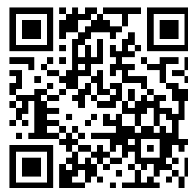

WIDENER
HN MEDE H

SIGILLVM ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV ANG
CHRISTO ET ECCLESIAE
VE RI TAS

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

28me FASCICULE.

ELCKERLYC-EVERYMAN

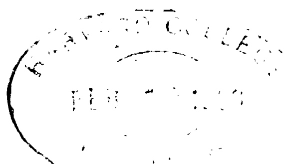
De vraag naar de Prioriteit opnieuw onderzocht

DOOR

H. LOGEMAN

GAND
LIBRAIRIE VUYLSTEKE
15, RUE AUX VACHES

1902

ELCKERLYC-EVERYMAN

DE VRAAG NAAR DE PRIORITEIT OPNIEUW ONDERZOCHT

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES
DE L'UNIVERSITÉ DE GAND

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

Gand, imprimerie V. Van Doosselaere.

INLEIDING.

—

In dezelfde serie, waarin dit commentaar verschijnt, had ik in 1892 een uitgave 't licht doen zien, van de twee moraliteiten in de tietel genoemd : de Nederlandse *Elckerlijc* die ik meende aan Pieter Dorland van Diest (1454-1507) te moeten toeschrijven en de Engelse *Everyman*, van de hand van een onbekende. In de inleiding van dat werkje, bracht ik enige van de overwegingen ter sprake, die m.i. tot de konkluzie moesten leiden dat het stuk van Dorland het origineel en de Engelse tekst daarvan een vertaling was.

In de introductie tot een nieuwe Nederlandse tekstuitgave, die Dr K. H. de Raaf in 1897 als Groningse dissertatie liet verschijnen, kwam de schrijver tegen mijn stelling op. Wat in deze dissertatie werd aangevoerd als pleitende voor de prioriteit van Everyman, overtuigde mij niet. Zo als ik reeds gelegenheid had kortelik aan te geven in een aankondiging van Dr de Raaf's werkje in « Taal en Letteren » (1898 afl. 3) was mij echter zijn arbeid 'n welkome aanleiding de zaak noch eens onderhanden te nemen. In 1898 vond ik daar tijd voor, maar pas in November 1901 kon ik er aan beginnen 't voor de pers gereed te maken. Ik meende aanvankelik dat het stuk niet groter zou worden dan gevoegelik in een Nederlands tijdschrift geplaatst kon worden maar weldra merkte ik hoe 't zich onder de bewerking uitbreidde — juist toen 't te laat was

het te schrijven in de taal waarin ik in 1892 de bedoelde uitgave had laten verschijnen. Pas in de laatste dagen van April 1902 kon ik er — na weer een paar maanden aan een ander werk te hebben moeten besteden — de laatste hand aanleggen.

En nu in Mei 1902, gaat het de drukkerij en zo de wereld in. Ik heb de zaak van meet af aan, opnieuw onderzocht. Er waren in Dr de Raaf's onderzoekingen zo veel zwakke punten in mijn eerste betoog aangewezen dat 't bepaald nodig bleek niet met enige nieuwe bewijzen aan te komen maar geheel objectief mezelf bij 't doorwerken van de teksten steeds de vraag voor te leggen of er ook iets was dat voor de prioriteit van Everyman pleitte, — en niet alleen mezelf, maar ook mijn lezers. En daarom wijkt nu deze publicatie in metode, in opzet, geheel af van mijn uitgave der twee teksten en die van de *Elckerlijc* door Dr de Raaf; ja zelfs van de meeste ander dergelijke uitgaven. Terwijl n.l. zij beide — om, geheel onnodig, geen andere te noemen — de in onze studeerkamer gevormde konkluzien als zoodanig aan onze lezers voorzetten zonder hun natuurlijk 't bewijs daarvoor te willen onthouden, volg ik hier wat men 'n inductieve metode zou kunnen noemen. 't Is hiermee als met de jongere school in de literatuur: vroeger beschreef men karakters, vertelde van mensen en hun eigenaardigheden en trakteerde de lezer op enige moralisaties over die personen; nu laat men de lezer zelf z'n konkluzies trekken uit de gegevens: de gesprekken en gebeurtenissen die de dramatis personæ voeren en ondervinden. Zo ook hier, — ik zal m'n lezers nu geheel 't onderzoek doen meemaken, — waar ik aarzel, zullen ze zien waarom; we zullen op die wijze 't gehele stuk samen bestuderen en zij langzamerhand hun eigen konkluzies zich voelen vormen. Dat 't onderzoek daardoor, misschien, iets vaags krijgt, mag me niet afschrikken; vooral waar over een onderwerp van Nederlandse Filologie een Anglicist aan 't woord is, schijnt mij dit 't enige gewenste middel om mijn lezers in staat te stellen zelf te oordelen. Daar met de gewoonlik gevolgde metode Dr de Raaf mij al even min overtuigd had als ik

hem, moest ik wel tot het besluit komen dat de weg die we ingeslagen hadden de ware niet was en 'n andere zoeken. Deze weg nu heeft alleen een groot nadeel : n.l. dat die ongemeen lang is blijken te zijn. Ik zal dus veel van 't geduld van mijn lezers moeten vergen. Maar daar tegenover staat gelukkig dat ik op die manier gelegenheid had voor de verklaring niet alleen van de Nederlandse (1) maar ook van de Engelse tekst 't een en ander bij te brengen dat, hoop ik, welkom zal zijn. Wat ik n.l. naar aanleiding van de heruitgave van 1897 over mijn werk zei : dat er noch veel te doen overgebleven was, geldt ook van die heruitgave zelf. De scherpste krietiek op Dr de Raafs uitgave — z o o w e l a l s o p d e m ij n e; ik herken het in alle nederigheid — is de omvang van het werkje dat nu 't licht ziet.

Noch een paar opmerkingen over de inrichting van wat er volgt. Om steeds terug komende vervelend lange omschrijvingen te voorkomen, voeg ik er hier eens voor al bij dat de formule « El. = Ev. » de verkortte uitdrukkings wijze is b.v. voor : « wanneer we aannemen dat Elckerlijc 't origineel is en E v e r y m a n de vertaling » of iets dergelijks, in 't algemeen voor alle uitdrukkingen, die op de prioriteit van Elckerlijc wijzen; Ev. = El. doelt dus op de prioriteit van E v e r y m a n. Waar ik spreek van Dorland of de anonyme Engelsman die « oorspronkelik » zou werken daar is dit zo op te vatten dat o o r s p r o n k e l i k alleen met betrekking tot de andere tekst (El. of

(1) Ik heb n.l. niet alleen de gedrukte Ndl. rederijkerspoezie met 't oog op onze tekst doorgelezen, maar ook 't een en ander in handschrift. O. a. enkele handschriften te Utrecht, Brussel en Gent, die rederijkersstukken bevatten. Ze zullen later door Dr W. de Vreese uitgegeven worden. Mijn lezers zullen ze in de Index opgenomen vinden (p. 169 vv.), met die mededelingen, die in de tekst niet steeds herhaald konden worden.

Zo zal hier, o. a. uit deze onuitgegeven bronnen, 't een en ander te vinden zijn, dat, in de volgende afleveringen van 't Mnl. Wdb. — of, voor de verschenen letters, in een eventueel supplement — misschien een bescheiden plaatsje verdient.

Ev.) gebruikt is. De mogelikheid is n.l. niet uitgesloten dat er op 'n zekere tijd een Frans of Latijns drama ontdekt wordt dat de bron zou zijn, waarna Dorlandus (El. = Ev.) of de Engelse anonymus (Ev. = El.) gewerkt zouden hebben.

Toen ik mijn onderzoek in 1898 — en zelfs in 1901 — herhaalde, moest ik voor de Latynse vertaling uit 1536 door Ischyrius me behelpen, evenals in 1891, met 't exemplaar van een latere uitgave, die van 1546, aanwezig op de Gentse Universiteits biblioteek. Mijn geachte kollega, Dr A. Roersch, die zich al lang met het humanisties drama in 't algemeen en met Ischyrius in 't bizonder had bezig gehouden, had intussen tot mijn grote vreugde op zich genomen een nieuwe uitgave er van voor te bereiden. Ik heb dus noch juist de tekst met zijn nummering kunnen gebruiken; de lezer zal dus in de volgende bladzijden naar Dr Roersch' uitgave verwezen worden, die weldra bij « de Nederlandse Boekhandel » te Gent, verschijnen zal.

Ik volg in hoofdzaak de Nederlandse tekst op de voet en wel naar mijn uitgave. Ik heb zo goed als altijd de vergelijking met de uitgave van Dr de Raaf gemakkelik gemaakt door er een verrijzing naar de Sp. (= *Spyeghel der Salicheyt van Elckerlyc)* by te voegen. Waar ik een plaats uit Everyman bespreek heb ik die ingevoegd tussen de korresponderende regels van Elckerlijc.

Zij, die mij van dienst zijn geweest, hetzij met het toezenden van inlichtingen of door met mij over de ene of andere plaats van gedachte te wisselen, zullen zo ver ik kan zien, steeds op de desbetreffende plaats, in de volgende bladzijden, hun naam met dankbaarheid vermeld vinden.

Dramatis personae.

Het is van belang op te merken dat de namen van de Dramatis Personæ in onze beide teksten niet altijd met elkaar overeenstemmen en, wat meer zegt, dat aan een figuur in een tekst zelf soms verschillende namen gegeven worden.

Merkwaardig is in dit opzicht al dadelik de Eng. tietel waar van *dethe* gezegd wordt dat hij moet *somon* every creature *to... gyue a counte* en niet, zo als we verwachten zouden *everyman.* Zie Ev. 4 : *The somonyng of everyman called it is,* en zie Ev. 20. De Tietel van El. heeft : *esba-(te)mente op elckerlijk mensche.* El. 25 vinden we *elckerlijc* tegenover *every mannes persone* Ev. 46. Ev. 144 *eche lyuynge creature* (1) staat in een passage die geen tegenhanger in El. heeft. 't Is ook volstrekt niet zeker dat de schrijver — 't zij dan oorspronkelik schrijver of vertaler (2) — bij deze generalisatie aan zijn dramatis persona dacht. In verband hiermee wijs ik op El. 890 v. *Nv laet ons bidden onghelet dat dit* (n.l. 't stuk of de opvoering) elck mensche *moet vesten.* Hier wordt echter de dramatis persona niet bedoeld. Elc mensche komt overigens als één woord voor b.v. (in de spelen v. Zinne ed. 1539

---

(1) *Eche creature* komt voor b.v. in Nature (ed. Brandl, Qu. u F. 80). l. 1 maar niet als abstractie.

(2) Voortaan zal "schrijver„ hier worden gebruikt in deze algemeene zin van oorspronkelik schrijver óf (na)schrijver om de bovenstaande herhaling te vermijden.

L. 2. v°. Zo herkennen we in El. 162 : *nv coemt den dach Die* elckerlijc *niet voer bi en mach* terstond de abstractie die als dram. pers. dienst doet. Ook Ischyrius vertaalt elckerlijc door *Homule* hier en erkent dus dat elckerlijc de abstractie voorstelt.

Maar met de Eng. tekst staat het anders. Zie Ev. 182 : *this is the day That no man lyuynge may scape awaye* (1), een uitdrukking die de schrijver al in r. 177 gebruikt had. In Ev. 840 zegt Descression : *Farewell euerychone* en als we dit op moeten vatten als gericht tot Eueryman dan hebben we hier noch een geval als bovengenoemde, maar 't is niet onmogelik dat Descression hier alle aanspreekt (2). Merkwaardig is het echter in dit verband dat Ischyrius vertaalt : *Vale Homule.*

In verband hiermee merk ik op dat Everyman verder in 't Engels als abstractie niet voor schijnt te komen, — wel natuurlik in de oorspronkelike letterlike betekenis (b.v. Mankind *ib.* — r. 185 en in Coverdale — zie de N.E.D. in voce *Each,* sub B.I.C. en steeds in twee woorden; maar daar hebben we hier niets mee te maken. De N.E.D. heeft dan ook geen apart woord er van gemaakt. Daarentegen komt *Elckerlijc* in 't Nederlands als personage meer dan eens voor, b.v. in Everaert's Esbatement van Aerm inde Buerse (1529) in diens Spel van Ghemeene Neerrynghe, — ik wijs vooral op r.r. 357 seq.q. *By Elckerlijcx scult Die daghelicx in grooten sonden leeft .... Alsoo Elckerlijc jn sonden leift onbehoorlic* », — waar de overigens geheel « gedëallegoriseerde » personage van Everaert's stuk vrij wel 'n abstractie schijnt. En *passim* komt *elckerlijc* (in één woord!) voor als pronomen niet alleen in Everaert (zie e.g. p.p. 271, 345, 354 etc.) maar ook elders; b.v. Ms. Brux. 21655 en Spelen v. Zinne 1539 (sign. M.M. 3. v°).

Ook bij de namen van andere Dramatis Personæ kan

---

(1) Ik kan *escape away* niet verder " belegen ".

(2) Zie b.v. Mankind (ed. Manly, *Specimens* I) l. 598 (tegen 't publiek, zie r. 599, r. 554) : For-well, euerychon.

men iets dergelijks vinden. Steeds heeft de Engelsman *Fellowship* waar de Nederl. tekst Gezelschap biedt. Maar in Ev. 214 staat *Cumpany* tegenover El. 193 waar *Gheselscap* zich zelf aanspreekt. (Zie de noot op El. 193). In El. 213 en 217 vinden we *gheselle* als verkortte naam voor *gheselscap* (evenals Ev. 284 in de tekst en dikwijls als naam in de rand *Felawe* voor *Felawshyppe*. Maar voor dit *gheselle* heeft de Engelsman *good frende* (Ev. 234) en *good company* (Ev. 238) (1).

Als El. (r. 284, 291) besloten heeft zich tot zijn *vriend (en) ende maghe* te wenden, waar *vrient* getuige o.a. de *Neue* = verwant is) dan lezen we voortaan ook geregeld van *Maghe* — *Neue* spreekt eens van Máechscap (298) — Everyman variëert tussen *kynnesmen*, *kynne* en in de rand van 't stuk *kynred*.

Bij *goet* dezelfde variatie. Terwijl we in de Nederlandse tekst steeds *goet* vinden aarzelt de Engelsman tussen *good* (389, 399, 447 *etc.*) *goodes* (472, 474 *etc.) good and treasure* (428) en *goodes and riches* (392). En zie de noot op El. 354 en El. 381.

De naam van de Dramatis Persona in Ev. die met *Biecht* van El. overeenkomt is *Confession*. Eens (Ev. 552) echter vinden we *shryfte*. In verband hiermee merk ik op dat Ischyrius die steeds *Confessio* vertaalt ook toevallig juist op deze plaats tweemaal *professio* heeft (vss. 834 en 857). Men zie hierover de noot van Prof. Roersch in zijn uitgave op die plaats; van Gennep r. 1390 heeft *biechte*, en dus ook de Nederlandse Homulus (ed. Serrure p. 68).

Aan *Duecht* in de Nederlandse tekst, beantwoordt in de Eng. in de regel *Good deedes* zo dat we dit — dat dan ook steeds in *margine* voorkomt — als de naam van Dramatis Persona op te vatten hebben. Op de dadelik te noemen mogelike uitzondering na, houdt Dorlandus zich steeds

(1) Dat in Ev. 682 *cumpany* staat is volkomen in orde want *gheselscap* van El. 651 is hier niet de abstractie. Ischyrius spreekt hier dan ook van *sodal(es)* (vs. 1103) en v. Gennep (r. 1678) v. *traw gesellschaft* terwijl bij beide *'t Gheselscap* als abstractie niet meer voorkomt.

aan die naam. In El. 865 vinden we wel is waar *virtuyt,* maar ten eerste had de schrijver een rijmwoord op *gheluyt* nodig en ten tweede spreekt de Ynghel hier ook klaarblijkelik van Elckerlijc's eigenschap niet meer als dramatis persona, als abstractie opgevat. Bovendien heeft hier de Eng. ook *vertue* (Ev. 896) zo dat deze plaats hier niet als element in de discussie kan dienen. De Engelsman heeft een enkele maal *good dede* (Ev. 481 voor 't rijm) en ééns (ik tel dus Ev. 896 niet mee) *vertue* (Ev. 692) waar El. 661 *duecht* heeft. De ene uitzondering die ik bedoelde is El. r.r. 598 en 600 waar 't Nederl. *weldaet* heeft. De plaats is moeilik en daar die in de samenhang bestudeerd moet worden schrijf ik die *niet* over. Ik wil er hier alleen dit van zeggen — men zie verder de noot op El. 598 — dat ik niet meer zo als vroeger (Introd. p. XXXIII) enig gewicht hecht om de prioriteit van El. te bewijzen — zie T. & L. 98 p. 142. — Mocht aan het eind van deze studie mijn lezer met mij zien dat de prioriteit van Elckerlijk aan te nemen blijft, dan zou men met het oog op deze plaats de hypotese op kunnen stellen dat de Engelsman dit *weldaet* — uit r. 600, niet uit dat van r. 589 — aanleiding nam tot zijn vertaling van *duecht* door *good dedes.* De hypothese van de prioriteit van Ev. vindt in deze plaats daarentegen geen verdere steun, want 't blijft dan noch onverklaard hoe *weldaet* waar 't de eerste maal voorkomt (r. 598) juist niet aan *good dedes* maar wel aan *good workes* beantwoordt. Al zouden we bovendien ook willen aannemen — waar niets op wijst — dat *good workes* (1) van Ev. 622 'n fout of vergissing is voor *good deedes,* dan noch zouden we hier voor een ander geval

---

(1) Voor 't geval Ev. = El. is 't wenselik aan te tonen, waarom de Ndl. vertaler, die *good workes* in zijn origineel vindt, waarin hij toch 't hem zeer bekende goede werken herkennen moest, deze uitdrukking geen enkele keer gebruikt zou hebben, laat staan die als " naam „ van zijn abstractie zou hebben ingevoerd. Bij El. = Ev. staat men niet voor deze of 'n dergelijke moeilikheid.

Over de afkortingen Ev. = El. en omgekeerd, zie de Inleiding, p. 7 v.

staan omdat hier *weldaet*, als 't de naam voorstelt, slechts tweemaal voorkomt tegenover *Duecht* passim. Bovendien is het volstrekt niet zeker dat *weldaet* hier de naam voorstelt. Ischyrius vat 't altans zo niet op, zie v.s.s. 1005 en 1009 : *(Foelicitatem* en *solatium)*.

Ook vertoont zich in de Eng. tekst 't merkwaardig verschijnsel dat er dramatis personæ genoemd worden die in 't stuk zelf niet voorkomen. Ev. 913 luidt in dit opzicht zeer verdacht : *mercy and petye doeth hym* (Everyman) *forsake* maar hier op wil ik al even weinig nadruk leggen als op El. 865 — zie boven — omdat dit ook in de *Doctours* speech voorkomt, dus als er van allegorie geen sprake meer hoeft te zijn. Maar merkwaardiger is Ev. 16 seq.q. : *Here shall you se how felawshyp and* iolyte *Bothe strengthe* pleasure *and beaute Wyll fade* etc.

Hij die nu voortaan de prioriteit van Everyman zal willen volhouden, zal met deze consideraties rekening moeten houden en o. a. als waarschijnlik aan moeten nemen dat de Eng. auteur *jolyte* en *pleasure* als personages dacht in te voeren maar dit vergat en dat het geven van verkeerde (1) namen eerder op een oorspronkelik schrijver

---

(1) Dat 't geven van " verkeerde „ namen in 't geheel niet voorkomt zou ik niet willen beweren! Ik teken hier op wat ik toevallig tegenkwam. Al de gevallen van " Clokyd names „ — waar de een of ander zich achter 'n aangenomen naam verschuilt; zoo b.v. reeds in de Psychomachia van Prudentius (geb. 348) en verder *passim* in de Dram. Literatuur der Middeleeuwen — kunnen natuurlik buiten beschouwing gelaten worden. Ook op vertalingen is niet te veel nadruk te leggen. Zie b.v. de Homulus van Ischyrius vs. 1443, waar *Decus* voor *Prudentia* gesubstitueerd wordt en zie misschien boven : *Professio* voor *Confessio*. Dat we in de Eng. Nature (ed. Brandl Q. u F. 80) I, r. 13·5 *sensuall affeccyon* hebben in plaats van *sensuality* is aan " reimnot „ toe te schrijven; zie hierboven over El. 865. Ook 't geval van *Bitter Ellende* in de Eerste Bliscap (ed. de Vreese, p. 43) betekent niet veel. In plaats van deze naam komt een paar keer " Ellendicheyt „ voor, maar alleen boven de tekstwoorden, niet in de tekst. Ook 't door elkaar halen van *Avarice* en *Covetise* (Respublica ed. Brandl Q. u F. 80) I, 1, 22 is geen vergissing. Zie *ib.* I. 4, 10. Maar voor twee plaatsen schijnt mij het gebruik van andere namen vast te staan, n.l. eens in het " Cloen v.

dan op een vertaler wijst. De prioriteits-hypothese van Elckerlijk vindt daarentegen steun in de overweging dat een vertaler eerder dan een schrijver zulke fouten begaat omdat we veronderstellen mogen dat een auteur zijn werk beter kent — altans niet minder goed — dan een vertaler.

(Ev. tietel) *in maner of.*

Zie *and is in maner* (n.l. een dokument) *as followeth* Engl. Faust Book of 1592 ed. Logeman, p. 119.

ib. *a morall playe.*

Zie ook r. 3, *by figure a morall playe* en de colophon van L. (p. 88) *this morall playe.* Voor zo ver ik weet is *morall playe* = morality in 't 16e eeuwse Eng. noch niet gevonden. Wat Collier II, 2e uitgave p. 183 en na hem Creizenach p. 458 noot over de naam zeggen schijnt op de Everyman te berusten. In het vroegere Eng. noemt men deze dramas: *moral(s)* of *moral interlude(s). Moralities* schijnt modern ofschoon in 't Frans *moralité* al vroeg voorkomt; v.g.l. b.v. Petit de Julleville, La Comédie et les mœurs en France p. 50 die 't uit 1548 citeert. Ook in 't Nederlands vind ik *moraliteyt* al vroeg b.v. in een plakaat van 27 Januarie 1559, zie de « Flandre Libérale » van 24 Febr. 1896 (Prosper Claeys) en reeds in een kennisgeving van de stad Brugghe in 1465; zie Leuvensche Bijdragen

---

Armoe „ waar *Die welbedrijve een rijck man* (p. 5) verder altijd, ook in het stuk, " *wel bedeghen* „ genoemd wordt en in Everaert's Hoedeken van Marye (N° XXV) waar *Zinnelicheyt* ook als *'t Zinnelic apetijt* en *'t sinnelic affexie* voorkomt. Met spellingvarianten als *vrientscip vrienscip* (*ib.* XXXiii, r. 29) behoeft hier geen rekening gehouden te worden. Ik betwijfel of deze twee uitzonderingen volgens 't oordeel van mijn lezers de klem van mijn betoog in de tekst zullen verzwakken.

Verder is noch op te merken dat in Ev. 413 *money* voorkomt waarvoor El. 381 *'t goet* heeft, maar men zie de noot op die regel. In Ev. 78 komt *Almes dedes* voor schijnbaar als een dramatis persona; er is niets in de Ned. tekst dat hieraan beantwoordt; men zie de noot op El. 62.

IV, p. 155. *Spelen morael* komt voor in Everaert's *Aragoenoysen* r. 464 en *morale* (zonder meer schijnt 't) in de Prologhe van M. de Casteleyne's Pyr. en Thisbe (Gy) *zult hooren tscheyden ende tverzamelen By gheestelijcken morale.* (A. I. v°). Maar slechts als wij zekerheid hadden dat *a morall playe* niet gevonden worden k a n — en wie waarborgt ons dat er morgen niet een voorbeeld opdaagt? — zouden we hieruit in verband met de plaats uit Everaert een bewijs voor de prioriteit van El. kunnen putten. De mogelikheid dat El. oorspronkelik ook 'n proloog gehad zou hebben is niet geheel en al uitgesloten. Zie hieronder p. 18.

Ev. 3. *by figure.*

Uit het weinige dat over deze woorden geschreven is blijkt dat de commentatoren ze niet verstaan. Pollard verklaart ze noch in zijn laatste uitgave = « as to its form » 't geen niet meer dan een gissing is en voor welke betekenis 't hem moeilik vallen zou andere bewijsplaatsen te vinden. *Figure* werd n.l. wel gevonden = « The proper or distinctive shape or appearance (of a person or thing) » (N.E.D. 3) maar niet in die speciale toepassing hiervan, die alleen hier passen zou die dus aanduiden zou van welke vorm het spel was dus = *genre, wezen, soort.* Holthausen die geen gelegenheid voorbij kan laten gaan om een plaats die hy niet begrypt te « emenderen » verandert het (Herrig's Archiv 92/411) in *By figure* of *a morall playe.* Geen van beide hebben aan de betekenis *emblem, type* gedacht waarvan de N.E.D. sub 12 vele voorbeelden geeft en die dan ten minste, zo niet geheel, dan toch iets beter dan de gewone « form » schijnt te passen. Zie nog Respublica ed. Brandl (Q.u F. 80) l. 16 seq.q *The Name of our playe is Respublica ... our meaning ys ....in figure (,) by an allegorye to shewe...* Dus *i n figure* = allegori cally? En *B y figure = By an emblematical representation* (zie N.E.D. 12). Maar zo blijft er noch steeds een kleine moeilikheid die wel 's van gewicht zou kunnen blijken te zijn. Regels 2 en 3 zouden dan luiden : *And*

hear this subject reverently by (of *as to*, N.E.D. 27) *emblematical representation a moral play*. Ik geloof niet dat dit volkomen in den haak is.

Ja, als we hier niet met Engelse maar met Nederlandse woorden te doen hadden ! Want d a a r heeft 't woord figuur een betekenis die hier beter schijnt te passen. Zie b.v. Eerste Bliscap (ed. de Vreese) r. 34 vv. : *soe souden wi u geerne . . . Figuerlic, speelswys, doen besceet Die eerste bliscap; Handel d. Amoureusheyt* ed. 1621 p. 100 (Proloog van het derde spel): *Wy hebben v figuerlyck en speelwijs getoont;* Spiegel van Minne, editie 1577 f° 95 v°. *Men sal v dan tooghen in eender figueren :* Everaert's Aragœnoysen r.r. 70, en vooral r. 81 dat in de samenhang moet worden nagelezen, in verband n.l. daarmede dat « Inwendich Verstant » die *by eenighe figuere* iets moet vertoonen dan *als een weerlic doctuer eerlic gheabytuweirt* opkomt. Zie ook Everaert p.p. 100 en 127 waar we uit de hier geciteerde plaatsen zien wat dit *figuerlic schauwen* betekent. *Hier thoocht men Davidt jncommende binnen Jherusalem met Golias [hooft] op de punt van zynen zweerde ende vrouwen maechden met harpen* enz., enz. en (p. 127.)

So men elck fyguerlic hier zal thooghen. Pausa figuere.

Hier moet staen Anon jnt harnasch met de croone op 't hooft enz., enz.

Uit al deze plaatsen die b.v. uit de Spelen van Zinne (1) met tal van andere vermeerderd zouden kunnen worden blijkt dat *figuurlic, in eender figueren, by eenighe figuere* de betekenis heeft van *speelsgewyze*, niet met woorden

(1) Zie b.v. ib. ed. 1539, sign. K. 4, r° en voor 't woord *tooch* de volgende mij door Dr de Vreese verstrekte plaatsen : twaert bevolen... toghen te toghene (1462) bij de Vlaminck, *Roosje*, 232; *Ende dan alle ghenouchten hier ghedaen bi den ambachten ende neeringhen van deser stede van habatementen, vyeren te makene, toghen te toghene* (1519) *ib.*, 68; *Aen Anthonis Neemgheer..... " die een tooch maecte up ende vóór zijne camere „* (1519), ib. 69; *An de zorghers van de wicken binnen deser stede, ter causen dat zylieden de processien up de Sint Jans dach zesthien hondert verciert hebben met tooghen ende andersins, liij lb. par.;* Rekeningen v. Meenen, 1600-1601, fol. 18.

maar « en action » (Zie Verdam. M.n.l. Wdb. in voce *figuerlike)* en dat *figuur* zelf in een betekenis voorkomt veel minder abstract dan die we voor 't Engels vonden, n.l. die van de voorstelling zelf, de voor de voorstelling nodige zaken, de *tooch*, het « kunst en vliechwerk » de tooch met alles wat er bij hoort.

Wij zien dus dat men bij El. = Ev. niet op die moeilikheid stuit die men bij Ev. = El. ontmoet. Dat er n.l. een N.d.l. proloog bestaan k a n hebben, zal hieronder bewezen gevonden worden. Zie de noot op *morall playe*.

Ev. 4,5 : *shewes : it is*

Kölbing (E.stud 21, 170) wil hier *shewis* lezen. Dergelijke vormen komen verder in Ev. niet voor. Die verandering is dus niet waarschijnlik en ook niet nodig. Assonance komt meer voor o.a. n.l. in *swete-wepe* r. 13/14; 19/20? zie *infra* p. 18; *everyman-mansyon* (52/53, waar en in welke dergelijke, hier onder te noemen gevallen, Kölbing konsekwenterwijze veranderingen aan moest brengen); *ryches-iustyce* (60/61), enz. cf verder r.r. 66/67, 68/69, 212/213, 335/336, 351/352, 387/388, 436/437, 478/479, 503/504, 573/575, 601/602?, 645/646, 663/664?, 737/738, 769/770, 777/778, 804/805, 863/864.

Ev. 5 *endynge.*

In r. 11, 471 (en ook wel in r. 301, zie de noot) heeft het woord natuurlik de gewone betekenis van eind, maar hier in r. 5 zal het wel = « dood » zijn, waarvoor de N.E.D. o.a. een voorbeeld uit de Digby Mysteries citeert. Zie ook ib. *ending-day* = *dying-day*.

Zie ook de noot op Ev. 598.

Ev. 7 *wonderous.*

Voor de samengetrokken vorm *wonders* in L. zie Hamlet II. 1. 2, de folio lezing: *You shall do maruels wisely.*

Ev. 16 *iolyte.*

Zie boven ad *Dramatis personæ* p. 13.

Ev. 18. *vade.*

Als deze *v* in John Scott's uitgave (zie mijn Introduction p. VI, sub 3°) geen drukfout is voor de *f* (b.v. in L.) kan die op rekening te stellen zijn van John Scott.

Skeat (zie zijn *Notes on English Etymology*, p. 311) meent dat de vorm *Vade* aan de Nederlandse vorm *vadden* (zie Kiliaan) te danken is. Dit is zeker van belang en zou er op schijnen te wijzen dat de tekst van Scott de oudste is.

Dezelfde uitdrukking vind ik in « Common Conditions » ed. Brandl (Q. F. 80) r. 525 : *Ifade as doeth the flowers in Sommers daie.*

Hoewel 't verwelken van een bloem in Mei zeker iets ongewoons is durf ik toch maar niet zonder verdere steun in r. 18 lezen : *Wyll fade from the as flower in summers day*, hoe verleidelik dit ook is.

Ev. 19 *kenge.*

De vorm komt meer voor — zie b.v. de N.E.D. — en 't kan dus assonance zijn. Anders ligt de verandering *kynge* voor de hand. Voor *heven* zie *Hevene trone* in Castle of Perseverance (Pollard's Engl. Miracle Plays p. 200).

Was er een proloog in Elckerlijc?

Het is hier de plaats, nu de gehele Engelse proloog besproken is, na te gaan in hoever het waarschijnlik geacht kan worden dat er indertijd ook in 't Nederlandse stuk een proloog bestaan zou hebben, die dan — misschien! — vertaald zou zijn geweest uit het Engels (indien Ev. = El.),

die daarentegen ons in vertaling bewaard zou kunnen zyn (El. = Ev.) in Ev. l.l. 1-21. In een noot op p. XXVIII van mijn paralleluitgave heb ik die vraag besproken. Ik geloof nu niet meer, zo als tien jaar geleden, dat iets ons beletten zou 't bestaan van die voorrede aan te nemen. Ik moet dus hier aantoonen dat mijn l.l. aangegeven gronden geen steek houden.

Zo als ik *l.l.* reeds opmerkte, is de Lat. *Prologus* in hoofdzaak = de Engelse Messenger's Speech. Bovendien is de Lat. tekst een vrije bewerking van de Nederlandse tekst. Onder die omstandigheden ligt het voor de hand aan te nemen dat er eens een Nederlandse proloog geweest zou zijn en is het dus niet onmogelik dat er in de Engelse Messenger's Speech (hypothese El. = Ev.) Batavismen of Belgicismen gevonden zouden worden. Vooral wanneer er, zoals nu, hoop ik, blijken zal, g e e n e n k e l e consideratie is, die deze veronderstelling op zich zelf onwaarschynlik, laat staan onmogelik, maakt. De bewering op p. XXVIII van mijn uitgave : « the prologue is expressly said to be « per Ischyrium » is n.l. alleen dan maar juist als men die woorden *per Ischyrium* anders opvat dan ik toen meende te moeten doen. De volle tietel luidt : « Prologus sive argumentum Asclepiadeum Choriambicum in fabulam Homuli, per Ischyrium ». Als we nu bedenken dat er al een oorspronkelike voorrede van Ischyrius (Christianvs Ischyrivs ad Lectorem pium & Candidam iuuentutem) een *Ogdoasticon Evsebii* en een *Distychon Ischyrii* (niet *per Eusebium* en *per Ischyrium!)* voorafgaat, dan kan er geen twijfel meer overblijven, dunkt me, dat de tietel van onze proloog aangeeft dat die v e r t a a l d is, b e w e r k t is « per Ischyrium » n a a r 't N e d e r l a n d s.

Ook uit het verschil van rymschema tusschen de Engelse proloog en de Engelse tekst is geen argument *contra* af te leiden. Want in véel Nederlandse moraliteiten komt, 't geen trouwens niets vreemds is, 't voor dat de proloog met een ander rymschema geschreven is dan het stuk zelf. Ik citeer hier één enkel geval dat voldoende zijn zal. 't Is n.l. een hoogstbelangrijk stuk voor ons doel omdat het

zeker even oud is, — zoo niet ouder! -- (1) dan de Elckerlijc. Ik bedoel de door Professor Scharpé onlangs afgedrukte moraliteit van A. de Rovere (Leuvensche Bijdragen IV p. 155 v.v.) Daar is het rijmschema van de proloog : a.a. b. c.c.c. b. d.d.d. e. f.f.f. e.e. g.gg. h. j.j.j. k. l.l.l. k.k. En de tekst zelf heeft eerst ééns de bekende rondeel-vorm waarover men hier onder gehandeld vinden zal (zie p. 156) en daarna geregeld : aa bb cc dd ee ff enz.

Hiermee heb ik natuurlik niet willen bewijzen *dat* er een Nederl. proloog bestaan heeft maar alleen dat er tegen deze op zich zelf waarschijnlike hypothese géen bezwaren bestaan en dat we met de mogelikheid ervan dus rekening kunnen houden. Zie ook de noten op Ev. 31 en El. 62.

El. 1. *Ick sie bouen wt mijnen throne / dat al dat is int smenschen persone.*

Het zelfde motief als de opening hier in El. r. 1 vv., is te vinden in het spel van *Trudo,* zie de speelaanwijzing bij r. 1204. (Kalff, *Trou moet blijcken*) en het motief dat de mens slecht wordt en in zonden leeft in de Handel der Amoureusheyt IV. 4 (E. e. 8. r°).

Ischyrius heeft niets dat letterlik met El. 1 en 2 overeenstemt. Vreemd treft 't dan in de Duitse bewerking van Ischyrius door Jaspar von Gennep (ed. Norrenberg) p. 4

(1) De Rovere stierf in 1482. In 't stuk zelf kwam een aanduiding voor van 't jaar wanneer 't geschreven is, maar die werd door C. Everaert (die 't in 1527 afschreef) veranderd. Prof. Scharpé kan dus alleen "vaststellen dat het (stuk) geschreven is geworden gedurende de twintig of vijf en twintig jaren welke den dood van zijn steller voorafgingen". Waarom niet wat langer? Mèn merke op dat de Rovere in 't jaar 1465 een jaargeld van 6 pond van de stad Brugge kreeg, omdat hij toen de stad reeds "*langhe jaren* ten diversschen stonden wel ende hoofschelicke ghedient..... ende menighe ghenouchte van spelen van goede moralitheten ende van anderen eerbaren esbatementen ghedaen ende ghespeelt... ende diversche andere blijde rhetorike gheuseert". — "Lange jaren" En wat er verder staat duidt op veel werk. De mogelikheid is dus niet uitgesloten dat het stuk vrij wat ouder is.

niet alleen de speelaanwijzing te lezen dat « *Got spricht vs dem thron* », 't geen desnoods noch uit de situatie verklaard kon worden, maar ook ib. r. 388 : *Nu sehe ich hin aus meinen hohen thron* (1), *Wie al was ist ins menschen persoon*, — *(begert)* en dan wijkt hij af. De slaafse vertaler, — ik zou met 't oog op sommige woordvormen zelfs willen zeggen : de (S.V.V.) « transliterator » ! van v. Gennep's tekst in 't Nederlands (zie Serrure's uitgave in de Vl. Bibliophilen II n° 6 p. 17, leest dan ook : *Nu sie ich aff uut mijnen hogen troon Hoe 't al was is in 's menschen persoon* (Begeert) enz.

't Toeval is in de wereld niet uit en is er lang in geweest. Wij moeten dus onderzoeken of er andere sporen zijn in v. Gennep's tekst die er op wijzen dat hij de Nederlandse tekst van Elckerlijc gekend zou hebben. Dit is door mij (zie mijn uitgave p. 98) beweerd maar toen niet bewezen. Ik som dus hier die plaatsen op — waar nodig met twee of drie verschillende teksten naast elkander — waaruit men zien kan dat dit inderdaad zo schijnt te zijn.

Eerst een enkele opmerking over van Gennep's werk.

De eerste uitgave van de Nederduitse tekst is van 1540; zie Norrenberg p. 35. Wat Norrenberg in zijn epilegomena van de verhouding van onze verschillende teksten zegt — grotendeels op voetspoor van Goedeke — is verward en tendele verkeerd. Zijn onderzoek van de bronnen voor de addities van v. Gennep is interessant. Ons stuk dat pas in 1892 door mij meer bekend werd gemaakt kon hij dus niet als bron kennen of herkennen. Onjuist is wat hij op p. 44 zegt, dat pas met r. 595 de bewerking begint van den « Homulus van Diesthemius » (waarmee hy de Lat. bewerking van Ischyrius bedoelt). Die begint met r. 376.

Ik wijs hier op een hoogstbelangrijke studie van Willy

---

(1) Zie ook, v. Gennep's voorrede r. 77 en zijn addities in de 3e uitgave van 1554 (ed. Norrenberg, p. 37, v.) na r. 166 : *Was wi hier unnütz-lich verthoin Got sicht es als in seinem throin.* Ib. p. 39 de noot op r. 592.

Scheel, *Jaspar van Gennep und die Entwicklung der neuhochdeutschen Schriftsprache in Köln*, opgenomen in het door Dr Joseph Hansen uitgegeven 8ste Ergänzungsheft van de *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, (Trier, Linz, 1893).

Wat nu de overeenstemming tussen v. Gennep en Elckerlijc aangaat, vergelijke men :

El. 19-20 : *Elckerlyc leeft nu buyten sorghen Nochtans en weten si ghenen morghen met* v. Gennep 406-407 : *Si leben sonder alle sorgen, Dannach wissen sei keinen morgen.* 't Latijn wijkt hier af (1) zo dat de overeenstemming, in v. Gennep's tekst niet aan zijn bron te danken kan zijn.

El. 24-28 : *Daerom wil ic nu... Rekenninghe van elckerlijc ontfaen Want liet ic dye werelt* (2) *dus langhe staen... Tvolc souden werden argher dan beesten* en v.G. 607-609 : *Drum wil ich nu rechnung* (Lat. *calculum) von im empfangen Want lis ich in also leben langer, Er würt arger werden dan ein beest.* (Ischyrius : pejus *Quam in beluam degenerabunt stolidam* (v.s. 82).

El. 46 (mijn doot) *die niemant en spaert en v.G. 613 :* (Tod) *der niemant spart.*

El. 57 : *ick wil ter werelt gaen regneren* en v.G. 642 : *Ich wil nu in der welt gaen regneren.*

El. 76 : *Al hebdi sijns vergheten alst blijct Hi peynst* en v.G. 678 : *Al hast du siner vergessen, als man wol sicht, Er vergist... nicht.* Ischyrius : *Deus quenquam sui oblitum haud negligit vnquam.* (vs. 144).

El. 128 : *V en mach baten smeken oft kermen* en v.G. 748 r.r.: *Es hilft kein rufen noch weinen... Ich fragen nit na kiben of na karmen.*

El. 150 : (Allendich katijf) *waer sal ic vlien Dat ic af quame deser groter sorghen* en v.G. 778. V : ... *war*

---

(1) Waar ik voortaan bij mijn bewijsplaatsen 't Lat. niet noem, betekent dit, dat 't even als hier afwijkt. Alleen bij twijfelachtige plaatsen haal ik 't aan.

(2) Zie de noot op El. 26.

mucht ich flehen Das ich diser grosser sorg abkeme (men merke de afwezigheid van rijm op).

El 163 V.: *Ay elckerlijc wat dede ic ye gheboren Ick sie mijn leuen al verloren* en v.G. 794 v. : *O we, das ich ee wart geboren, Ich merck doch nu, min leben ist verloren.*

Men vergelijke verder de volgende plaatsen (1) El. 175 met v.G. 820 (voor v.G. 817 heeft Ischyrius 't equivalent *Ah tempus abit* r.r. 305); El. 182 met v.G. 827; El. 192 met v.G. 845; El. 197 v. met v.G. 850 v.; El. 213 met v.G. 875; El. 255 met v.G. 953; El. 269-273 met v.G. 964-969 (maar 't geval kan twijfelachtig schijnen; zie Ischyrius : *Per sanctum Osyrim, ne vestigium quidem aut latum pedem, Dum tuos spiritus vitales motitasset artus, Nulla vnquam tam acerba fortuna obtigisset, Quae me tui Homule faceret desertorem. Nunc te cœleste comitetur praesidium. Abeundum est mihi, te valere cupio;* vss. 486-491); El. 275 met v.G. 1002; El. 307 met v.G. 1038; El. 368 *(Dat sal ic v beteren)* met v.G. 1089; El. 371 met v.G. 1091; El. 381 — men zie de noot *ib.* — met v.G. 1097; El. 396 met v.G. 1142; El. 449-450 (Tvare alst mach) met v.G. 1324; El. 473 (men zie de noot *ib.*) met v.G. 1351; El. 498 met v.G. 1378; El. 507 *(valt haer te voet)* met v.G. 1390 : *fal ir zu fuss;* Ischyrius heeft : *Genibus procumbe illius ante pedes,* v.s. 844; El. 520 met v.G. 1399; El. 534 (zie de noot *ib.)* met v.G. 1410; El. 545 *(Elckerlijc hoe suer dat v wert)* met v.G. 1424 *(Homule wie sur dirs wirt)* maar men vgl. 't Lat. vss. 943 seqq.; El. 549 v. met v.G. 1552 v.v.; El. 603 v. met v.G. 1606 v.; El. 605 v. met v.G. 1610-1615; El. 611 met v.G. 1619; El. 626 met v.G. 1643 en 1645; El. 628 met v.G. 1649; El. 655 met v.G. 1688; El. 680 met v.G. 1707; El. 682 met v.G. 1710 v.; El 699 met v.G. 1718; El. 703 met v.G. 1721; El. 711 met v.G. 1724; El. 713 v. met v.G. 1726 en 1730;

(1) Om niet onnodige ruimte te beslaan en onnodige tijd van mijn lezers te vergen, geef ik verder alleen de plaatsen op en schrijf alleen die uit, welke om de een of andere reden bizonder merkwaardig zijn.

El. 735-738 met v.G. 1738-1740 en v.G. 1729; El. 741 (zie de noot *ib.*) met v.G. 1788.

El. 757 *(pelgrimagie seer* strange) met v.G. *(ein swar reis)* maar dit kan toeval zijn; men v.g.l. 't Latijn v.s.s. 1330 seq.q.; El. 766 met G. 1820, Lat. *puluis* (v.s. 1348); El. 786 met v.G. 1867 (lat. *euellas*, v.s. 1396); El. 790 v.v. met v.G. 1870-1872; El. 796 met v.G. 1876; El. 807 *(Tes verloren ghevroescapt claer)* met v.G. 1888 : *Es ist verloren dass du langer rufest Verstant*, Ischyrius : *Incassum indagatur Prudentia*, v.s. 1427; El. 837 v. *Neemt exempel aen diet hoort ende siet Ende merct hoct nv al van mi vliet* met v.G. 1938 : *Nemt an mir exempel al dis hört oder sehet Merckt, wo al ding on* (= ohne) *mein Dugt von mir fliet;* El. 858 met v.G. 2059.

Ten slotte verwijs ik naar El. 863 *Coemt wtuercoren bruyt* dat te vergelijken is met een regel die alleen in de 3ᵉ uitgave van v. Gennep's tekst voorkomt, men zie Norrenberg's uitgave p.p. 36 v.v. Hierbij valt vooral op te merken dat die regel in kwestie — Komt vserkoren brut; p. 39 — gesproken wordt door « Den Engel » welke personage in v. Gennep's eerste uitgave niet voorkomt en dat El. 863 door « Die ynghel » gesproken wordt. Als men dan verder onze *naeprologhe* die niet in 't Lat. voorkomt (El. 871 v.v.) vergelijkt met v. Gennep's tekst en zijn addities in de 3ᵉ uitgave en daar enige *Anklänge* in ontdekt (die ik nu niet verder in bizonderheden aanwijs) dan zal men mij wel niet 't recht ontzeggen, mijn hypotese, dat v. Gennep de Nederlandse Elckerlijk voor zich had liggen, als bewezen te beschouwen en daarvan bij mijn verdere onderzoekingen gebruik te maken.

El. 3. *wt vresen* (1)

wt = z o n d e r, had ik in mijn eerste uitgave gezegd. Deze « onzinnige » uitdrukking zo als Dʳ de Raaf die

(1) *Wt wesen* van Campbell's beschrijving (zie mijn uitgave p. X, XI) zal wel 'n drukfout of schrijffout zijn.

noemt « ware (volgens hem, p. 4) kwalijk te motiveeren » in den zin van : zonder vrees. Professor Kalff zendt mij intussen, twee plaatsen die ik hier met zijn opmerkingen er bij overschrijf :

Lekensp. II. C. 43, vs 21 zegt Jezus : Uut uwen rechte ben ic algader » etc. Ik kan dat niet anders opvatten dan : ik heb niets uit te staan met, sta b u i t e n uw recht. In het *Devoot en Profitel. Boecxken* (herdruk Scheurleer) p. 260, 7^e^ couplet vs 1 : « Ut vrienden ende maghen // In soe conden daghen « Wat is dat anders dan : *zonder* ? » En verder verwijst Kalff mij naar *ut haer verstant* (Bijdragen voor de geschiedenis v. h. Bisdom Haarlem XI, 70) en *ut... alles leeds* (Leven v. S. Lutgardis, ed. v. Veerdeghem, III, 2338 v.).

Vergelijk ook noch Elckerlijc r. 60.

Zo hoeven we dus niet meer met Dr de Raaf *wt* te verklaren als = het tweede gedeelte van *(with)out* ! De uitdrukking is bovendien bijna letterlik in 't Lat. weergegeven : *timoris inanes* (vs. 60).

El. 3 *onbekent.*

Mijn verklaring van dit woord in mijn eerste uitgave : *unacknowledged* of *without having confessed,* is gebleken geen steek te houden. Zie Moltzer N.d.l. spectator 1892 n° 9, Kalff Taal en Letteren 4, 117 en nu Verdam M.n.l. Wdb *in voce.* Interessant is de verwijzing van Kalff naar *onbekennend* = onvriendelik, stuurs ; maar aangezien deze betekenis noch niet voor *onbekent* gevonden is moet ik die hier ter zijde laten. Dat *ondankbaar* hier past (Jezus ziet dat alle mensen zonder vrees, ondankbaar, leven) zou ik niet willen beweren. De andere, door genoemde commentatoren opgegeven, betekenissen (zie Verdam Mnl. Wdb.: dom, onwetend, verblind, ruw, wild, woest, barbaars) passen allen goed. Waarom n.l. onze plaats met de grond-

betekenis van deze alle : dom (1), een « ongerymdheid » zou bevatten zo als Dr de Raaf (p. 4) opmerkt, had hij wel eens nader mogen toelichten. Ik wil hier bizonder de aandacht vestigen op een door Verdam opgegeven betekenis, die hij voor Rúusbroeck aanneemt (zie col. 233 bovenaan, n.l. *buiten het geloof staande)* en vragen of deze betekenis ook niet beter passen zou (dan *ruw*) in de door Verdam *ib.* aangehaalde plaats uit *Amand,* n.l. *Onbekent volc van gheloove* (heidenen). Ik citeer hier ook de korresponderende regel uit Ischyrius *Omnes exorbitant in peius, defluunt timoris inanes.* De Nederlandse regel acht ik zo met Kalff & Moltzer volkomen in orde terwijl het mij volkomen onjuist toeschijnt, die met de Raaf (gevolgd door Verdam, col. 234, aanm.) tot broddelwerk te verklaren.

Wel geef ik Dr de Raaf toe (zie al Taal en Letteren 1898 p. 142) dat ik met dit voorbeeld mijn hypothese niet bewezen had.

Zal nu een « onbevooroordeelde vergelijking (van de twee plaatsen met Dr de Raaf l.l.) ons tot de gedachte brengen kunnen dat... *unkynde* op den klank af door *onbekent* weergegeven » is, dan moet men niet alleen eerst bewezen hebben dat de bovenstaande verklaring van El. 3 onjuist is, maar ook dat *be to me vnkynde* werkelik « een zeer goeden zin » oplevert. En 'n studie van het artikel *kind* a. in de N.E.D. leert dat dit volstrekt niet bewezen is! De constructie met *to* komt n.l. alleen voor by de betekenissen *onvriendelik* II *ingeboren* (I. b.) en *verwand* (I. d.) die hier geen van tweeën passen. Want *pace* Dr de Raaf is *not unkind* noch niet = vijandig. En

(1) Een plaats die zeer duidelijk spreekt voeg ik hier noch bij uit een Brussels ms. (Kon. Bibl. II, 219, f° 15) uit het midden der 16e eeuw : Wat meendy dat Godt // is soo onbekent dat hy sijnen gheest tot leecken sent so ware hy blent // en mal gheheel.

welke van de andere betekenissen, door Murray opgegeven, hier passen kan zou ik niet weten te zeggen (1).

D[r] de Raaf's hypothese Ev. = El. stuit hier dus op moeilikheden, die bij El. = Ev. niet bestaan.

Ev. 29. *My lawe that I shewed.*

Holthausen (Herrig's Archiv 92, 411) leest *love* in plaats van *lawe*. 't Klinkt zeer verleidelik maar als we aan de betekenis *justice or correctness of conduct; manner of life* (2) denken die blijkens de N.E.D. (in voce, sub 15 en 16) 't woord *lawe* heeft, dan aarzel ik toch Holthausen's conjectuur over te nemen. Ik vermoed n.l. dat er op een zeker ogenblik wel voorbeelden bekend zullen worden waar de hier passende betekenis (waar in verband met l. 28, 't bovenstaande al zo héel dicht bij komt) aan toe te kennen is.

Ev. 31. *I hanged bytwene two theues.*

In de Nederl. tekst is hiervoor geen equivalent te vinden. En 't zou zeker heel gemakkelik als een additie van de Eng. vertaler (El. = Ev.) te beschouwen zijn, door ideeënassociatie met El. 9 ontstaan of wel (Ev. = El.) is er niets geen bezwaar om aan te nemen dat de Nederl. vertaler 't om de ene of andere reden weggelaten zou hebben.

Maar ook in 't latijn komt iets over 't *hangen* voor *Commeministine in cruce expassi redemptoris*, vs 66, en daardoor in v. Gennep r. 400. *(Denck wie ich am creuz hab gehangen)* en hoewel natuurlik Ischyrius evengoed

---

(1) Men vergelijke overigens Ev. 309 v. : *It is sayd in prosperyte men frendes may fynde whiche in adversyte be full vnkynde* = *die ter noot niet zeer en dient*. El. 281. Hierin ligt natuurlik niet de minste moeilikheid.

(2) Aan *mercy* (*ib.* sub 20 *b*) laat zich helaas, wegens de betekenis-ontwikkeling, niet denken.

als mijn hypotetiese Eng. vertaler geacht mag worden dit uit El. 9 te hebben kunnen uitwerken — beide hadden 't desnoods ook zonder hulp van El. 9 kunnen vinden! — is de coincidentie zo dat we aan de mogelikheid kunnen denken, dat er tussen El. 9 en 10 een passage uitgevallen zou zijn. Zie de noot op El. 62.

Ev. 33 *I heled theyr fete.*

Geen equivalent in 't Nederlands, in Ischyrius of in v. Gennep. Terecht vraagt Holthausen (H. A. 92/411) welke *feet* hier bedoeld kunnen zijn en aangezien hy dit niet weet verandert hy maar aanstonds in *heled their smarte*, onder verwijzing naar r. 528, die noch wat vorm, noch wat betekenis aangaat hiermee iets te maken heeft. Mocht *fete* werkelik onverklaarbaar blijken dan ligt 'n verandering als *I heled them seke* of beter noch: *I heled their feith* voor de hand. Maar de vraag is of *feet* niet kan blijven staan. Aangezien in deze rede Jesus over zijn kruisiging spreekt zullen die *feet* wel Christi *feet* geweest zijn en dan worden we er toe gebracht aan te nemen dat *they*... *my* gestaan heeft in plaats van *I*... *theyr*. Maar dan past *heled* noch niet goed in de samenhang. 't Is niet onmogelik dat we met één verdere zeer kleine verandering erkomen: *they* held *my feet* geeft zin en wel naar 't schijnt een mystiese in verband met een plaats uit het evangelie van Matthœus XXVIII, vs. 9 *And they* (n.l. Maria Magdalena en de andere Maria) *came and held him by the feet and worshipped him*. En zie voor de symboliese betekenis hiervan het hoofdstuk over de opstanding in de Golden Legend. Ik citeer Caxton's bewerking (ed. Dent. vol. I p. 93 v. « (Christ) said to (the Maries): *Avete, God greet you and then they approached him and held his feet. And that is the figure of humble prayers. To whom our Lord appeared as well for the reason of the nature as for the reason of the affection. For they held his feet which signifieth the affection of*

the heart. Maar past deze symboliek wel in de samenhang? Ik durf niet ja zeggen! Vindt men dat de samenhang een uitdrukking eist die even als b.v. wat er op volgt op fysieke smarten slaan moet dan moeten we vragen of *They nailed my feet* ook de oorspronkelike lezing geweest kan zijn (1).

El. 10-15 = Ev. 36-39.

Van de Raaf (p. 73) neem ik de verklaring van de Nederlandse tekst over die mij beter toeschijnt dan wat bij mij op p. 91 van mijn uitgave te lezen staat (hoewel Kalff, Museum 1897 col. 179 aan *opdoen* twijfelt: ik weet niets beter!) en dus ook zijn emendatie en interpunctie. Ev. 37, 38 schijnt niet volkomen in orde. Lees in r. 37 *And* voor *as* of in r. 38 *made* voor *be made*.

El. 18. *donnosel*.

Hoewel *onnosel* natuurlik wel op Christus slaande voorkomt (zie b.v. Kalff's uitgave van « *Trou moet blijken* » 52/636 en Verdam 5,844) kan ik moeilik begrijpen hoe 't woord hier op Jesus slaan zou, zo als de Raaf (p. 73 en 85) beweert. De regel zou dan betekenen: Christus heeft mij (Christus, want de « God » die spreekt is God de zoon en niet God de Vader!) geklaagd. Ischyrius vertaalde dus juist. Zie ook Kalff, Museum 1897, col. 179.

El. 19,20

Zie v. Gennep r. 406, 407.

---

(1) Zo stond de verklaring van Ev. 33 geschreven toen ik toevallig (in Stoett's *Spreekwoorden*, p. 679) 't daar slechts terloops genoemde *God by de voeten hebben* = m.n.l. *God in sine handen hebben* tegenkwam. Dit komt hier misschien bij te pas.

Ev. 44. *All that lyueth apperyth faste.*

Apperyth = arghert van El. 23. Holthausen (H. A. 92/411) noemt dit vermakelikerwijze een *Druckfehler* für *impairyth.* De N.E.D. geeft voor 't werkwoord en afleidingen ruim twintig voorbeelden. Altemaal drukfouten?

Ev. 45. *all the haste.*

Pollard (Miracle Plays) vergelijkt l. 828: *at the lengthe.*

El. 26. *dye werelt.*

Een volkomen equivalent van *people* van Ev. 47. Zie v. Gennep r. 608 *Want lis ich in also leben langer* en Ischyrius vs. 81.

El. 27. *in desen leuen.*

In verband met de Lat. vertaling *voluptari* (vs. 81) zou *leuen* wel de ook bij Verdam besproken betekenis *vleselik genot* kunnen hebben. In dat geval zou (bij El. = Ev.) de vergelijking tonen dat de Engelsman onjuist vertaald had. Maar Ev. 48 is op zich zelf volkomen in orde en bij Ev. = El., zou Dorland gemeend kunnen hebben er deze betekenis of 'n andere in te vinden. De plaats bewijst dus niets voor de eene of de andere hypothese.

Ev. 49. *moche worse than bestes.*

Men vergelijke *Mankind* (ed. Manly) r. 160: *I preve by reson thei be wers than bestes.*

El. 30 v.v. *Myn puer gheloue* etc.

Nemen we met D[r] de Raaf (Appendix p. 85) aan dat de ene Eng. regel (Ev. 51) hier bij de vertaling (Ev. = El.)

tot vijf uitgedijd is, dan moeten we bij de Nederl. vertaler een grote inzettingskunst (s.v.v.) veronderstellen want r. 31 staat in nauw verband met r. 30 en r. 34 met *Omdat ick hoepte* van r. 35.

Verder merk ik op dat r. 33 merkwaardig overeenkomt met Ev. 29 zo als Holthausen die geëmendeerd heeft. Men zie de noot hiervoor p. 27.

El. 32. *Het staet te couden.*

Zie Wap. Mart. I 236 (Verdam) : *dogede grote coude* (= grote ontberingen getroosten) dus is het misschien = het begint te minderen?

El. 39. *Dat icse so costelic hadde ghemeent.*

Dr Kalff heeft op deze plaats de aandacht gevestigd (T & Let. 4/119) als een, waar uit ook blijken zou dat El. = Ev. Blijkt dit juist te zijn, dan begrijpen we waarom Ev. 56 zo ongewoon lang is en waarom we hier van *pleasure* horen dat er hier wel erg oneerbiedig inkomt (zou Jesus werkelik 'n bedankje verwachten voor de *pleziertjes* die hy de mensheid permitteert?) Want dan zou pleasure eenvoudig 'n invoeging blijken te zijn alleen om *ment* (= *ghemeent*, dat de Eng. niet scheen te begrijpen) altans enige zin te geven, dan kunnen we ook met *traitours deiecte* (Ev. 55) als vertalings stoplap meer vrede hebben dan als 't oorspronkelik was. Want welk verraad steekt er nu in God niet dankbaar genoeg te zijn? Maar dit alles bewijst El. = Ev. niet, want, helaas! stoplappen zijn ook in oorspronkelike stukken niet zeldzaam. Zie de Raaf p.p. 9 en 20 die evenmin argumenten brengt als Kalff.

El. 43. *Ende verblent int aertsche goet.*

Tegenover *verblent* hier staat *cumbred* in Ev. 60. In El. 4 staat tegenover *verblent* Ev. 25, *blynde*. Zou Ev.

gestraft moeten worden omdat hy is *cumbred* with worldly riches? Dit is wel enigsins verdacht maar ik citeer de plaats hier zonder er bizonder gewicht aan te hechten.

El. 44. *dat ic.*

ic schijnt in de Nederlandse teksten uitgevallen te zijn; v.g.l. Ev. 61.

Ev. 73. *truely out serche.*

Ik vestig de aandacht op de lezing van L: *cruelly.* Bedenkt men n.l. dat de tekst van Ischyrius (v.s. 102) heeft *Impiger et rite* = rusteloos en juist zo als 't behoort = *sonder cesseren* El. 58. en dat *cruel* in 't meng. voorkomt = *strict rigorous* dan is er met 't oog op het laffe niets zeggende *truly* véel voor *cruelly* te zeggen.

El. 57. *ick wil ter werelt gaen regneren.*

Ev. 72 heeft: *I wyll in the worlde go ren ouer all.* Wel is waar zou ik niet willen beweren dat de Engelse regel alléen met behulp van de Nederlandse verklaard kan worden, maar ik blijf er bij dat deze regel in 't Engels veel minder krachtig is dan in 't Nederlands. Al zou die dan ook geen ongelovigen overtuigen van El. = Ev., vreemd is het deze te zien aanhalen — zie de Raaf p. 15 — als « bewijs » voor Ev. = El. Dat bovendien de enige grond waarop Dr de Raaf (p. 4) steunt om mijn redevoering te verwerpen, — uit de samenhang zou, volgens hem, blijken dat « deze uitdrukking hier alles behalve thuis hoort » — dat deze steun voor hem wegvallen moet, is door Professor Kalff in Taal & Letteren (4,119) en later noch in het Museum (5, *col.* 178) duidelik aangetoond. Ik geef hier noch enige plaatsen voor *regneren* en afleidingen waaruit ten overvloede blijken zal dat 't woord niet alleen in de overdrachtelike techniese beteekenis van *heersen* (van ziekten, *enz.*) maar ook in 'n meer algemene zin veel voor-

kwam. Men zie Everaert (ed. Muller en Scharpé p.p. 89, 141, 226, 247 [*dat coopmanscepe reyngneide vry ende vranck; ghy (scamel ghemeente) zout... liever met my* (trybulacie) *hebben reyngnacie; in 's werelds reyngnacie; zou volcht de munte ter hoochster reyngnacie*] en een h.s. van de Kon. Bibl te Brussel (een drama uit het midden van de 16e euw) II. 129 f° 85... *sal afionstich gheest daer hebben regnatie.*

Dat de zeer gewone vorm *ren* = mod. *run* ook (zie b.v. Strattmann-Bradley *in v.* rinnen) onze Engelsman bekend is blijkt uit Ev. 844 waar *ren* aan 't Nederl. *vliet* beantwoordt.

El. 60. (Zie de noot op Ev. 82, hier onder).

El. 62. *Daer wil ic tot hem gaen met snellen keere.*

De emendatie *geere* ligt voor de hand met 't oog op Ev. 76 : *darte* en de corresponderende regel in Ischyrius *Et quibus effodiam iaculis oculos et cuspide jecur* (v. 109), vooral als men bedenkt dat 't woord *geere* zeldzaam schijnt te zijn (zie Verdam *in voce),* zo dat de « corruptie » in *keere* dan al heel gemakkelik te verklaren is.

In verband met de hypothese El. = Ev. zouden we dan geloof ik werkelik moeten besluiten dat de tekst, of teksten, waaruit de Engelsman en Ischyrius vertaalden werkelik *geere* had, zo als ik al in mijn uitgave vermoedde, — want 't zal wel niet aan te nemen zijn dat b e i d e *keere* voor zich hadden maar *geere* lazen en vertaalden. Hij, die aan Ev. = El. gelooft zal daarentegen aannemen, dat Dorland *darte* door *geere* vertaalde waaraan in 't Latijn *iaculis* en *cuspide* beantwoordde.

Zo kan het schijnen alsof de hier gegeven interpretatie van r. 62 met beide hypothesen in de schoonste harmonie is en dus noch voor noch tegen de prioriteit van een der twee teksten spreekt.

Maar Dr de Raaf op p. 73 van zijn dissertatie merkt op

dat « een « snelle spies » in den samenhang (1) van den ndl. tekst niet al te goed te pas komt » en met deze opmerking zette hij (bij mij) een balletje aan 't rollen dat geloof ik 'n heel andere kant uit zal blijken gegaan te zijn dan hij meende en dat zeker tot ook voor mij hier onverwachtte resultaten leidde.

« In den samenhang van den ndl. tekst » zou 't niet passen. Dus wel in die van de Engelse tekst? vroeg ik mij af, — want die is volgens Dr de Raaf 't origineel en daar komt *darte* voor. Inderdaad vindt men daar 'n andere samenhang n.l.: *I wyll stryke with my darte his syght to blynde.* Maar toen ik nu de lat. tekst noch eens voor mij nam, trof mij daar in dit verband 't woord *oculos* en een verdere vergelijking van 't Lat. leerde dat (ib. vs. 119) *Nec amat cœlum, nec odit tartara* zo veel overeenkomst vertoonde met Ev. 77-79 *from heuen departe* en *in hell for to dwell*, terwijl Ischyrius *vndique gentium* (r. 113) enigsins aan *worlde without ende (2)* herinnerde. Zo werd ik er vanzelf, geleidelik, toe gebracht aan te nemen dat er ook hier weer (zie noot op Ev. 31) iets aan de overgeleverde tekst van Elckerlijc ontbreekt.

Er zou dan in die verloren passage zo iets gestaan hebben als wat we nu in Ev. en Ischyrius vinden n.l. dat Elckerlijcs ogen *(oculos; Elckerlijc* vinden we misschien in *quisquam* van vs. 107 en *Quemlibet* van vs. 111 terug)

---

(1) Op zich zelf — 't kan wel geen kwaad, om eventuele objecties te voorkomen, er dit even bij te voegen — op zich zelf zal wel niemand bezwaar hebben tegen " met snellen geere „? Zie b.v. noch (behalve Kalff Taal en Let. 4,123 en zie infra p. 39) *Och den strael van liefden zal my ter doot brengen snel* (Houwaert, *Vanden handel der Amoureusheyt*, II, 74). En verder wordt deze interpretatie gesteund door zulke uitdrukking als *met lange tanden eten*, *met lange hielen* ergens heen gaan, waar we overal een adj. vinden in plaats van een adverbiale uitdrukking. Zie Stoett's *Spreekwoorden*, n° 1871; *ib.* met *lange handen* werken.

(2) Wel bekend uit de Eng. liturgie. — Ik merk hier op ter verklaring van de vage door mij gebruikte termen (overeenkomst, herinneren) dat ik Ev. 77-79 niet voldoende verklaren kan.

« met snellen geere » getroffen werden en dat Elckerlijc de hemel niet zoekt en van de hel niet afkerig is.

Voor r. 62 en na r. 63 zal er voor de uitgevallen regels wel geen plaats te vinden zijn hoewel 't verleidelik is te veronderstellen dat de uitgevallen regel(s) na El. 61 moeten komen omdat 't rijm op *goet* (got) ontbreekt. Dus moeten we wel aannemen dat ze er tussen stonden. Mijn lezers zullen opmerken dat dan 't rijm uit elkaar gerukt wordt en we worden dus tot de konklusie gedwongen dat er enkele regels (hoeveel is niet te zeggen; 't ontbrekende kan in een of twee zo als in 't Engels of in meerdere zo als in 't Lat. uitgedrukt zijn geweest) van elkaar af 't zelfde rijm voorkomt. Natuurlik is hier geen ernstig bezwaar tegen te maken maar een dergelijk geval — en dan noch wel van een 19e eeuws dichter — moge hier een plaats vinden. Zie Beets' *Willem Kuser*, wiens schildering van zijn Bertha ik toevallig juist geciteerd vind: Daar zijn op aarde schepselen in wier *wezen* Zooveel geduld en goedheid is te *lezen* In wier gelaat zich zoo veel liefs vereent Met zoo veel zwaks en tengers dat men meent Dat ze te zacht voor de aard zijn; dat wij *vreezen* dat al wat haar omringt te ruw zal *wezen*.

Hier zijn er dus maar twee regels tussen de twee rijmen op *-ezen*.

Keren we nu tot de door Dr de Raaf opgeworpen moeilikheid bij de lezing *geere* terug dan moet ik zeggen dat ik 't met hem eens ben, v o o r a l nu we deze nieuwe samenhang voor 't woord gevonden hebben. De dood had wel iets anders te doen dan Elckerlijc de oogen uit te steken, — ik wil niet al te veel nadruk leggen op de houtsnede uit de uitgave Vorsterman waar de speer op 't hart gericht is, — maar in elk geval is het de dood om 't lichaam te doen geweest, — met een van de edele delen, — bewaart Ischyrius met zijn (cuspide) *jecur* hieraan 'n reminiscentie uit de oorspronkelike Elckerlijc-tekst? Daar kon b.v. *hart* gestaan hebben (zie Ev. 178 en mijn noot op El. 156.) — men weet dat de lever door de ouden als

officina sanguinis beschouwd werd (1). Of wel heeft Ischyrius er de *jecur* bij gevoegd.

Hoe dit zij het Engels en het Latijn laten ons geen andere keus : wat er ook verder in de uitgevallen passage gestaan moge hebben er moet iets als *Effodiam iaculis oculos* te vinden geweest zijn en dit is werkelik ongerijmd, — ik geef 't Dr de Raaf toe.

Maar dan is er maar één weg uit deze moeilikheid : aangezien aan de ene kant *geere* niet de oorspronkelike lezing geweest kan zijn ; aangezien, aan de andere kant de tekst waaruit Ischyrius vertaalde, *geere* gelezen moet hebben, moeten we aannemen dat die lezing *geere* een drukfout was, waarop Ischyrius gefantaseerd heeft.

Bij deze interpretatie, waartoe ik door Dr de Raaf's opmerking gekomen ben — ik vermeld het met verschuldigde dank — stuit de hypothese Ev. = El. op 'n moeilikheid : Ev. heeft *darte,* — de vertaler geeft *keere ;* 'n latere tekst drukt dit bij vergissing als *geere* af 't geen in Ischyrius terug te vinden is. Volgens El. = Ev. daarentegen hebben we : oorspronkelike lezing *keere*. Drukfout in een (of meerdere) uitgaven *geere*. Daardoor én in de Engelse en in de Latijnse tekst een equivalent daarvoor. Hij die dus El. = Ev. niet aan wil nemen, zal moeten verklaren hoe Dorland *darte* door *keere kon* vertalen.

Ev. 77. *from heuen depart.*

Zie de vorige noot. L. leest : *(from heuen)* to *depart,* 't geen Pollard 3e ed. p. 202 verklaard als *to separate* him *from heaven.* Onmogelik is dit niet maar zekerheid zouden we eerst kunnen hebben als we de oorspronkelike Elckerlijc in handen kregen. De geheele passage Ev. 77-79 is mij niet volkomen duidelik.

---

(1) Zie 't belangrijke opstel van Lœning " Über die physiologischen Grundlagen der Shakespeareschen Psychologie " (Sh. Jahrb. 31).

Ev. 78. *Excepte that almes dedes be his good frende.*

De voorstanders van Ev. = El. zouden wel doen te verklaren hoe een dichter er toe komen kon, deze woorden door de dood te doen uiten. Met *Almes deedes* (L : almes) wordt n.l. met een verkeerde naam (1) zonder enige kwestie die *Dramatis Persona* bedoeld, die naderhand als *good deedes* optreedt en hem werkelik tot in den dood vergezelt, — Dorland's Duecht. En de dood weet toch wel dat er voor Elckerlijc geen ontsnappen mogelik is. Met El. = Ev. zou 't daarentegen als vertaler's anticiperende invoeging niet vreemd zijn — er zweefde de Engelsman vaag iets voor dat Elckerlijc's ziel gered werd, maar hij bedacht niet dat dit desnoods wel door God maar niet door de dood voorgespiegeld kon worden. In de oorspronkelike Nederl. tekst zal dit dan ook wel niet voorgekomen zijn, evenmin als Ischyrius en van Gennep zo iets hebben (2).

El. 63. *Hi coemt hier gaende.*

De schijnbare naïeveteit om Elckerlijc binnen te laten komen juist als hij voor de dramatiese handeling nodig is, — terwijl er geen inwendige redenen aan te geven zijn waarom hij nu juist komen zou — vindt zijn verklaring in de noodzakelikheid om zo veel mogelik een « Wechsel der Locale » te vermijden, — zie Heinzel, *Abhandlungen zum Altdeutschen Drama,* 1896, p. 38. Hierbij noch enkele voorbeelden. 't Spel van Trudo in Kalff, *Trou moet blijcken* 132, 1303; Brandl's Quellen etc. p. 273 : *But peas no more, yonder cometh thy good man* (Heywood) *ib.* p. 555 (Gismond of Salern).

---

(1) Zie ante, p. 14, noot op de vorige bladzijde.

(2) De Nederlandse transliteratie van van Gennep ook niet. Het zij hier eens voor al opgemerkt dat deze bij dergelijke kwesties niet verder genoemd wordt omdat die geheel van v. Gennep afhankelik is.

En deze consideraties spreken tegen Dyce's konjektuur op Marlowe's Faust r. 91 (I, 62) die ik in mijn Faustus Notes (zie *ib.* p. 13) noch meende te kunnen aannemen.

Ev. 82. *His mynde is on flesshely lustes and his treasure.*

De twee laatste woorden beantwoorden aan El. 61 *deertsche goet.* Ik merk in 't voorbijgaan even op dat met *deertsche goet* de dramatis persona *tgoet* bedoeld schijnt te zijn en dat wat hier *treasure* heet naderhand als *goodes* optreedt. Zie hiervoor p. 11. Voor 't eerste gedeelte is geen equivalent in de overgeleverde N.d.l. tekst te vinden, maar in El. 60 ligt de verandering *vleeselik* voor *vreeslick* voor de hand. In verband met deze op zich zelf al niet onwaarschijnlike emendatie is 't verrassend in v. Gennep r. 611) te vinden : *Er ist so gar vf fleischlich lust gesessen* vooral als we bedenken dat vlak daarop (r. 613) de woorden *War bist du Tod, der niemant spart?* volgen die op El. 46 (zonder equivalent in 't latijn; zie hiervoor p. 22) teruggaat.

Ik merk op dat mijn kollega Dr de Vreese, onafhankelik van deze consideraties mij reeds vroeger de conjectuur *vleeselik* aan de hand had gedaan.

Ev. 86. *forget.*

't Rijmwoord is *wete* van wat in mijn uitgave l. 88 is, maar wat met l. 87 als een regel te gelden heeft. Er zal dus wel oorspronkelik *forgete* gestaan hebben.

Ev. 87. Asketh.

Pollard leest nog steeds *asketh* (uit welke tekst?) niettegenstaande Kölbing's opmerking in de Engl. studien 21, 170. Op p. 224 d. van zijn laatste uitgave tracht hij 't nu te verklaren als attractie en verwijst naar Ev. 116

spareth; zie de noot *ib.* Ik kan niet geloven dat het iets anders dan een drukfout zou zijn, hier waar *thou* er vlak op volgt.

El. 71. *Waerbi vraechdijs?*

Op deze vraag van Elckerlijc antwoordt de Dood : *Dit suldi wel weten* 't geen evenals in 't Latijn *(Id scies quam primulum,* vs. 135) wel betekenen zal : Dit zul je wel te weten komen. De andere betekenis n.l. (Dit zul je wel al weten) wordt m.i. door de samenhang onwaarschijnlik gemaakt, zo niet uitgesloten. De Engelsman trekt *Woldest thou wete* bij de woorden van Everyman. Daar moeten ze dan betekenen : wat gaat dat jou aan? Zie van Gennep r. 666 waar Homulus tegen de dood zegt : *Wie frags du das, was gäts dich an?* De coïncidentie is merkwaardig. Heeft El. oorspronkelik geluid : *Waerbdi vraechdijs? Woudt ghi 't weten?* Men merke op dat Ev. 89 *Ye syr, I wyll shew you* aan El. 72 beantwoordt en niet 'n reflex van El. 71 b. *Dit suldi weten* hoeft te zijn.

El. 72. *Naerstich bin ic aen v ghesonden.*

Op grond o.a. van Ev. 90 *In great hast I am sende to the* wil D[r] Kalff (T. & L. 4, 123) lezen *haestich.* D[r] de Raaf vindt de lezing juist en vergelijkt El. 160 *(naerstelic;* zie de noot *ib.)* met Ev. 181 *shortely.* Maar ik vind geen spoor van de betekenis *spoedig* voor *naerstich* (zie Verdam) en aangezien wij in El. 149 lezen dat de dood *haestelic* com(t) *onversien* waar Ev. (170) *sodenly* heeft geloof ik in verband met de door Kalff reeds geciteerde plaatsen, zijn konjektuur over te moeten nemen.

El. 73. *wt des hemels pleyn.*

Zie Everaert p. 274 r. 346; p. 372 r. 327; p. 427 r. 163 voor deze uitdrukking. *In sweerels pleyn* komt bij hem ook voor p. 418 r. 253; en *in der minnen pleyn,* Handel der Amoureusheyt II 143.

Ev. 96 f.f. *knowe*, etc.

Het rijm is hier in deze gehele passage in de war. Voor *knowe* in deze regel stelt Brandl (Q. u. F. 80) p. XIV voor *see;* Kölbing (E.St. 21, 170) meent met *knawe* 't rechte gevonden te hebben dat dan op *have* van r. 99 zou rijmen. Maar daarmee wordt de zaak niet veel beter!

Reeds in mijn uitgave was ik er niet in geslaagd enige regelmaat in de versificatie te herkennen en daarom had ik alle regels, zelfs de kortste, apart geteld. Ook nu moet ik het opgeven die verschillende korte regels te reduceren tot 't meer regelmatige metrum daarvoor en daarna gebruikt. Onder die omstandigheden moeten we — althans tot iemand later in dit opzicht gelukkiger blijkt te zijn — met de tekst zo als die daar reilt en zeilt rekening houden. En als we dan Ev. 87 tot 101 (daarna is het rijm schema weer regelmatig) vergelijken met de korresponderende plaats uit (El. 71-82) dan dringt zich 'n merkwaardige overweging op. Aan elk van onze onregelmatige regeltjes beantwoordt n.l. een even kort regeltje in de gedrukte tekst van Vorsterman. Alleen terwijl de Engelse korte regels tot géen rijmschema terug te brengen zijn is er met de Nederlandse geen de minste moeilikheid. 't Is alleen omdat de regels steeds over twee *dramatis personae* verdeeld zijn dat 't korte regels l i j k e n maar de regels zijn volkomen regelmatig gevormd. Aangezien deze omstandigheid mij nu pas van gewicht blijkt te zijn voor de prioriteitskwestie, moet ik er bijvoegen dat, zo als uit mijn telling in de parallel uitgave blijkt, ik 't *feit zelf* waarop ik hier de aandacht vestig en waarop ik volgende redenering steun, dat ik dus de gronden v o o r die redenering reeds te voren opgemerkt had.

Wat is n.l. 't geval? Geloven we nu aan Ev. = El. dan moeten we besluiten dat midden in 't gewone rijmschema een (oorspronkelik werkend) dichter van dat schema afwijkt en zonder verklaarbare reden enige korte regels neerschrijft die niet onderling rijmen — altans niet met enig ontdekbaar sisteem! — en dat die warboel door de

vertaler omgedicht wordt tot een volkomen regelmatig rijmschema waarop niets aan te merken valt.

Wat de hypothese El. = Ev. betreft, — die brengt ons *in casu* tot de gevolgtrekking dat een (oorspronkelik werkend) dichter volgens zijn eens aangenomen metrum en rijmschema blijft werken, maar dat de vertaler door de typografiese dispositie van zijn origineel in de war gebracht er de regelmatigheid niet van erkent en er zo toe komt zelf korte regels die slechts toevallig hier en daar 'n rijm vertonen in zijn werk in te lassen.

Wij zullen in de loop van deze onderzoekingen gelegenheid hebben te zien dat dergelijke consideraties zich noch meer opdwingen. Zie index *i.v.* typografiese dispositie.

Men merke noch op dat H. in r. 79 : *Dat sal ick seggen di* heeft waardoor die halve regel op zijn eerste helft *Wat begheert God van my?* is gaan rijmen in plaats van zo als 't hoort op *legghen* in r. 78. De Eng. tekst staat dus op dezelfde voet als de latere Nederl. (Zie *infra* p. 48).

Ev. 101, 102 : *To gyue a rekenynge longer layser I craue*
This blynde mater trubleth my wytte.

Men vergelijke dit met El. 81, 82. Dr de Raaf vindt dat de Nederlandse tekst « flauw » en « mat » (p. 20) klinkt in vergelijking met 't « origineel » en aangezien « 't dichtwerk (hierdoor) aestetisch geleden heeft » ziet hij hierin 'n bevestiging van zijn hypothese Ev. = El. Ik hecht niet veel aan dergelijke consideraties maar ik zal Dr de Raaf op 't door hem zelf gekozen terrein van die « matheid » volgen. Mij klinkt n.l. het Ndl. even « flauw en mat » vergeleken met het Latijn, — zie v.s.s. 154 seq.q, — ten duidelikste blijkt dat Ischyrius hier uitgebreid heeft evenals, zoals men van het standpunt El. = Ev. zou kunnen zeggen de Engelsman. In elk geval blijkt hieruit dat Dr de Raaf hier voor zijn standpunt maar niet te veel de aandacht op moest vestigen. Want gaat men eenmaal met hem vragen wat « mooier » is en « beter » dan geloof ik dat er voor de Nederl. tekst veel te zeggen valt tegen-

over de Engelse en de Latijnse. Elckerlijc's *Hoe sal ic dat verstaen* van zijn verbazing getuigende waarvan hij noch steeds niet bekomen is, schijnt mij beter te passen dan Ev. 101 — hoe geresigneerd klinkt dat niet en dat is Ev. noch lang niet! — en dan de lange redenaties van *Homulus!* « The gentleman protests too much » zou Gertrud gezegd hebben!

Ev. 102. *this blynde mater.*

Voor *blind* = obscure vergelijke men r.r. 419 en misschien ook 508.

Zie ook de noot op El. 734.

Zie verder noch: *In* blynde *corners* (Brandl, *Quellen* p. 352 l. 101) en = blind *talk* (Misogonus III, 2, 10; *ib.* p. 468.) Dr Stoffel herinnert mij aan (de) *Sightless* (couriers in the air) uit Macbeth 1, 7, 23 (en zie ib. 1, 5, 50) aan « de boekdrukkers uitdrukking *blind copy* = slechte onleesbare copie; en de post office phrase *blind letter* = onvoldoend geadresseerde brief ».

El. 82. *bedien.*

De lezing van B.H: *bedieden* representeert hier wel de oorspronkelike als rijm op *geschieden*, tegenover *bedien* van L.

El. 85. *Een pelgrimage die...*

Mijn verandering *daen* (voorgesteld op p. 91 van mijn uitgave) vindt Dr de Raaf (p. 74) onnodig. Volkomen terecht. Behalve zijn gronden pleit hiervoor ook de volgende merkwaardige plaats uit 'n h.s. der Rijksuniversiteit te Utrecht (n° 279 p. 29; een drama uit de 16e eeuw):

Nu sult ghij aennemen sonder verdrach
een pelgremagie, die niemant en mach
wederkeeren in gheender manieren
Haelt uoert u gscrieften ende pampyeren

met u ende ouersietse uoerdachtich
Want ghi moet Rekeninghe doen voor den vader almachtich,

Ghy Geestelicke schijn, enz.

Beter dan parallelplaats ware wel de naam plagiaat. Men lette op de lezingen: *die, Haelt, gscrieften, uoerdachtig* en *den vader* en v.g.l. de noot op El. 99.

Ev. 109: *How thou hast* spede *thy lyfe.*

Holthausen (H. A. 92/411) leest *spent* in verband met El. 91 en Ev. 339. Volkomen onnodig. Men vergelijke b.v. Whittier's *we sped the time with stories old* (gec. in de Standard Dict. *in voce,* waaruit de overgang van betekenis van *to cause to move (rapidly)* tot to *spend (the time)* duidelik wordt.

El. 94, 95. *Van dien als nu het moet wesen, Ende oec het moet nv gheschien.*

De laatste regel komt niet in B. voor. Aangezien het gemakkeliker te begrijpen is dat die regel — die er wat de zin betreft al heel los bij hangt — er uitgegooid zou worden dan dat een ander er die zou hebben bij gevoegd neem ik aan dat die er, grotendeels altans, werkelik gestaan heeft en wel met D[r] de Raaf zonder de woorden: *oec het moet nv.* De regel *Van dien als nu het moet wesen ende gheschien* zal typografies te lang geweest zijn, — de drukker heeft daarom *Ende gheschien* als het begin van een nieuwe regel gegeven. L en H (beide onafhankelik van elkaar, of die welke beide voorlag) drukten: *Ende oec het moet nu gheschien* om de regel voller te maken; daarentegen liet B. de woorden *Ende gheschien* vallen. Nu zo de genesis van de fouten duidelik is aangetoond, zal er dunkt me geen bezwaar zijn deze lezing aan te nemen, — D[r] de Raaf grondt de uitsluiting alleen op de lengte van de regel en dit is niet genoeg. Men zie zijn regels 247, 251 en 581. = mijn regels 252, 256, 598.

Ev. 111, 112. *Haue a do that we were in that waye For wete thou well thou shalte make none attournay.*

Voor *we* zal wel *ye* te lezen zijn, want zich zelf zal de Dood er wel niet inmengen, hoewel de juiste zin van die regel mij niet volkomen duidelik is. *Attournay* heb ik in mijn uitgave verklaard als *intercessor, pleader*. Dr Stoffel maakt mij opmerkzaam op *aturnen* en *attournynge* in Mätzner met de betekenis van terugkeer en terugkeren en verwijst naar El. 241 en 303. De verwijzing is interessant maar ik ben niet volkomen zeker dat die tot de ware verklaring leidt. Volgens mijn verklaring zou de regel betekenen : Je moet zelf komen en niemand in je plaats zenden zoals men een *intercessor, pleader* zendt. Volgens de verklaring van D[r] Stoffel zou het een herhaling zijn van Ev. 105 = El. 86. 't Latijn en van Gennep geven geen licht. Bovendien vraag ik me vergeefs af hoe Dr Stoffel *attourne* op *waye* kan laten rijmen. Men zie verder de noot op El. 100, 101.

Ev. 113. *Full unredy I am suche rekenynge to gyue.*

't Rijm is hier niet in orde. *(gyue-thou)* Kölbing E.stud. 21, 170 wil *now* voegen achter *gyue*. Ik zou wel 's willen weten dat Kölbing gezegd zou hebben van deze « emendatie » als 'n ander die gemaakt had. Waarschijnlik zou hij opgemaakt hebben dat : *Full unredy I am suche rekenynge to gyue now* « metries onmogelik » is. In elk geval zou ik er zo iets niet in durven voegen.

El. 99. *Ick ben die doot, enz.*

Ik haal uit het zo even genoemde Utrechtse H.s. een plaats aan, die in verband met de andere, 'n reminiscentie aan El. schijnt te bevatten : *Ick bittere wrede ende vresselicken Doot Die daerspaere cleene noch groot Daer ic coemme al voer mijn wijcken moet* (M.s. Ultraj. 279, 28.) Ik weet geen beter weg uit de rijmmoeilikheid hier,

dan die door Dr de Raaf aangewezen is en neem die dus over.

Ev. 115-116. *I am dethe that no man dredeth For everyman I rest and none spareth.*

« Der eigentümliche wechsel der Personen ist leicht zu beseitigen, wenn mann *I* streicht und *rest* als 3e Person = restest, fasst ». Aldus Holthausen l.l. Zeker, als men er maar op los veranderen wil, dan laten zich alle eigenaardigheden van een auteur uit de tekst verwijderen maar deze opvatting van tekstkritiek kan moeilik de ware genoemd worden. Uit de Engl. Studien (21,449) zien we dat H. 't eerst uitgeworpen *I* weer wil laten staan! « For everyman I rest » wordt daar als in parenthese staande opgevat = denn jedermann bringe ich zur ruhe » maar nu heeft 't ongelukkige *dredeth* 't weer gedaan. Dat wordt er uitgeworpen en *careth* er voor in de plaats gesteld. Kölbing spreekt over deze plaats op p.p. 170 en 449 van dat zelfde deel (1). Kölbing vat *rest* = (ar)*rest* op; vindt Holthausen's *careth* bedenkelik en vraagt ten slotte of het ook : that (for) no man dareth = « der vor niemandem zittert » zou kunnen zijn.

Wil men niet met Pollard en mij (zie mijn uitgave) *spareth* aan attractie tot *dredeth* toeschrijven — voor de eerste regel zie men r. 1 van het derde Chester Play : *I God that all this worlde* hath *wroughte* — en niet met Kölbing en Holthausen *For everyman I rest* in parenthese opvatten — voor mij is deze opvatting veel te geleerd

(1) Op de laatstgenoemde pagina wordt de merkwaardige opmerking gemaakt dat ik Goedeke's vertaling overal billijk omdat ik... er slechts voor één plaats aanmerking op maak! En verder wordt er mij een verwijt van gemaakt dat ik Kölbing geen recensie ex. heb toegestuurd! Ik laat deze eigenaardige opvatting nu met een enkel woord van protest gaan, zonder daar verder, zooals het verdient, op te antwoorden, omdat ongelukkig, tot schade voor de wetenschap, Kölbing in die tussentijd ons ontvallen is.

logies voor onze zulke onopgesmukte taal schrijvende Engelsman — dan blijft er niets anders over dan aan te nemen dat *spareth* in de derde persoon staat o m d a t — spaert in El. 99 derde persoon is. Zoo zouden we dus tot El. = Ev. gedwongen worden want met Ev. = El. is deze opvatting niet te verenigen.

Rest — om er dit noch bij te voegen — kan ik alleen als *arrest* opvatten en ik vertaal dus : Ik ben de Dood die voor niemand bang is, — ik stuit Elckerlijc (in zijn levensloop) en spaar niemand. Men vergelijke : « *Dethe by his course naturall Hathe him arested* » dat de N.E.D. uit Hawes 1509 citeert.

V.g.l. *Deth... let fallen hys... dredful spere... and spareth noon off no degre...* the pylgrymage of the Life of Man (E.E.T.S. Extra series n° LXXVII) l.l. 7523 seq.q.

El. 101, 102 : *...rekeninghe mi Och doot sidi mi soe bi.*

V.g.l. Ev. 117, 118. Dr de Raaf's opmerking hierover op p. 15 van zijn dissertatie luidt : In den eng. tekst vermeldt Deth alzoo een recht, dat hem van Godswege is verleend; in den n.d.l vindiceert de Dood zich iets dat niet hem, maar God alleen toekomt ». Daar ik dit T. & L. 1898, 143 « niet duidelik » had genoemd was Dr de Raaf zo vriendelik mij zijn bedoeling nader toe te lichten. « Volgens den Eng. tekst » — schrijft hij mij — moet iedereen den dood volgen, hem gehoorzaam zijn. Dit geeft een gezonden zin. Volgens den Nederl. moet iedereen aan den Dood rekenschap afleggen. Maar dit is immers onzin ! En ook in strijd met vroegere passages v.g.l. El. 80, 89, 90; *enz.* « Nu laat zich dit argument van mijn opponens ten minste bespreken. Ten eerste moet ik de vraag behandelen of dit *mi* van r. 101 waar alles mee staat of valt, er werkelik wel inhoort. Prof. Kalff (Museum 1897, col. 179) konkludeert van niet; 't kon « volgens de varianten gemakkelijk uit den tekst verwijderd worden ». Dr de Raaf doet me terecht opmerken dat dit niet volkomen

juist is, dat n.l. alle teksten *mi* hebben. Maar kan het, of liever, moet het misschien toch er uit vallen? Volgens p. 35 beschouwt Dr de Raaf: *Gods beveele doen rekeninghe mi Och doot hoe sidi mi soe bi* als eén regel. En aangezien hij (zie p. 74) geen lange regels toelaat moest hij toch wel ook aan deze aanstoot nemen. En welk woord komt dan in de eerste plaats in aanmerking voor zijn consilium abeundi? Natuurlik *mi*. Want de typografiese dispositie — die in mijn uitgave beter uitkomt dan in die van Dr de Raaf — toont duidelik aan dat we hier met een woord te doen hebben er in gevoegd om op *bi* te rijmen, door iemand die (net zo min als ik in mijn uitgave) herkende dat dit alles eigelik een regel vormde. Met deze gronden die voor het uitwerpen van *mi* pleiten, schijnt het mij in elk geval gevaarlik op dit *mi* een argument te bouwen voor Ev. = El. Vooral ook nog als men 't volgende bedenkt.

Moest n.l. *mi* blijven staan dan zouden we dus volgens Dr de Raaf's eigen formule krijgen: « iedereen moet aan den dood rekenschap afleggen ». Is dit werkelik onzin en in strijd met El. 80, 89 enz.? Of zou 't misschien uit die regels zijn toelichting kunnen ontvangen, zo dat wat onzin *leek*, volkomen in orde blijkt te zijn? Als we n.l. die met elkaar in verband beschouwen dan zie ik op zich zelf geen bezwaar r. 101 zo op te vatten, dat die met andere woorden 't zelfde zegt als r.r. 80 en 89 n.l.: aan mij als de door God gezondene moet gij rekenschap afleggen, — want de Dood (met 'n kapitale letter!) is toch per slot van rekening... de dood en iedereen weet dat zijn « mij rekenschap afleggen » = 'n allegorie-mysties euphemisme is voor « dus moet ge nu sterven ». En dan krijgt op deze manier de regel zulk een merkwaardige overeenkomst met Ev. r. 112 dat we deze twee verklaringen dan wel tot steun van elkaar zouden mogen aanvoeren. Ev. 112 zegt n.l. volgens mijn opvatting (zie de noot *ib.)* Jy moogt niemand in je plaats stellen en El. 101: *Ik* ben hier de plaatsvervanger van God. Ook in de latijnse vertaling geeft 't equivalent van *mi* een goede zin: *per*

me hic calculus (vs. 185). En zie van Gennep r. 722 : *Die rechnung willen wir anfangen.* Gaat deze laatste redenering op dan betekent D[r] de Raaf's argument dus niets voor Ev. = El.

Ik merk bovendien op dat de uiting van Deth, dat iedereen hem moet volgen, gehoorzaam moet zijn, hoewel op zich zelf geen onzin, toch zeker minder nodig is (omdat die minder in de samenhang te pas komt) dan wat die Doot zegt (in geval men *mi* verwerpt of met mijn verklaring, behoudt).

Beschouwen we nu onder die omstandigheden de plaats in 't licht van de twee verschillende hypothesen dan krijgen we 't volgende resultaat : Niets spreekt er voor Ev. = El. in tegenstelling met wat D[r] de Raaf meende. Volgens El. = Ev. is Ev 118 (to me) (1) en misschien ook r. 112 de reflex van El. 101 *mi*, een lezing die we gezien hebben dat waarschijnlik alleen aan dezelfde typografiese disposities te danken is als we (mutatis mutandis) bij de discussie van Ev. 96 moesten aannemen. (Zie *supra* p. 41.

El. 107. *Ende doet* (mi een) *verdrach van desen.*

Hier heeft *ende* de kracht van *indien;* zie Verdam in v. sub. 9 *d.* voor voorbeelden. Ook 't Engels *And* heeft die kracht; misschien ook in deze regel, in welk geval we *thou* in moeten voegen. D[r] de Raaf heeft *mi een* in zijn tekst opgenomen. 't Is de vraag of we niet eerder *Ende ghi doet verdrach van desen* als de oorspronkelike lezing moeten opvatten en *mi een* als een invoeging beschouwen. Dat die woorden ook in *B*, de vroegst gedrukte tekst voorkomen bewijst noch niet dat ze ook oorspronkeliker zijn. L. kan direct op de editio princeps teruggaan; H op B en die op een andere die de regel al zonder *ghi* las waarop B *mi een* ingevoegd kan hebben.

---

(1) In volkomen overeenstemming hiermee heeft dan ook Ischyrius en dus ook v. Gennep 'n equivalent van *mi.*

El. 109 *goet.*

Tegen deze lezing is op zich zelf niets te zeggen, maar ik merk op dat de Eng. het door *gold* weergeeft (hij voegt er *syluer* bij) en Ischyrius door *auri* (possessio) en dat er dus waarschijnlik wel *gout* gestaan heeft. De *rychesse* van Ev. en de *rerum opulentia* van Ischyrius is de reflex van *have.*

El. 111 *gods ghedien.*

Dr Kalff en Dr de Raaf lezen met B.H. *g(h)ebieden* waaraan ze zeker wel gelijk hebben. Of daarentegen de laatste met zijn *vermieden* (in El. 112) 't juiste getroffen heeft durf ik niet te zeggen. Maar ik weet niets beters. Kalff (Museum 5, 179) neemt blijkbaar geen aanstoot aan de overgeleverde lezing.

Ev. 132 *deth geueth no warnynge.*

Zie de noot van Pollard op p. 203, — een verwijzing naar Bale's King John 2078 en naar Aischylos *Agam.* 737.

El. 114. *Nu houtet al met mi den voet.* (B : *houwet).*

In mijn uitgave had ik op grond van Kiliaen's *voet-houden : Conferre pedem, collato prœliari* verondersteld dat het hier zou kunnen betekenen : Nu vecht iedereen met mij, dan : niemand is 't met mij eens, « no one indulges in my wishes and *hence* (= oec El. 115) I do not indulge others. Dr de Raaf die mijn *hence* hier verkeerdelik opvatte als « daarvandaan » in plaats van « daarom » (*oec*, n.l. ook geef ik w.n.v.) neemt die verklaring niet aan en wijst op 't M.n.l. Wdb. 3, 629, *enen voet houden* en verklaart de uitdrukking = met iemand tred houden, met hem meegaan », 't geen hij reeds bij mij als de veronderstelling van Prof. Verdam had kunnen vinden.

Maar ik geloof dat er uit Kiliaen noch meer te leren

valt. Die geeft n.l. dezelfde latijnse verklaring n.l. *Collato pede praeliari; gradum conferre cum hoste: conferre manum: ad manus venire* voor *voet by steck setten, voet by voet setten.* 't Geen ons 't recht geeft te vragen of onze uitdrukking ook 't zelfde betekent als *voet by steck setten* waarvoor wij nu zeggen *voet by stuk zetten.* Zie n° 2024 (p. 629) van Stoett's *Spreekwijzen* enz. 't Ene voorbeeld waarop Verdam en Stoett hun veronderstelling gronden « *die coninck ziende dat men hem voet hielt* » schijnt mij geen overtuigend bewijs voor de daar aangenomen betekenis. In verband met de talrijke voorbeelden bij Stoett te vinden geloof ik dat we aan *voet bij steck* (stuk) *houden, standhouden,* moeten denken. Dus ongeveer: Daarentegen blijf ik standvastig, blijf ik standhouden, en zoo geef ik dan ook geen « verdrach » zo als je me gevraagd hebt (El. 107).

De uitdrukking, in deze toepassing altans, komt elders niet voor. We mogen 't dus tot nader order als een aan de schrijver eigene uitdrukking beschouwen.

Ev. 133 *it maketh my herte seke.*

Kölbing leest (E.Stud. 21, 171) in plaats van *seke: syte* = to be sorrowful, waardoor 't rijm in orde komt. Maar enige twijfel aan deze lezing is wel gerechtigd aangezien het alleen uit zo veel oudere bronnen bekend is. Zie Strattmann-Bradley in voce. V.g.l. El. 121.

El. 118-119: *Myn pampier Es so verwerret ende so beslet.*

Dr de Raaf leest: *Myn pampier* staat *so verwerret ende so belet.* Zo is 't rijm in orde: *staat-raat.* Maar de vraag is of *staat* = toestand, gesteldheid, hier geheel en al onmogelik is. Mijn « toestand is zo verward »... schijnt mij goed te passen. Dan zouden we *Es* niet hoeven uit te werpen *beslet* zal (zie hieronder) wel kunnen blijven staan, 't rijm zou ook hersteld zijn *(raet van... doen. Mijn staet)* En 't valt niet moeilik te zien hoe iemand,

die aan 't rijm niet dacht, er toe kwam *pampier* voor *staet* te substitueren (En als we 'n corruptie kunnen verklaren heeft die altijd iets voor boven een andere die eenvoudig 'n fout aanneemt, zonder 't ontstaan daarvan te doen zien; hoe dikwijls we ook ons daarmee te vreden moeten stellen.) Mijn « toestand » is zo in de war vatte hij n.l. onder de invloed van 't « *rekeninghe* te doen » dat voorafgaat, op, als daarop slaande — en niet ten onrechte — « verwerret » gaf hem 't beeld van iets konkreets, dat hem *pampier* — zie r. 87 — deed gebruiken. Zie de Lat. tekst vs 219, waaruit blijkt dat Ischyrius *pampier* voor zich had. Ik geloof niet dat *neglecta, incustodita obsoleta* (ib. vs 220) eerder op *belet* dan op *beslet* slaat, zo als ik dit opvat. Zie Kalff Museum, 5, 179 die ten onrechte schijnt te menen dat de Raaf *pampier* uit wil werpen; El. 387 is geen bezwaar tegen 'n mogelike uitwerping.

Of de verandering van *beslet* in *belet* nodig is, is twijfelachtig. Het N.d.l. W.d.b. verklaart *beslet* = *verward* maar met onze plaats als de enige. Aangezien volgens Verdam 1, 1057 *besletten* n a a s t *besletsen* en dit laatste (zie N.d.l. W.d.b. 2, 2033) = bevuilen bekend is, zou ik geneigd zijn hieraan te denken, vooral in verband met de overgeleverde lezing : Mijn pampier. Dan zou dus mijn staat = toestand hier niet passen. Zoo laten zich D[r] de Raaf's lezing — wegens de rijm-moeilikheid — en mijn opvatting van het overgeleverde *beslet* samen verenigen.

El. 120. *Ic en sier gheen mouwen toe gheset.*

Een mouw ergens aan *zetten* is de oudere vorm van 'n mouw ergens aan passen. Zie Stoett, n° 1360 die geen ouder voorbeeld dan Marnix heeft.

El. 128. *V en mach baten smeken oft kermen.*

Zie van Gennep r.r. 748 en 751, — en vgl. v.G. 750 met Ischyrius vs 231 seq.q.

Ev. 141 seq.q. *But hast the lyghtly that thou gone the Journaye.*

In 't Nederlands en 't Latijn is niets dat aan Ev. 141 beantwoordt. In van Gennep daarentegen vind ik 'n regel die (hoewel corrupt, zou ik denken) hier enigsins aan herinnert: *Du must mit sonder langer beiden* (749). Is het hyperkrieties te vragen of in 't Nederl. misschien iets dergelijks gestaan heeft? Men bedenke dat v. Gennep, El. 128 ook voorlag; zie de noot hiervoor. Ik erken daarentegen dat de zaak volstrekt niet zeker is al ware 't maar alleen wegens deze consideratie dat Ev. 142-145 ook geen equivalent heeft in 't Latijn of in v. Gennep. Deze regels lijken wel 'n interpolatie, — ze klinken zeer vreemd in den mond van *Deth.*

Voor *lightly* = quickly, zie Ev. 398. In die hypothetiese Ndl. regel kan ook *lichtelik* gestaan hebben, zie El. 365. *Proue* = to test. Voor *Of nature* vgl. Of necessity (Pollard) en zie b.v. Jack Straw III 1, 23 ed. Hübsch wiens conjectuur op die plaats volkomen overbodig is; vgl. Hamlet I, 2, 89.

Ev. 148. saynt charyte.

Zie l.l. 290, 344. Wel bekend uit Hamlet IV, 5, 58: *By Gis* (= Jesus *and by S. Charity.* De drie heiligen Fides, Charitas en Spes werden gevierd op 1 Augustus of volgens anderen op 5, 6 en 7 October. Behalve naar de voorbeelden hiervan in de N.E.D. verwijs ik noch naar Brandl, Quellen » (Q.u. F. 80) p.p. 46 (l. 201); 50 (l. 299) p. 339 (l. 5); p. 486 (l. 21) en zie Skeat, in het glossaar van *The works of Geoffrey Chaucer* (vol. VI) in voce.

El. 134. *Neen ghi nemmermeer.* Elckerlijc: *Almoghende gods ghewelt.*

De eerste helft hiervan beantwoordt aan Ev. 150-152. (Ev. 150 rijmt op 151; 152 staat op zich zelf tenzij men

het als korte regel wat 't rijm betreft bij Ev. 148, 149 trekt.) Aan El. 134 b. beantwoordt de volle regel Ev. 153. Men zie de index, *in voce* typografiese dispositie.

El. 137. *Daer moghen leyden.*

Zie Ev. 156. De Nederlandse tekst is hier volkomen in orde. Elckerlijc vraagt of hij als 't nodig mocht blijken niet iemand mee mag nemen op die tocht die hij ondernemen moet. Wel zeker zegt dan ook de Dood, — als er iemand voor te vinden is. In 't Eng. daarentegen vraagt Everyman of er niet iemand in dit aardse tranendal te vinden is om hem de weg te wijzen. Ischyrius (zie vss. 242 seq.q.) vat 't juist als Dorlandus op.

Dr de Raaf vraagt of *me to lede* niet opgevat kan worden : « om mij (tot bij stand) te begeleiden »? Zo als ik T. & L. 98 p. 141 al opmerkte, « middelik » zou dit desnoods kunnen zijn. Ik kan mij n.l. 't geval voorstellen dat men losjes de uitdrukking *to lead me* gebruikt als men eigelik *to accompany* bedoeld, — maar niet in een samenhang als hier waar (zo als Dr de Raaf erkent : de vraag om een *guide* komt hier niet te pas) 't verkeerde er van zo duidelik in 't oog valt. Om dus een duidelik antwoord op de vraag van Dr de Raaf te geven : We zijn tot die opvatting alléen gerechtigd als we zouden mogen aannemen dat *to lead* in zulk een « losse » samenhang gebruikt is en weinige zouden aarzelen dit « los » gebruik foutief te noemen. Zo lang Dr de Raaf dus geen voorbeelden van de betekenis *to lead* = *to accompany* weet aan te geven mag ik blijven aannemen dat dit voor El. = Ev. pleit (1). Men zie ook Kalff Museum *l.l.* 178 (Stoffel).

---

(1) Zoo stond de noot geschreven, toen (Jan. l. 1902) de aflevering van de N. E. D. mij bereikte die 't woord *lead* behandelt.

Schijnbaar geeft de behandeling van dat woord recht een betekenis: *to accompany* op onze plaats aan te nemen, — maar, als ik het artikel *lead* goed bestudeerd heb, ook slechts schijnbaar.

Treffend is al dadelik de opmerking van Mr. Bradley, dat de opgege-

El. 148 : *onsuuer van sinnen.*

D[r] de Raaf die gewoonlik mij de eer aandoet mijn noten in hun geheel te citeeren had 't hier niet mogen nalaten. Ik zeide wel is waar dat 't niet onmogelik is dat *van binnen* de oorspronkelike lezing was maar gaf uitdrukkelik aan dat de corrector van 't Haagse exemplaar dit oudere exemplaar wel niet voor zich had liggen. 't Is jammer dat D[r] de Raaf ons niet wat heeft kunnen opvroliken door aan te geven welke aardigheid hij hieraan zoekt, aangezien dit de enige keer is dat « des Hagenaars konjektuur » enigsins aannemelik schijnt.

El. 153. *(Dat ik)* mi bespreken *(mach van desen).*

Bespreken is hier ongetwijfeld 't juiste woord. Elckerlijc wil tijd hebben om te overleggen wat hij doen moet, tot wie hij zich wenden zal. *Vt mecum mediter peragenda* vertaalt dan ook Ischyrius (vs. 263). En ook de Engelsman heeft een equivalent in *With good aduysemente* (dat als aparte regel schijnt te moeten gelden; anders verliest *flee* in l. 171 zijn rijm *me* in l. 174). Maar van *Amende* dat de Engelsman gebruikt, kan m.i. daarentegen moeilik sprake zijn; 't Is in elk geval minder gepast. Dit doet ons al bij deze passage stilstaan om te zien of hier ook misschien voor de prieorieteits kwestie iets te vinden is,

---

ven betekenis = to accompany is : " in early examples apparently merely a contextual use of sense 1. (*i e.* to cause to go along with one self). Dus juist wat ik hierboven opmerkte.

En ik twijfel niet of een kenner van 't Engels zal, by nader studie, werkelik inzien dat de betekenis *to accompany* hier niet passen kan, — ik kan er hier niet nader op ingaan omdat ik 't gehele lange artiekel zou moeten overschrijven en bespreken, aangezien ik 't uit den aard der zaak niet als bekend kan veronderstellen.

Daarentegen is 't niet meer dan natuurlik dat ik met 'n dergelijke verklaring de tegenstanders van El. = Ev. niet overtuig, — ik leg dus verder op deze plaats als bewijs daarvoor geen nadruk.

maar wij zouden er misschien over heen lopen — ik erken zelf dat 't minder gepast is en beweer niet dat 't *volstrekt* niet past — als niet Ev. *(that I myght escape this endless) sorow* verdacht leek. Is 't er Elckerlijc in de eerste plaats om te doen zijn *verdriet (sorow)* kwijt te raken of hebben we hier weer te doen met zijn *vrees* (El.) zijn bangigheid die hij al steeds getoond heeft. Ik zeg, in de eerste plaats. Van vrees omdat hij verdriet heeft kan n.l. geen sprake zijn. Van verdriet alleen maar zou ik denken, omdat hij, onder de omstandigheden, bevreesd kan zijn voor 't gevaar waarin hij verkeert. Maar aangezien de begrippen *vrees* en *verdriet* zo dicht bij elkaar liggen (zie b.v. de Vries op Warenar I, 1, 26; p. 93) wil ik op deze consideratien niet te veel nadruk leggen. Maar ze wijzen op El. = Ev. En hij die aan Ev. = El gelooft moet er zich over heen zetten dat er hier twee minder juiste uitdrukkingen in 't (Eng.) origineel door twee uitstekend gepaste in de Ned. vertaling zouden zijn weergegeven. Van Gennep (r.r. 778-781) volgt Dorland hier op de voet, maar geeft voor onze vraag geen licht.

El. 146. *Ay lazen dat waendick.*

Weer een halve regel waaraan een volle (maar korte) regel in 't Eng. beantwoordt. Zie p. 41.

El. 156. *Ick slae den sulcken terstont in 't crijt.*

Uit het feit dat de Engelsman hier heeft: *to the harte* leidt D[r] de Raaf een argument voor de prieorieteit van Ev. af. « Volgens den n.d.l. tekst stelt de Alverdelger zich voor (incredibile dictu!) als een kampvechter. Volkomen juist merkt Kalff (1) (Mus. 5, 179) hier bij op dat hier

---

(1) Kalff verzocht mij ook noch naar de door Bolte (Tijdschr. N. T. en L. 12, 309) beschreven Ridder te verwijzen, die " wider den mit Schild und Pfeil bewaffneten Tod kämpft „.

Zie nu ook Dr Mullers *Rede* bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt... uitgesproken, pp. 10 v. v.

niets *incredibile* aan is, aangezien de M.n.l. dichters niet aarzelen (zelfs) Christus in 't krijt te doen komen. Ischyrius begreep 't dan ook uitstekend goed al vertaalde hij het ook niet letterlik — wat hij weinig doet! Waarom zou dan ook niet de Engelsman 't begrepen hebben en vrij vertaald? M.a.w. niets hierbij wijst op Ev. = El.

Ev. 175. *With good aduysemente.*

Het equivalent hiervoor in de Nederlandse tekst is *bespreken*, zie *supra*, p. 54. « Death scornfully refers to Ev.'s *with good aduysemente* in l. 175 : » merkt Pollard op (p. 203) naar aanleiding van Ev. 179 : *Without any aduysement.* 't Equivalent van 't laatste is *sonder voerraet* (zie de Raaf p. 75). De op zich zelf zeer waarschijnlike observatie van Pollard brengt er mij toe op te merken dat de veronderstelling Ev. = El. 'n steun vindt in deze passage in zo verre dat *sonder voerraet* niet zo bij *bespreken* past, er niet zo duidelik op slaat, als Ev. 179 op Ev. 175.

El. 160. *Siet dat ghi v naerstelic gaet betrecken.*

Dat hier misschien *haestelic* te lezen valt (Lat. sapienter et celeriter) blijkt uit de noot op El. 72. D[r] de Raaf leest *berecken* aangezien volgens hem *hem betrecken* niet te pas komt. De vereiste zin is « zich gereed maken » volgens hem en hij verwijst ons naar Ev. 181. Maar de vereiste zin kan alleen uit de samenhang opgemaakt worden, — de Engelse tekst beantwoordt niet zo nauwkeurig aan de Nederlandse tekst dat die zonder meer iets bewijst. Bovendien heeft D[r] de Raaf niet gezien dat het *make redy* van Ev. 181 aan *bereyt v* van El. 156 beantwoordt. En past *betrecken* werkelik niet, zo als D[r] de Raaf beweert? Ziet, zegt de Doot, dat gij er nu terstond toe overgaat te zeggen : nu komt enz. m.a.w. 't ogenblik is nu gekomen waarop gij m o e t g a a n zeggen, *enz.* Ischyrius heeft *Tu rem geras tuam* (vs 273) en de Engelsman *For thou mayst saye.* D[r] de Raaf wist bovendien blijkbaar met *te segghen*

geen weg. Altans hij drukt een punt achter *be(t)recken* en verandert (p. 38) *Te segghen* in *ic segghe u.* Dit alles blijkt nu onnodig.

El. 170. *Ey lacen ic woude dat ic nv niet en waer.*

't Kan zijn dat dit betekent : dat ik nu niet *bestond,* maar de konjektuur : *niet geboren en waar* ligt voor de hand. Wel is waar hebben we dan *geboren* twee maal (zie El. 163) maar dit kan geen bezwaar zijn. De b e t e k e n i s van El. 170 was tôch al dezelfde als die van El. 163. Aan El. 163 en 170 beantwoordt Ev. 189. Zo beantwoordt ook in 't Eng. zo wel *the tyme passeth* van l. 192 als *the day passeth* van Ev. 194 aan den *tijt gaet verre* (El. 175).

El. 179 *mede te trecken.*

Ik weet niets beters om 't ontbrekende rijm in orde te brengen dan met Dr de Raaf *gane* te lezen voor *trecken.* Zie Ischyrius vs 315 en Ev. 203.

El. 186-199.

Men zal hier weer opmerken dat de Eng. tekst voortdurend hele regels heeft die op elkaar rijmen ('t zij dan korte of lange) korresponderende met de halve regels van El. Zie hiervoor, p. 41.

El. 193. *Op, goet gheselscap! ende trou ghesworen.*

Er kan dunkt me geen twijfel aan zijn dat we hier een van die gevallen hebben waar een *dramatis persona* zich zelf aanspreekt; zie b.v. El. 163 (1) *(sibi loquitur,* zegt Ischyrius daarvan in de randglos op vs. 310, « *mu-*

(1) En zie hieronder de noot op Ev. 300.

tata persona »). *Op* is dus hier exhortatief evenals in El. 394. De Engelsman heeft: *In the way of good cumpany*. Reeds dit *good cumpany is*, zo als we (*supra*, p. 11) gezien hebben, enigsins verdacht en a l s we nu hier op dit voetspoor voort mogen gaan (dus El. = Ev.) dan zien we dat de Eng. *Op goet gheselscap* opvatte = als *goet gheselscap*. Daar bij kan hem *op* in de zin van *uit, wegens, ter oorzake van* voorgezweefd hebben. In Ev. 424 is het *op* van El. 394 dan juist weergegeven.

El. 196. *een mensche mocht druc wt v snijden.*

Deze uitdrukking zal duidelik worden door de volgende citaten: *Men zoude druc jn hu ghesichte verwerven*, Everaert p. 169, r. 24; *Men mocht druck uyt sijn visagie scheppen*, gezegd door *Jonstich Herte* van Aeneas, omdat deze laatste er zo treurig uit ziet, in *Handel d. Amoureusheyt*, ed. 1621, I p. 58; *Stelt alle verdriet en druck besijen, Laet treuren lijen, Schept jubilatie in mijn gesichte;* p. 4, r. 49 in de *Rederyckersgedichten*, ed. Broeckaert en: *Men dochte druc wt beide de triognen (sic.* v. *trognien* of *troignen) scheppen*, M. de Casteleyn, *Pyramus & Thisbe* ed. 1616. *(B. VIII v.)*

« Je ziet er zo *bedruct* uit » zegt dus Gheselscap, « die druk staat op je gezicht te lezen! »

Ev. 220. *Though that I knowe.*

Waarschijnlik terecht leest Kölbing E.Stud. 21, 171 *knew* voor know. V.g.l. *wiste* El. 199.

Ev. 221. *not a straw.*

Goedeke p. 203 leest *store* voor *straw*, 't geen 't rijm (more) in orde brengt.

Onafhankelik van de vraag of men *store* of *straw* te lezen heeft, is die of de Eng. regel in orde is. « Ik hecht geen waarde aan je bedankjes » staat d a a r. Een vol-

komen ongemotiveerde grofheid tegenover Everyman. Daarentegen is de Nederlandse tekst volkomen in orde : « In 't minst geen dank hoor », zegt Elckerlijc, evenals in El. 215 : je behoeft me niet te danken. Durft men niet aannemen dat deze volkomen ongepaste uiting oorspronkelik is, dan is hierin een argument voor El. = Ev. gevonden.

El. 207-209 (Sp. 204-205.)

Elck. *Ghi segt wel bouen screwe Ic en vant noyt anders aen v dan trouwe.*
Ghes. *So en suldi oeck nemmermeer.* Elck. *God loons v ende ons vrouwe.*

Zo leest Dr de Raaf 't, als twee regels. Daarmee (en v.g.l. de volgende noot) is het rijm van 't Nederl. volkomen in orde. Men vergelijke nu de corresponderende Eng. regels en men zal tot de konkluzie komen dat we hier weer met het hierboven p. 41 besproken geval te doen hebben.

El. 207 (Sp. 204) *bouen screue.*

Behalve *boven schreve* (zie b.v. *Fred. v. Jennen* E. 2 en de Roode Roos p.p. 80,5 ; 103,679 ; 189,1452 ; 192,1543 ; komt ook *buyten screue* (ib. p. 214, 437) en *over schreue* voor: Spiegel v. M. ed. 1577 f° 86. Vgl. Deens *over skraevet.*

El. 209-210 (Sp. 205-206). *God loons v ende ons vrouwe Gheselle ghi hebt mi wat verhwecht.*

Ik blijf bij mijn opinie — zie mijn uitgave p. XXXI en daartegen de Raaf p.p. 5 v. — dat de woorden van Elckerlijc gemakkeliker te vergeven zijn als oorspronkelik werk dan als vertaling. Dr de Raaf heeft n.l. mijn objectie niet begrepen. Een oorspronkelik werkend dichter zet wel 's dingen die nu niet absoluut nodig waren. Maar de absurdieteit zou alleen bestaan hebben als het door Dor-

landus ingelast was. Maar een bewijs voor mijn opvatting is dit niet, alleen zou het eventueel als versterking er van kunnen dienen. Het wijst er alleen op.

In de gedrukte tekst van v. Hauwaert's *Handel der Amoureusheyt* H. 4. v° vind ik een even zo onbetekenend « Dat ken ick » midden in de speech van Narcissus, dat men op 't eerste gezicht al als stotend beschouwt. In een h.s. te Gent (n° 900 p. 23, Narcissus) komt dezelfde speech van Narcissus voor zonder die stuitende woorden. De gedrukte tekst moet de oorspronkelike zijn!

El. 210 (Sp. 206). *verhuecht.*

In plaats van *verhuecht* leze men, met 't oog op 't rijm *behaecht* of *verdaecht;* zie de Raaf p. 75 (n. op 206). De laatste lezing heeft véel voor boven de mijne omdat die grafies gemakkeliker te verklaren valt. 't Latijn — *Non-nihil accreuit animi, hac adiutrice Atque praepugnaci eloquentia* vs 367 — schijnt daarentegen dichter bij *behaecht* (en ook bij *verhuecht*) te staan dan bij *verdaecht.*

El. 213-215. *Ghi spreect als een* (goet) *gheselle Ic sal v dancken als ic best kan.* (Gheselscap :) *Daer is er gheen dancken (aen).*

Aangezien Ev. *a* good *frende* heeft en ook H. *een* goet *gheselle* zal dit wel de originele lezing geweest zijn. (Ischyrius *Pilades* bewijst noch voor noch tegen.) Ook zal men wel (dancken) *an* moeten lezen.

Op p. 19 van zijn dissertatie merkt Dr de Raaf op dat (Ev. = El.) de vertaler *kan* « uit den engelschen tekst overneemt doch dit op een geheel andere wijze te pas brengt. » Wat dit *in casu* voor « merkwaardig feit » *(ib.)* constitueert zie ik niet goed. Ik moet die *kan-maye* kwestie hier dus laten gaan.

Maar Dr de Raaf heeft een ander « merkwaardig feit » in deze vergeleken uitingen niet opgemerkt. De Nederl. zin betekent natuurlik : Ik zal u danken zo goed als ik kan,

en het Engels : *I shall deserve it, if I may.* Beschouwen we nu deze plaats in het licht van Ev. = El. dan moet men verklaren hoe Dorland *and* door 'n uitdrukking kon weergeven die de bovenaangegeven betekenis heeft. Wel kunnen we n.l. veronderstellen dat Dorland geweten zou hebben, als hij de vertaler was, dat *and* = *if*, maar *indien* is noch niet geheel = *zo* (goed) *als*. Daarentegen zien we bij El. = Ev. dat de Engelsman *als* verkeerdelik = *als*, indien, opvatte en 't door *and* = *if* vertaalde.

Maar er is nog iets « merkwaardigs », n.l. *deserve* in Ev. 235 en 236 dat niet *danken* (El. 214, 215) maar *verdienen* betekent. *Deserve* geeft 'n uitstekende zin, = je hebt me 'n grote dienst bewezen, zegt Ev. (234) ik heb dit wel is waar noch niet verdiend, — ik ben dit noch niet waard, — maar ik zal 't me waardig weten te maken. — *I shall deserve it if I can manage it.* En 't Nederlands? Past dat evengoed? Ik *sal* U danken? Dat mocht hij werkelik wel dadelik doen! En men merke op dat a l s er 's *Ic sal 't verdienen* gestaan had, dat dan én 't *danken* van El. 215 én 't *deservynge* van Ev. 236 toch te verklaren zouden zijn. 't Laatste natuurlik onder invloed van Ev. 235 en *dancken* van El. 215 is volkomen in orde, want de regel *Jc salt verdienen* (zo goed als ik kan) bevat een dankbetuiging. Evenzo slaat 't latijn *Conticesce ab agendis gratiis* (vs 377) zéer goed op 't voorafgaande : *scies aliquando In quem collocaveris benevolentiam.*

Heeft er misschien *verdienen* gestaan in r. 214? Ik geloof het wel. Dit schijnt me n.l. in verband met de vorige consideraties (zie p. 24 *supra)* ten duidelikste te blijken uit v. Gennep r. 878 : *Ich wölt es verdinen!* En ib. r. 880 : *Schwig stil* (conticesce) *was verdinen of vergelden!* En dat deze laatste aan El. 215 beantwoordende regel 't niet n o o d z a k e l i k maakt, aan te nemen, dat er d a a r o o k *verdienen* gestaan zal hebben (hoewel dit volstrekt niet onmogelik is) blijkt uit het Engels dat ook *deserving* onder de invloed van 't vorige *deserve* hebben kan (zodat *verdinen* in v.G. 880 onder de invloed van v.G. 878 ontstaan kan zijn) en vgl. 't Latijn *ab agendis gratiis.*

Bij El. = Ev. kan men dus zich de zaak zo voorstellen: Oorspronkelike lezing. *Ic salt verdienen als ik best kan.* De Engelsman vertaalde 't tweede deel verkeerd door: *if* I may, waardoor hij 'n krachtige uitdrukking laffer maakte, Ischyrius nog door *scies* enz., v. Gennep gebruikte *verdienen* met de Nederlandse tekst voor zich.

Ev. 243. *A longe waye herde and daungerous.*

Kölbing (E.Stud. 21, 171) leest *dangerous ywis* om 't te doen rijmen op *how it is* van l. 241. Onmogelik is 't niet, maar in verband met El. 222 onwaarschijnlik. Zie ook ante p. 41. Over *dangerous* zie men de noot op El. 757.

Ev. 245 *the hye Iuge adonay.*

Men vgl. Nature II. l. 1310: *thou must geue a rekenyng Of all the goodys that com to thyn use, the hygh Juge* enz. De N.E.D. geeft maar twee voorbeelden voor *Adonai* en merkwaardiger wijze alleen als vokatief, niet zo als hier met 'n latere ontwikkeling als nominatief. Ik voeg hierbij noch 'n verwijzing naar Meisner, *Die Engl. Comoedianten* etc. p. 135 waar 't twee maal (als vocatief) voorkomt in een naar 't Engels bewerkt Duits stuk en v.g.l. l. 15973 van de *Pilgrimage of the Life of man* (ed. E.E.T.S.; Extra series n° LXXXIII).

El 227. *Dats wel blikelic.*

Dr de Raaf trekt deze woorden bij de volgende regel zonder te merken dat hij op die wijs de restitutie van 't rijm op *beloeft* moeiliker maakt; over die kwestie is hij zo stilzwijgend als — ik zelf in mijn uitgave! Maar ik laat nu noch, als toen, die woorden als een aparte regel gelden met de opmerking dat daar eerder wat achter is weggevallen, — n.l. een rijmwoord op — *beloeft.* Noch uit 't latijn (vs 400 seq.q.) noch uit 't Engels, noch ook uit v. Gennep (r. 900) laat zich iets afleiden.

Ev. 248. *promyse is duyte.*

Een andere vorm van dit spreekwoord is in Ev. 821 te vinden, — in 't laatste geval zonder equivalent in de Nederlandse tekst. De vorm *duyte* is zeker geen verkeerde spelling van *dette*. Terecht deed Dr Stoffel mij vroeger reeds opmerken, naar aanleiding van deze passage dat Chaucer 't woord *duetee* = *debt due* gebruikt, zie Skeat *in voce*. Sedert vond ik in het Promptorium Parvulorum : Dwte, supra in *dette* (dvte or dette, K. dutye P. *Debitum.)* En men zie nu de N.E.D. *in voce*. Voor de vorm *promise is debt* zie Herrig's Archiv, 90, 257 en b.v. noch Gascoigne's *Steele Glass* etc. ed. Arber p. 31.

Over Ev. 821 zie men Engl. studien 21, 170 en 449. Over de vorm van het woord : Skeat's *Notes on English Etymology* p.p. (IX) 285 en 398. — De tegenwoordig gebruikelikste Nederl. vorm is *belofte* maakt *schuld;* ik voeg er hier een voorbeeld bij van een enigsins ongewone vorm : *belofte* is *schult* (Marieken v. Nymegen, ed. v. Vloten p. 12).

El. 230 (Sp. 225). *Om beden wille.*

Kalff wil (T. & L. 4,124) dit in *om uwen wille* veranderen. Dr de Raaf vindt dit (p. 75) overbodig. Voor ik dit zo zeker zou durven zeggen, zou ik wel een enkel voorbeeld van *o.b.w.* willen zien.

't Latijn geeft ons in dit geval niet veel, — wegens *ob* (vs 404) dat natuurlik = *om... wille* is zou men in *peregrinationem* 't equivalent van *bede* kunnen zoeken en dan zou de vraag rijzen of 't ook (misschien in verband met *reyse?)* als bedevaert opgevat werd. *Tantum laboris (ib.)* is wegens de plaats waar het staat als vrije vertaling van *sulcken reyse* op te vatten hoewel hier ook *gheruchte* (zie de volgende noot) Ischyrius ook voorgezweefd kan hebben. *Hujus petitionis verba* (vs 407) zouden op 't eerste gezicht tegen Kalffs conjectuur schijnen te pleiten ;*gheruchte* is n.l. onzijdig, en *deser* slaat dus wel op *bede.*

(Of wel moet Kalff, behalve de corruptie van *uwen* in *bede* ook die van *desen* in *deser* aannemen). Maar de vertaling van *bede* door *petitio* zou hoogstens bewijzen dat Ischyrius *bede* voor zich had, maar daarom noch niet dat de oorspronkelike tekst niet *uwen* had. Kalff k a n dus wel gelijk hebben, al heeft hij zijn conjectuur niet bewezen.

El. 231. *gheruchte.*

Het is meer dan waarschijnlik dat dit woord hier zo als Dr de Raaf meent (p. 75), *moeite, bezwaar* betekent. Dit schijnt mij n.l. hier veel beter te passen dan *roep* of zoo iets anders, dat op 'n mondelinge uiting wijst. Maar dan moet Dr de Raaf, in verband met zijn Ev. = El., ons verklaren hoe dan dit niet passend « roep » - begrip een reflex kan hebben in Ev. 253 : *your wordes*. Volgens El. = Ev. is er n.l. niets geen moeilikheid. Dorland gebruikte *gheruchte* = moeite, maar de Engelsman vatte het op als 't door Everyman « geroepene » 't door hem gesprokene, zijn woorden. Ischyrius spreekt ook van de « *verba* ». Maar Ischyrius was (El. = Ev. : ook!) vertaler.

Ev. 255, 256 = El. 235.

Dr de Raaf vindt (p. 85) deze Nederlandse woorden een « mal pleonasme » en kan ze alleen verklaren als « gevolg van het niet-begrijpen van het Engelsch ». Ik geef natuurlik toe dat er hier 'n pleonasme is, al is het niet veel maller dan 'n ander. Maar hoe of dit 't *gevolg van het niet begrijpen* van 't Engels, kan zijn, is mij niet recht duidelik. D a n n.l. zou 't eerst recht als bewijs van Ev. = El. aangehaald kunnen worden. (Misschien voelde Dr de Raaf dit ook en citeerde hij 't geval d a a r o m niet op p. 15 als n° 8. Met de beste wil van de wereld kan ik hierin noch voor Ev. = El. noch voor El. = Ev enig argument vinden. En al mocht 't nu 'n « mal pleonasme » blijken te zijn — mocht blijken want 't is niet onmogelik dat *hellen doot* 'n korruptie is — dan zouden we daarom

alleen toch niet de El. = Ev. als niet hier passend moeten verklaren? Met 't oog op het Latijn *morte ipsa* (vs. 414) moet n.l. aan de mogelikheid van: *van der selven doot* gedacht worden.

El. 237 v.v. *soudic... gheuaert... wt ghesteken.*

D[r] de Raaf leest hier *seidic* in plaats van *soudic.* Zijn konjektuur is gebaseerd op 't Eng. *sayde;* hij heeft niet gezien dat de overgeleverde lezing door 't latijn — *ita... fecissem* vs 416 — gesteund wordt.

Volgens D[r] Kalff is *ghevaert* hier = geleide, of = vreemd ding (T. & L. 4,115), maar volgens Moltzer (Spectator 1892, n° 9) = tocht. Ook de Raaf vat het zo op. *Tocht* met de half-konkrete betekenis (vgl. b.v. 't Eng. *way* dat ook beide betekenissen heeft van *weg* en *tocht)* van *weg* was ook mijn verklaring en dit wordt bevestigd door het Latijn *(ancipites* viarum *anfractus).*

Wtghesteken enz. wordt door Moltzer (l.l.) verklaard: zoo'n tocht is uitgezonderd, platweg en ronduit gezegd. Kalff (l.l.): zulke pretjes zijn uitgezonderd. Zo als ik T. & L. 98 p. 142 al schreef: ik trek deze plaats als bewijs voor El. = Ev. terug (1). Even als D[r] de Raaf neem ik bovenstaande verklaring dankbaar over, maar veroorloof me toch de bescheiden v r a a g of *uitgezonderd* hier wel goed past. Kiliaen geeft n.l. behalve *excipere* ook *extrudere* dat o. a. overdrachtelik ook verdringen betekent. Ik geloof dus dat de plaats hier ook betekenen kan: maar zulk een tocht moet « van de baan geschoven » worden, d.w.z. van zulk een tocht k a n geen kwestie zijn.

---

(1) Maar aangezien de krietiek de Anglist-eerste uitgever van 't Nederlandse stuk over die *elucubrationes* noch al scherp (ik erken 't: niet ten onrechte) heeft aangevallen, veroorloof ik me er noch eens op te wijzen dat ik die verklaring aan een ander te danken had, die ik volgens afspraak er niet bij noemde. Op mijn geweten heb ik dus niet die " verklaring „; alleen 't feit dat ik zelf geen betere te geven had en 't verkeerde van die verklaring toen niet inzag.

Ev. 260. f.f.

Het rijm is niet in orde. En om het in orde te brengen moeten we tot krasse maatregelen onze toevlucht nemen b.v.:

Whan shulde we cume agayne?
(Everyman) *Never til domes day*
(Felawe): *than wyll I not come there, I fay!*

Maar behalve dat zulke ingrijpende veranderingen op zich zelf verdacht zijn, is hier ook naar p. 41 te verwijzen.

Ev. 263. Zie de noot op El. 396.

El. 245. *Om al dat leuen mach van gode.*

Dr de Raaf wil hier lezen (zie p. 42): *Om al dat leuen mach* h e b b e n *van gode*. Waarom zou men toen 't zelfde idioom als nu niet gekend hebben? Vgl. « dat mag je niet doen van Pa »! Terecht oordeelt dan ook Prof. Lecoutere dat deze regel « n'a pas besoin de la conjecture proposée (Musée belge II, 319).

Ev. 271-273. *truely ... cumpany.*

Weer zien we hier een korte regel — maar getuige het rijm op *company* kompleet — beantwoorden aan een halve van El.
Zie ook verder Ev. 276 enz. en vgl. hiervoor p. 41.

Ev. 273. *haunt to.*

Zie de N.E.D. in v. *haunt*, (8).

El. 249. *Ick ghinc met v totten daghe.*

Het kan wel niet twijfelachtig zijn dat *totten daghe* hier betekent tot aan de dageraad, m.a.w. *Gheselscap* wil

desnoods de hele nacht doorfuiven. Zo vertaalt Ischyrius dan ook terecht : *si esset ad lucem vel usque matutinam* (vs 453) etc. De korresponderende uitdrukking in 't Eng. *whyle the daye is clere* past daarentegen niet.

Bij Ev. = El. moeten we die dus als een stoplap verklaren, waaraan dan door Dorlandus een keurige draai werd gegeven, — bij El. = Ev. blijkt het een verhaspelde vertaling van 't Nederlands te zijn.

El. 254. *pelgrimagie gaen.*

Deze regel bevat onzin, staat er in mijn uitgave te lezen, — als er n.l. iets is daar Geselscap op tégen heeft is 't wel met Elckerlijc op deze tocht mede te gaan. Holthausen (H. Arch. 92, 412) en Stoffel (in 'n partikulier schrijven) herinneren mij aan Chaucer's Wife of Bath, en de laatste aan de Nymeegse dienstmeisjes die 'n « pelgrimagie » naar Kevelaar als 'n pretje beschouwen.

Het zou best kunnen zijn dat die Heren gelijk hadden. Zowel in 't Engels als in 't Nederlands komt *pelgrimage* n.l. voor in de algemene zin van *tocht, reis,* ook *levensreis, leven.* Zie voor 't Eng. b.v. de Encyclopædic Dict. en vgl. Genesis 47,9. (de statenvertaling daarentegen heeft *vreemdelingschappen* en 'n bijbel van 1615 : *de tijt mijns wandelens).* En vgl. voor het Nederlands *Die princhе wil sijn pelgrimage gvijten* (M^s^ Brux. 21655 ; 16^e^ eeuw) van Prins Naaman van Syrien gezegd die een reis doet om een profeet op te zoeken ; *Ou siet, Piramus, dat Ammoreus kint Compt nu voldoen sijn pelgrimagie* — als P. gestorven is. (Kalff, Trou moet blijcken p. 46) ; *Haest v, doet elders v pelgrimage* = ga ergens anders heen (Handel der Amoureusheyt, III, sign. V. 6. v°) ; en zie Everaerts werken p. 39 waar bij *pilgrymagen* in de kant 't woord *reyse* aangeteekend staat.

Verder ten bewijze dat zulk een pelgrimage wel degelik ook toen als een pretje beschouwd werd, wijs ik op twee plaatsen uit de *Veelderhande genuechlijcke Dichten* etc.

p. 111 en p. 136. Ik citeer alleen dit: *Die haer wijven wil leijden tot Bevaerden, Kermissen danssen / speelen / want dan maecmen veel kennissen / ende verlieven somtijts op een ander* enz.

Maar 't bezwaar blijft dat — zo als Dr de Raaf (p. 76) opmerkt — dat *pelgrimage* steeds in 't stuk van deze tocht van Elckerlijc gebruikt wordt waar voor hij rekenschap aan God moet afleggen, — dus niet van de levensreis — dat zou blijkens 't voorgaande geen bezwaar opleveren, maar van de « lange vaart » waarvan geen wederkeren is. Daarom verklaart Dr de Raaf *woudi pelgrimage gaan* als een aanvulling op *Hier* van El. 253. En men leze bij Dr de Raaf na hoe dan *Maer* en *oft* verklaard worden als binnendringers die niet in de oorspronkelike tekst stonden.

Nu moet ik op de voorgrond zetten dat het bezwaar van Dr de Raaf (pelgrimage in twee verschillende en zelfs, ik geef 't toe, verwarring-veroorzakende, verschillende betekenissen gebruikt) mij nu niet zo geheel onoverkomelik toe wil schijnen. Ik ben dus geneigd de regel te verklaren als: Maar wou je soms 's een pleziertochtje ondernemen, — dan ben ik je man. Maar ik voeg er bij dat niets me aangenamer zal zijn dan overtuigd te worden dat Dr de Raaf's opvatting van 't woord pelgrimage de ware is. Zie hier waarom:

Maar en *oft* zijn dan corrupties volgens hem. Nu merk ik op dat de equivalenten hiervoor ook in 't Eng. voorkomen. (*But*, *or*, Ev. 281).

Stellen we ons nu volgen de eigen gegevens van Dr de Raaf op 't standpunt Ev. = El., dan zal 't niet gemakkelik zijn te verklaren hoe de volgens hem oorspronkelike lezing *But* — *or* — geen equivalent vindt in de (dan vertaalde) Nederlandse tekst maar hoe die equivalenten er pas als korrupties van de *editio princeps* inkwamen. Volgens El. = Ev. hebben we daarentegen — ook al weer als we met Dr de Raaf's gegevens werkend — *But* en *or* als vertaling van een korrupte Nederlandse tekst.

El. 256. *ontslippen.*

Mijn verklaring van *ontslippen* = ontslepen en van *broock* = moeras (in welk geval *die* wel voor *dien* zal staan) heeft niet de eer gehad aan de Heren de Raaf (p. 76) en Verdam (Mnl. Wdb. 5, 1270) te bevallen. Mijn opvatting deelt met de vermakelike verklaring van Prof. v. Helten (*apud* de Raaf) de treurige eer door Verdam — die over 't algemeen een merkwaardige voorliefde voor de uitgave van de Raaf aan den dag legt — dood gezwegen te worden. Zeker is het dat ontslippen = ontslepen niet voor schijnt te komen. Toch moet ik 't noch voor waarschijnlik blijven houden — en Dr de Vreese die ik hierover raadpleegde, met mij — dat mijn verklaring op een zeker ogenblik de juiste zal blijken te zijn, als er 's andere voorbeelden van *ontslippen* te voorschijn zijn gekomen.

Met Dr de Raaf's *uiteenscheuren* blijft de tekst *duister*, — 't woord is van hem zelf. Verdam's enige betekenis *ontkomen* past hier ook niet, — 't woord is van Verdam. 't Latijn waar de Raaf enige nadruk op legt verklaart *clouen ontween* van El. 257 en niet *ontslippen!* Van Gennep die (vs. 952) hier El. voor zich had liggen heeft geen equivalent, — hij heeft de plaats dus waarschijnlik ook niet verstaan. Op Dr de Raaf's vraag wat slepen in 't moeras dan volgens mij hier moest betekenen antwoord ik dat dit hier even goed geacht kan worden te passen als 't volgende *clouen ontween*. « Wil je iemand doot slaan, — dan zal ik je wel helpen, 't zij door hem naar een moeras te slepen en zo te laten omkomen, — 't zij door hem in tweeën te kloven ! 't Eerste is even min l e t t e r l i k op te vatten als 't tweede.

El. 258. *bescheen.*

Moltzer verwijst in zijn Spectator-recensie naar *beschee* in 't Sacrament v.d. Nieuvaert, 412.

El. 259 : (Sp. 253). *Gheselle ghi wilt anders dan ick.*

Dr de Raaf werpt hier wegens 't metrum 't woord *Ghe-selle* uit, dat een herhaling zou zijn uit de volgende regel.

Ik begrijp zijn logica niet best. Waarom nu hier in eens 'n lange regel onmogelik is voor iemand die zijn regel 251 leest : *Ic hulpen ontslippen, tot in die broeck ende oec clouen ontween* — it fairly takes one's breath away ! — is niet heel duidelik.

Maar enfijn ! Maar dan wijs ik op Ev. 284 en 286 waar we ook twee keer *gentyll felawe (shyp)* hebben en naar de noot op El. 254 met verzoek ons dan te willen verklaren hoe Ev. 284 = El. 259 kan worden (zonder *Gheselle!)* en hoe dit equivalent van *gentyll felawe* er slechts als corruptie in kon komen, — dit alles op pœne van El. = Ev.

Ev. 285. *We haue loued longe and now I nede.*

Moeten we hier onder verstaan : *now I need you?* Maar zulk een *need = to stand in need of* kan ik niet « belegen ». 't Enige equivalent in de Ned. tekst voor deze regel is (de trouwe) *Die wi... beloeft hebben. Beloeft* is hier wegens de samenhang (*trouwe*, waarop weer zo mooi 't *trou hier, trou daar* terugslaat) zonder enige kwestie in orde. Zo hebben we dus volgens Ev. = El. een in de samenhang slecht passend *loued* = een uitnemend daarin passend *beloeft.* Volgens El. = Ev. is l. 285 « a bad shot at » r. 262 (1). Zie de vorige en de volgende noot.

El. 264. (Sp. 256). *Trou hier, trou daer.*

Dit slaat natuurlik op *trouwe* van r. 261 terug. Geen equivalent van dit woordspel — want zo mogen we 't wel noemen — in Everyman. Volgens Ev. = El. moet 't er dus in gewerkt zijn. Zie de twee vorige noten. Ik geef 'n paar voorbeelden van 'n dergelijk woordspel. Everaert p. 136, r. 36 :

---

(1) Toen de noot al zo geredigeerd stond, vond ik een suggestie — van mij zelf maar die ik over 't hoofd gezien had — dat in plaats van *And now* in Ev. 286 : *That thou* te lezen zou zijn. Dit zou zeker de plaats in orde brengen want zo hebben we 'n transietief *need* met 'n *zeer* gewone constructie. Maar op conjecturen mogen we niet al te veel afgaan. Ik laat dus de noot staan zoals die is.

Salicheyt hier, salicheyt gunder! = dat gezeur met je zaligheid, Spiegel van Minne ed. 1577, f° 43 :

Neen, dat ware schande.
Schande hier, schande daer!

en vergelijk de noot op El. 806, 807.

El. 265 (Sp. 257) *daer mede gesloten.*

Aangezien Prof. Moltzer in zijn Spectatorstuk zegt dat deze uitdrukking verklaring behoeft en Dr de Raaf die niet geeft, verwijs ik naar de Handel der Amoureusheyt III, sign. X. 3, v° *'t Werck is ghesloten* = 't werk is uit. Dus hier: Ik wil niet en — daarmee uit! Dr Verdam geeft geen voorbeelden *in voce* gesloten en zal deze twee plaatsen dus *in voce* sluiten op moeten nemen. Te vergelijken zijn noch uitdrukkingen als *daer hebdy tslot, Hier weety 't slot.* Vergelijk voor de eerste, Ms. Brux. 21661 f° 23 :
Maer ic wil leuen / als ic heb gedaen
Sonder eenich verspaen daer hebdy tslot, en voor de tweede : Kalff *Trou m. bl.* p.p. 270 en vooral 279 : *Ic en gae niet met u, nu weetijt slot.* — *Tui satur sum, satis verborum aggerasti* vertaalt Ischyrius. Geen equivalent in 't Engels; cf. Ischyrius vs. 480.

Ev. 290 *To brynge forward.*

Vgl. *doet mi wt gheleye* El 267. Pollard citeert als parallel plaats *to bring on his way* uit *Richard* II. Maar dit is niet 't zelfde. Ook de door hem geciteerde l. 675 helpt niets. Ik verwijs noch naar Ev. 344 met de vraag of we uit de vergelijking daarmee ook op mogen maken dat de Engelsman *to bring forward* hier ook gebruikte in die zelfde zin van Ev. 344 = mij te helpen. In *to bring* op zich zelf = to accompany is natuurlik geen moeilikheid, zie de N.E.D. (I, 2) maar een vergelijking van dat zelfde werk in voce (17) met *ib.* in voce *Forward* (adv. 5) in verband waarmee ik voor *to bring forward* te samen niet

de betekenis *to accompany* durf afleiden, doet me op 't Nederlands *voer* wijzen met de vraag of dit niet een voor Ev. = El. enigsins verdacht geval oplevert.

El. 269. *Tiacob.*

Men zie voor deze uitroep o.a. Everaert p. 245 en *Een spel van Sinne van Charon* r. 215 en D[r] de Vreese's noot daarbij op p. 53 van zijn uitgave. 't Verwante *Tjan* vindt men o.a. passim in de Handel d. Amoureusheyt (b.v. III, sign. Y, 7. v°.

El. 270 = Sp. 261. *ter werelt.*

Dit is hier tot goed verstant noodzakelik, — Ischyrius heeft een *more suo* zeer hoogvliegende omschrijving (vs. 487 seq.q.) daarentegen van Gennep weer iets dat er veel dichter bijstaat : *Aber hest du noch länger mügen leben.* Daarentegen heeft de Engelsman : « maar indien je had gedraald, getoefd, » (er staat in elk geval geen adverbium van plaats bij) indien we een punt achter l. 293 zetten of : « tenzij je had gedraald » indien we l. 294 bij l. 293 trekken en *but and* = *but* willen nemen. Dit laatste is met 't oog op de samenhang niet waarschijnlik. *I wolde not have left the so* staat er verder. De Nederl. tekst schijnt mij veel duideliker en verstaanbaarder dan de Engelse.

Ev. 294 *a left.*

Zie de N.E.D. p. 2, c. in voce *A.*

Ev. 301. *ende.*

Om 't rijm met *mournynge* te herstellen ligt de konjectuur *endynge* voor de hand ; vgl. Ev. 5. Zie Kölbing E.Stud. 21, 171.

El. 273-275 = Sp. 264-265. Ghes. *Ick wil van v scheyden.* Elck. *es dat ghescheyden.* [Ghes.] *Sonder omsien* etc.

Ik blijf bij dit arrangement : de woorden *sonder omsien ay lazen jaet* aan Gheselscap toegedeeld, als in de Engelse tekst. Wat Dr de Raaf daar n.l. (p. 77) tegen heeft aangevoerd houdt geen steek. Ev. 298 *Ye by my faye* is n.l. wel degelik = de hier boven geciteerde woorden : *Ye = jaet; by my faye* is 'n uitstekend equivalent van *sonder omzien.* Dit heeft n.l. (zie M.n.l. Wdb.) niet alleen de letterlike betekenis waarin D[r] de Raaf 't blijkens zijn interpunctie opvat : (Es dat gescheyden sonder omzien?) maar ook de asseveratie « zonder blikken of blozen » (Verdam). Verder past volgens de Raaf *aylazen* « heel wat beter in den mond van Elckerlijk dan in dien van Gheselscap ». Waarom? Waarom kan Gheselscap niet ('t zij dan naar waarheid of om de bittere pil wat beter te doen slikken) zeggen dat 't hem spijt dat hij niet mee kan gaan. 't Zou de eerste en de laatste « gezelschapsleugen » niet zijn die er in de wereld gesproken was.

En voor zo ver de Lat. tekst hier iets uitwijst — maar die wijkt juist op 't krietieke ogenblik af, zo dat men er niets mee b e w ij z e n kan — steunt die deze interpretatie. Aan Elckerlijcs *Es dat ghescheyden* beantwoordt n.l. ib. vs. 493... *Vin te comitem praebere mihi?* En dan gaat Elckerlijc niet door, maar wel Bellerophon, een van de personen waarin Ischyrius de abstractie *Gheselscap* « opgelost » heeft.

Ev. 300. *Adewe for I shall neuer se the no more.*

Is deze regel met *L.* aan Everyman toe te delen of met de andere teksten aan *Felawe?* D[r] de Raaf citeert deze plaats volgens « de b e t e r e lezing van ms. *(sic!)* L. (1) »

---

(1) Maar d e z e r e g e l zelf citeert hij zo als die in mijn tekst staat! L. heeft : *Adewe for euer I shall se the nomore.*

Is hij er wel zo zeker van dat die verdeling b e t e r is? Misschien (hij geeft geen gronden) is hij door l. 301 in de war gebracht waar volgens mijn tekst Everyman zich zelf met die naam aanspreekt. Maar dit aanspreken *mutata persona* zo als Ischyrius 't uitdrukt komt meer voor. Zie b.v. de noot op p. 57 (El. 193).

Holthausen (H. Arch. 92, 411) neemt terecht aan dat Ev. 302 korrespondeert met El. 275. En dan is zijn konjektuur verleidelik *For now I well* remembre that partynge is mournynge. Mocht deze konjektuur ooit blijken de ware lezing te bevatten dan hebben we daarin 'n nieuw bewijs dat de tekst van L. verkeerd is. Want dan moet wegens *for* de daarvan voorafgaande regel ook door dezelfde persoon gesproken worden.

Maar ongelukkig staat de konjektuur volstrekt niet vast. Zo lang mij n.l. niet bewezen is dat *For you* hier niet als *on account* of (zie N.E.D. 21.) verklaard kan worden — en Prof. Holthausen beweert *more suo* maar zonder iets te onderzoeken — durf ik deze konjektuur hoe gaarne ook niet aannemen.

Ev. 316 : *For kynde wyll crepe where it may not go.*

Deze zelfde vorm van het spreekwoord — dat ik niet in de N.E.D. aangetekend vind — komt in de Towneley Mysteries voor (Zie Pollard p. 37 en de *Mysteries* ed. G. England voor de E.E.T.S. p. 135). Een vorm die dichter bij het Nederlands staat is in de Engelse Reynard tekst te vinden (ed. Arber p. 78) : *for* blood *must krepe where it cannot go* maar hier is dit *blood* in elk geval te danken aan het Nederlandse origineel daarvan. Zie de door Dr Muller en mij uitgegeven tekst van 1479, p. 91. Over het Nederlandse spreekwoord zie Stoett p. 69 n° 218; Dr de Raaf p. 28, noot en de Sp. v. Minne ed. 1577, f° 100 : *Want het bloet cruypt daert niet gaen en can.*

Ten onrechte meende Dr Kalff (Tijdschr. 9, 18) hierin 'n bewijs voor de prieoriteit van Elckerlijc te zien. Wie ook 't spreekwoord vertaalde kan verondersteld worden in

de enigsins afwijkende vorm van 't origineel zijn eigen spreekwijze herkend te hebben.

El. 290 (Sp. 281) = Ev. 317.

Say is hier = *assay*. Hieraan beantwoordt *besoecken* dat (zie Mnl. Wdb. col. 1073, 1074) ook *aanzoeken, verzoeken, beproeven, proberen*, betekent. *Salt* (en niet *salse* in El. 290) en ook *op dat ic leue* verhinderen n.l. *besoecken* in de gewonere zin van *opzoeken* op te vatten. Ischyrius blijkens *sollicitabo* enz. (vs. 540) vat het = *verzoeken* op en wel merkwaardiger wijze alsof hij *salse* gelezen had (zijn object van *sollicitabo* is n.l. *Cognatos omnes* ut adessint hodie. Heeft er werkelik *salse* gestaan dan zouden we hierin 'n bewijs (« van de tweede rang »!) voor El. = Ev. in kunnen zien.

Ev. 322, 323 *vs to declare Yf ye be dysposed to go ony whether.*

Vertel ons, zegt *Cosyn*, of je geneigd bent ergens h e e n t e g a a n. In de corresponderende plaats in El. 293, 294 vindt men daarentegen : Zeg ons vry uit of je ons nodig hebt (« hebde ons v a n doen », zegt men noch in Vlaanderen en zie b.v. Fred. v. Jennen D. 3 : *Wi hebben uwes van doen)* = Ischyrius : *Homule, si me... opus est, vtere.* Dit geeft 'n uitstekende zin, — wat van de Engelse tekst niet gezegd kan worden. 't Is n.l. zeer onwaarschijnlik om geen sterkere uitdrukking te bezigen, dat o n d e r d e z e o m s t a n d i g h e d e n de auteur *Cosyn* aan *Everyman* zou doen vragen of hij g e n e i g d is ergens heen te gaan. Dat n.l. *Cosyn* verondersteld moet worden te voelen dat er iets aan schort blijkt uit wat er volgt : *For wot ye well, we wyll lyve and dye to gyther.*

Voor *vs to* zou men in de verzoeking kunnen komen *vs do* te lezen maar 't kan als een geval van de praepositio post rectum als = *to us* verklaard worden; dit hoeft daarom noch niet met B.L. gelezen te worden. Vgl. b.v.

Vortiger sende heom to Layamon, Skeat and Morris, *Spec.* I, p. 65, l. 17; *As thou wult wende... me fro* Ass. Mariae, l. 166 *him byforn* Knightes Tale T. 776 *enz., enz.*

Ev. 326. *to be bolde o u e r.*

Dit schijnt niet verder voor te komen; wel *bold w i t h* in de zin van to take liberties with. Zie de N.E.D. in voce. 3.

Ev. 334. *For I haue a great enemy that hath me in wayte*
Whiche intendeth me for to hyndre.

Wayte is = *wait* = ambuscade (cf. *to lay wait* en *to lie in wait for* en zie de N.E.D. in v. *await*; de bijvorm van *wait).* Ook *waytynge* komt in de zin van *insidiae* voor; zie *Prompt. Parvulorum* p. 513 : *or a-spyynge* s. *Exploratio*, enz. Zo vertaalt Caxton *hij leijde sijn lagen* (Reynard die Vos ed. Muller en Logeman 14, 2) door *he hath wayted* (ed. Arber p. 10). Voor de uitdrukking *to have one in wait* vergelijke men de N.E.D. in voce *await* sub. 2. b.

Wie wordt er met de *enemy* van Ev. 334 bedoeld? God? De Dood? Van geen van beide is 't waar!

De Nederlandse tekst en de vertaling van Ischyrius geven geen licht.

Ev. 338 seq. *Of all my workes* etc.

Op het eerste gezicht lijkt het als of hier 'n b e w ij s voor de prioriteit van Elckerlijc te vinden is. Vergelijkt men n.l. de Nederl. tekst, dan ziet men hoe *Van mijnen wercken* enz. slaat op *Waer a f* van r. 306, terwijl *Of my workes I must showe how I haue lyued* etc. niet zo op 't voorafgaande terugslaat. *(Of* zou dan hier natuurlik de betekenis kunnen hebben van *about, concerning* etc.; zie b.v. Franz, *Shakespeare Grammatik* § 364). Maar ik erken dat d e s n o o d s 't *of* van l. 338 verklaard kan worden door te interpungeren : Of all my works, *I must showe*

How enz. Dan slaat *of* terug op *acounte* op l. 336. Ik zeg desnoods want ik geloof wel dat alle Anglicisten 't met me eens zullen zijn dat de natuurlike interpretatie van het Engels de zin in l. 338 laat doorloopen. Ik merk noch op dat men dan ook het *of* van l.l. 340 en 342 als op *acounte* in l. 336 slaande moet opvatten.

Zie ook de volgende noot.

Ev. 342. *And of all the vertues that I haue refused.*

Voor *of* zie de vorige noot. Het enige wat *Everyman* met zijn *vertues* gedaan heeft is dat hij ze niet — zo als we nu zouden kunnen zeggen — « gecultiveerd » heeft, dat hij zich niet veel aan ze gelegen heeft laten liggen en men mag zich wel afvragen of dit — zelfs rekening houdend met de personificatie van alle eigenschappen, die in ons drama « optreden » (maar men bedenke dat hier vertue niet als dramatis persona genoemd wordt!) — of dit uitgedrukt kan worden door *to refuse*. En dan is de enige betekenis, die hier te minste zo zeer zou passen, dat we er rekening mee moeten houden : *to disavow, to disown*, — te (ver)lochenen.

Refused is dus niet *per se* verkeerd, hoewel 't me persoonlik minder gepast voorkomt. Maar ik maak opmerkzaam op de korresponderende regel El. 311, — *(ende wat ic heb bedreuen den tijt, gheleent ende) niet ghegheuen*. Men ziet het : *niet gegeven* is of het origineel of de vertaling van *refused*. Er ligt hier dus — aangezien de woorden in 'n geheél andere zin en samenhang voorkomen — zéker een vergissing, een misvatting aan de vertaling te gronde. Is *refused* werkelik 't oorspronkelike, dan werd het zeker niet door de Engelsman = weigeren gebruikt maar wel door Dorlandus zo opgevat. Is *niet ghegheven* de oorspronkelike uitdrukking, dan gebruikte de Engelsman de letterlike vertaling daarvan in een andere betekenis.

Vergelijkt men nu El. 143-145 met onze plaats, dan vindt men daar volkomen overeenstemming. Bij El. =

Ev. verklaart zich die gemakkelik uit de consideratie dat Elckerlijc hier uit den aard der zaak bijna de zelfde woorden gebruikt, nu hij aan de hem door de Dood gebrachte boodschap herinnerd wordt, door de vraag van *Maghe*. Zo heeft hij ook tegenover Gheselscap (r. 224) presies dezelfde uitdrukking gebruikt die de Dood (r. 89) bezigde.

Bij Ev. = El. zou de vertaler er die overeenstemmig i n vertaald moeten hebben.

In verband hiermee moet ik ook op de uitdrukking *syth lyte was me lent* wijzen, waaraan *den tijt, gheleent* van El. 311 beantwoordt, — beantwoordt wat het woord zelf betreft maar evenmin als bij *refused* wat de betekenis in de zin aangaat. Zeer terecht interpungeert Dr de Raaf *den tijt, gheleent* enz. *Syth lyte was me lente* constitueert met wat er aan voorafgaat een pleonasme. En de Eng. uitdrukking slaat niet w o o r d e l i k, l e t t e r l i k op Ev. 161 terug zo als El. 311 op El. 143 teruggaat. (Voor *tijt* in El. 311 = 't leven, cf. r. 308, vgl. met El. 145; en vgl. El. 91 met Ev. 109 en v. Gennep r. 1038).

Is dit er ook door de Nederl. vertaler ingebracht?

Ev. 346. *fast breed and water.*

Holthausen (Archiv. 92, 411) slaat voor *to* voor *breed* in te voegen. Een blik in de N.E.D. in voce *fast* sub 1. b zal 't duidelik maken dat deze konjektuur weer 's volkomen overbodig is.

Ev. 348 *borne.*

Met B. en L. is voor *borne* wel *bore* als rijm op *more* te lezen. Aangezien voor deze regels 345*b*-350 geen equivalent in 't Latijn noch in v. Gennep te vinden is, moeten we wel aannemen dat ook in de oorspronkelike Elckerlijc niets meer stond. Die regels zijn er dus door de Engelsman bijgevoegd (El. = Ev.) of door Dorland uitgelaten. (Ev. = El.).

El. 315. *Way, schillet niet meer.*

Dr de Raaf verandert dit op grond van het Engels (352) *make no mone* en wegens de samenhang in *stillet nu meer*. Grafies is dit, zo als hij terecht opmerkt, zeer goed te verklaren en de konjektuur is op zich zelf zeer verleidelik, maar hij en Dr Kalff (die in het Museum zijn zegel hier aan hecht) zullen het wel met mij eens zijn dat er al héel sterke gronden aanwezig moeten zijn om tot 'n emendatie over te gaan zo lang de overlevering noch te verklaren is. En *make no mone* is volstrekt niet boven bedenking als de korresponderende uitdrukking. De eerste woorden van *Kynred : A syr, what! ye be a mery man!* komen altans wat de plaats betreft overeen met *way* enz., de eerste woorden van *Neue* en we moeten dus onderzoeken of die ook passen. En dan zullen we zien dat die woorden *Way* enz. niet alleen passen als ongeveer (want de overeenkomst tussen de twee teksten is volstrekt niet altijd letterlik evenmin als tussen Dorland en Ischyrius!) — als ongevéér overeenkomende met Ev. 351, maar ook in de samenhang. Ik beweer natuurlik niet dat daarin « wees stil » niet past maar geloof dat *Way schillet niet meer* daarin ook past. De interpunctie hiervan is niet overgeleverd, we weten dus niet of de auteur dit als een uitroep of als een vraag voelde. En dat maakt wel enig verschil. Als uitroep vat ik het op als *Wa! verschilt niet meer van gevoelen,* — cf. Kiliaen : *schillen, schellen,* j. *verschillen*. Differre, discrepare, distare en o.a. op grond van de noot van v. Hasselt die ook *litigare* als betekenis geeft kunnen we de plaats wel verklaren als : Kom, twist daar niet over, — ik heb n.l. een andere gedachte (zie hieronder).

Als vraag (1) is het resultaat wel niet veel maar toch

(1) Dr de Vreese deelt me mede dat dit vers voor elke Vlaming onmiddelik duidelik is — in de tweede door mij opgegeven betekenis — daar schillen in deze gewesten noch dageliks zo gebruikt wordt, — alleen met dit verschil dat 't pronomen *het* vervangen is door 't bijw. *er*.

iets anders : Wat, scheelt er niet meer aan? dus tot Elckerlijc gericht. Is 't anders niet wat je scheelt? (1). Nou, ik heb (r. 316) een andere gedachte, dwz. dan heb ik er iets beters op bedacht. (Voor ghepeyst = ghedachte, zie Mnl. Wdb. *in voce* gepens; waar deze vorm niet geciteerd wordt). De luchtige toon van dit antwoord, zo opgevat, is in volkomen overeenstemming met de andere antwoorden van *Neue*. En het Latijn bevat evenzeer een luchtig-grappige uitdrukking als vertaling hiervoor : *Proch, istane sorbitio Tibi decocta est Homule?* 't Is alsof Ischyrius het ten onrechte opvatte = Heb je zo iets onaangenaams te doen. Zijn uitdrukking doet ons n.l. denken aan « iemand een bittere borrel geven », — zie Stoett n° 1563. En dan is Ev. 351 genoeg = El. 315 (Zo, jy bent een vrolik heer!) om 't onnodig te maken dat we in *make mone* 't equivalent van « stillet » moeten zoeken.

El. 316. *Ic valle op mijn achterhielen.*

Verdere plaatsen waar deze uitdrukking voorkomt heb ik niet (2). Verdam in het Mnl. Wdb. geeft die niet. Ook Dr de Raaf bewaart het stilzwijgen. Waarschijnlik moet men denken aan uitdrukkingen als : de hielen lichten, de hielen laten zien enz. (Stoett n°s 659 en 773). Dan zou het zijn : ik ga er van door. Vgl. dan noch : *Veerthien duust* (zijn er in een slag gevallen) *sonder die dhielen keerden in 't loopen* (Everaert p. 98) en « *seghenen met de hiele* » = weglopen; vgl. de Roode Roos p. 269. Maar waarom

(1) Ten gevolge van 't tijdelik verloren gaan van 'n aanteekening zie ik pas, nu de noot geredigeerd is, dat Kalff Mus. 5, 179 van 't zelfde gevoelen is.

(2) V.g.l. echter : *Het helpt mij tot in mijn achter hiele dat hij te Middelburch wilt wesen*, uit de Spiegel der Minnen, ed. 1577, f° 92 v°. Maar ik zie niet in dat dit ons veel helpt. Ook wat *dats aen mijn hielen* (Roode Roos p. 201, r. 32) betekent, weet ik niet. Ik geef deze plaatsen alleen op omdat ze andere die de uitdrukking zullen bespreken misschien te pas kunnen komen.

a c h t e r hielen? Moeten we aan de houding denken die iemand uit schrik of uit verbazing, soms met de handen opgeheven, aanneemt en 't opvatten als de ontzetting van *Maghe* aanduidend? Wat die houding betreft verwijs ik naar de houtsneden van Elckerlijc (1). 't Kan natuurlik toeval zijn maar dan is het 'n zeer merkwaardig toeval dat Elckerlijc, hier onder de invloed van de schrik, 'n stap achteruit doet, — op zijn achterhielen valt?; in de andere houtsneden is zijn ene knie doorgezonken. Dus betekent onze uitdrukking waarschijnlik, of : ik ga er van door, of : ik ben stom van verbazing (zie El. 321, *verschieten).*

Ev. 356 geeft geen licht. Zie de volgende noot.

El. 317. *Ten docht niet geueyst.*

Zie Tijdschr. N.T. & Lett. 11, 180 vv. (verwijzing van Dr de Raaf) en Mnl. Wdb. in voce *doghen* col. 261. Dus : veinzen zou nergens voor dienen. Aan welk *geveins* Neue hier denkt is niet zeker. Hij k a n bedoelen : Ik wil niet veinzen, ik zeg je dus de waarheid royaal uit en zo vat Ischyrius het op; zie vs. 580. Maar het k a n zijn dat er achter de woorden van *Maghe* iets steekt waarop Neue met zijn *pestilens et detestanda... simulatio* doelt. Wil de grappige Neef daarmee aanduiden dat Maghe zich niet zo (met zijn vreemde houding; zie vorige noot) *aan moet stellen?* Een enigsins andere mogelikheid is dat *Ten docht niet gheueyst* ironies slaat niet alleen op *Ic valle op mijn achterhielen* maar ook op Neve's eigen *schillet niet meer.* Elckerlijc de ironie niet ziende denkt dus dat Neue hem goede raad zal geven en is des te meer teleurgesteld als Neue hem dan aankondigt, dat hij zijn dienstmeid zenden zal!

---

(1) Zie de verschillende Elckerlyc-houtsneden in " de Vlaamse School „ (1901, Maart-nummer, pp. 65-74) en voor die waar de bedoelde houding duidelik uitkomt, figuur nº 3. Er kan n l. geen twijfel zijn dat deze houtsnede oorspronkelik een Elckerlijc figuur voorstelt al is ons die alleen bekend uit een ander werk.

Men merke op dat *Ten docht niet* aan *It anayleth not* maar dat *tyse* = entice, niet aan *veinzen* beantwoordt. Het Engels : Het geeft je toch niet of je ons al tracht te lokken, past even zo goed in de samenhang als het Nederl. *Tyse* is dus maar door *a bold shot* als *gheneyst* weergegeven (Ev. = El.) of omgekeerd (El. = Ev.) *gheneyst* door *tyse*, maar 't laat zich niet zeggen welk hier 't oorspronkelike zijn moet.

El. 320 (Sp. 310) vv. *Ick segghe oeck alsoe* enz.

Vgl. Ev. 356 v. Zeer waarschijnlik klinken de konjecturen van Dr de Raaf op deze en de volgende regels 323, 324. Aangezien er niets is dat mij daartegen schijnt te pleiten neem ik die over. Daarentegen kan El. 327, 328 (Sp. 316, 317) gerust blijven staan. Dat n.l. El. 327 zo als die overgeleverd is vijf heffingen heeft (de Raaf p. 78) is bij het zeer onregelmatige metrum geen reden tot verandering. Niet alleen namelik dat er in de Raaf's tekst ook wel verzen met minstens vijf heffingen te vinden zijn (b.v. Sp. 342, 348, 354 enz.) maar bovendien laat zich dit vers desnoods even zo met vier heffingen lezen als b.v. r. 328 ten minste zo als die door hem (p. 78) geemendeerd wordt.

El. 324. v. = Sp. 313. *Ten is tot gheenre feesten te gaen*
Noch tot gheenre sollen.

Zie de Raaf p. 6 en p. 78. Ook T. en Let. 1898, p. 140. Slechts als we éénmaal weten dat El. = Ev., kan het weglaten van dit woord (= balspel) als argument ter bevestiging van enig nut zijn. Toch is het feit al is het dan ook van geen belang *op zich zelf* in verband beschouwd met vele andere eigenaardige uitdrukkingen die ook geen equivalent vinden in 't Engels, wel een opmerking waard. Zie hiervoor El. 114, 196, 326 en de opmerkingen hieronder aan 't slot.

In de door Broeckaert uitgegeven Rederijkers gedichten komt (p. 9 r. 118) een hier ook gebruikte uitdrukking voor; *Gratie* zegt tot *Mensche : ghy en loopt tot gheender feeste.*

El. 326 vv. *sonder verlaet... dach... ghenachte... verblasen.*

Alle eigenaardige uitdrukkingen waarvoor in de Eng. tekst geen equivalent te vinden is.

dach = uitstel, termijn. Zie Mnl. Wdb. 2, 11 't Pleonasme in *wtstel, dach* kan men vermijden door *wtsteldach* als een woord te lezen. Zie Kiliaen : *wtsteldaghen :* dies justi : ampliatio (= de verdaging van een vonnis). En zie de Synonymia Latino-teutonica *ed.* Spanoghe p. 49 *in vv. Ampliare* en *Ampliatio.* Vgl. noot op El. 638.

Ghenachte wordt door D[r] de Raaf als « termijn van uitstel » verklaard, onder verwijzing naar 't Mnl. Wdb. col. 1377. vv. Misschien zou 't beter zijn 't woord hier in een enigsins minder algemene zin als *dag van rechte, rechtsdag* op te vatten. Maar dit is van minder belang. Voor *raet* vgl. de door Verdam (ll.) uit het Vaderl. Museum (3,336) geciteerde plaats : *soe en sal den selven persoon... gheen dach van ghenachte oft beraet moghen nemen. Wtsteldach ende raet* (nemen) wordt door Ischyrius vertaald door *Consultandi diem capio* en door 't even later staande *Recte comperendinandum est.* (Comperendinatio = ampliatio, zie *supra).*

El. 335 (Sp. 322) *opt platte gheseyt.*

't Rijm dient hersteld te worden door te lezen : *gheseyt opt plat* (1).

El. 338 (Sp. 326). *Dat mach wel zijn.*

D[r] de Raaf leest *Dat mach ic wel zien,* welke verandering hem « noodzakelijk » voorkomt (p. 79). Ik ben zo vrij dit niet met hem eens te zijn. Zelfs voor 't belangrijke

(1) Op p. 79 van de dissertatie van Dr de Raaf schrappe men " ook „ in de noot op, r. 323 dat alleen slaan kan op een naderhand door hem verwijderde consideratie.

stuk van Prof. te Winkel over de « Geschiedenis der Diphthongeering van de Germ. lange *î* » in het Tijdschrift (20, 18 vgl.) verscheen moet 't hem toch wel bekend geweest zijn dat er in 't Mnl. *î-ie* rijmen voorkwamen? Zo had b.v. behalve de misschien minder bekende noot van Dr de Vreese in de Verslagen der Koninklijke Vlaamsche Academie 1898, p. 167, al Frank's Mnl. Gramm. § 5, 2, *Anm.* en p. 114 van de Mnl. Gr. benevens § 24 van de Vondelgrammatica van zijn promotor, Prof. v. Helten er Dr de Raaf op moeten wijzen dat zijn uiting onvoorzichtig was. Na wat nu Prof. te Winkel over de zaak geschreven heeft (in het laatste deel van het Tijdschrift N.T. & L.) is het niet meer de vraag of 'n *î-ie* rijm in 't Mnl. voorkomt maar of het voor de tijd waarin dit stuk vervaardigd is en in het dialect waarin het geschreven is, 'n mogelik rijm blijkt te zijn. Dus : is 'n *î-ie rijm* mogelik voor 'n uit ongeveer 1475 en uit Diest stammend stuk? Nu ligt Diest in Brabant waar door er moeilikheden schijnen te zijn — zie t.W. p. 92 — maar zo dicht bij Limburg — waar't blijkens p. 94 niet onmogelik is — dat deze plaats verre van de emendatie « noodzakelik » te behoeven, als element in de discussie had kunnen dienen. Daar komt noch iets bij, dat Dr de Raaf over 't hoofd gezien heeft, n.l. Elckerlijc r. 726 waar *lijdt* rijmt op *vermaledijt*, toch ook *Lijdt* = *liet* (van *lien* = vermelden, Mnl. Wdb. 4,561; cf. Ev. 755 *saye*). Vele van de door Verdam *ib.* geciteerde voorbeelden wijzen op *î-ie* rijm.

Vervolgens neemt Dr de Raaf aanstoot aan de betekenis en wel van de door hem geëmendeerde plaats! Zie p. 21. « Dat mag wel zijn » (*l.* Dat mach ic wel zien) zegt N.B! de radelooze Elckerlijk. Ja, *Dat mach ic wel zien* is zeker niet erg krachtig! (Maar met deze door hem veranderde lezing mag Dr de Raaf geen rekening houden!). En « Dat mach wel zijn » ook al niet « pittig » genoeg? Dr de Raaf vatte het waarschijnlik op als « Dat kan wel zijn » maar voor hij de plaats d a n veroordeelt had hij moeten vragen of 't niet anders op te vatten is. Ik verklaar het : moeten. « Dat moet wel zijn, — dat zal dan wel zo moeten zijn

zegt de « radelooze » Elckerlijc. En daar hoeft dan geen « N.B. » bij!

De enige korrespondent (om D^r de R's eigenaardige uitdrukking te gebruiken) in 't Engels is *A Jesus is all come here to* Ev. 378. Het spreekwoord in Ev. 379 vindt er wel degelik een in 't Nederlands n.l. r. 344, — maar misschien is die niet « gelijkwaardig ».

Vreemd is het dat D^r De Raaf dit Engels (dus Ev. 378) « pittig » vindt! Dat had ik er werkelik niet achter gezocht! Ik zou integendeel z i j n argument voor m i j n stelling kunnen gebruiken.

El. 341 v. (Sp. 329) *in desen daghen.*

Dr de Raaf leest *doghen* met B.H. en daarom in r. 342 wegens het rijm *Siet oft mense jaechde hier van uwen oghen.* Mij is de regel zo als die in de oudste teksten staat (ook in B!) niet duidelik en de emendatie van Dr de Raaf helpt me niet veel. 't Engels heeft geen equivalent en ook 't Lat. en v. Gennep geven geen licht. Maar *daghen* is niet geheel onmogelik — vroeger was 't anders, maar n u! — en als rijmwoord zouden we aan j a g e n kunnen denken uit r. 342. Maar hoewel mij de lezing van Dr de Raaf niet voldoet weet ik er zelf niets beters op. Er kunnen ook twee regels uitgevallen zijn.

El. 346 (Sp. 334) *tes seker nyet.*

Of deze regel wel geheel in orde is?Misschien is hier 't voor de 15^e en 16^e eeuw dramatiese poezie zo karakteristieke *syet* = ge ziet het, = tu sais, — in de plaats te zetten voor *nyet.* Ik geef enige plaatsen op waar 't te vinden is, — met de opmerking dat men 't hier in Vlaanderen, presies zo gebruikt, noch steeds horen kan.

Handel der Amoureysh. IV. E.e. 7. r°; V. Vroede en dwaeze maegden 127; Kalff Trou moet blijcken, p. 226 r. 162, 163; Everaert p.p. 138, 114; 199, 15; 236, 48; 242, 275 Fred. v. Jennen C. 3. r° en E. 2. v° enz., enz.

El. 348 = Sp. 336. *zoringhe.*

Zie Kiliaen in v. *sorigh, seurigh*... dolosus, fraudulentus en *in v. soren, seuren :* praevaricatio. In 't mod. vlaams noch bekend = bedriegen (in 't spel). Zie Vercoullie *in voce*. Maar Kil. geeft ook *sooren, soren, seuren* = ulcerare, dolere, 't geen hier minstens even goed passen kan. Men vermijdt daardoor het pleonasme : bedrog en bedrog. Zie ook Wdb. op Hooft IV p. 395 cf *Men hoorter gheen* zuerijnghe, in d. Rovere, *Quiconque vult salvus esse* (Leuvensche Bijdragen IV p. 182) r. 593.

El. 353. *Daer coemt.*

Dit is iets beter dan Ev. 387 *there is.*

El. 354 *mijn goet.*

Ev. 388 *ryches*. Zie *supra* p. 11 *(Dram. Pers.).*
Ook Ischyrius heeft hier *ad fortunam meam* (vs. 687). Maar ook Ischyrius is vertaler! — Merkwaardig is dat v. Gennep r. 1072 weer *gut* heeft, daarentegen 1075, 1078 : *reichtum* = opulentia v. Ischyrius.

El. 358 (sp. 346) *diet al sal doemen.*

Dr de Raaf neemt hier — om het rijm weer gezond te maken — tot een paardemiddel zijn toevlucht en stelt voor *diet al van doemenis verloost* te lezen. Ik weet ongelukkig geen minder kras werkend geneesmiddel. Maar zijn verdere diagnose dat « hier aanroeping van God *als rechter* niet, daarentegen een beroep als God *den Verlosser* wel begrijpelik is « kan ik zeker niet overnemen. Waarom zou « O heer, gij die alles goed weet te beoordelen en die dus weet dat ik zo slecht niet ben » niet passen? Ischyrius en v. Gennep geven geen licht.

El. 359 *goet.*

Ev. 392 *goodēs* & *ryches.* Men vgl. de noot op p. 11 en op El. 368 en El. 381.

El. 360 vv.

Mute is hier = kooi, schuilhoek, hol, kerker enz., zie Mnl. Wdb. 4, 2028 vv. Onze uitdrukking komt overeen zowel met 't Eng. *I lye in corners trussed* als met *(in chestes)* locked *(full fast). Versockelt* s c h ij n t aan *sacked in bagges* te beantwoorden; maar zie hieronder. Dit neemt althans Dr de Raaf aan, maar hij kan *versockelt* niet verklaren en beschouwt het nu als een « door den vertaler (Dorland; Ev. = El.) gefabriceerden correspondent van *Sacked* ». Het procédé is gevaarlik: 'n « emendatie » voorstellen en dan die « geemendeerde » plaats als 'n fantasie van... 'n a n d e r voorstellen! Kan het woord werkelik niet verklaard worden dan is er toch wel een woord te vinden dat in 't Nederlands in werkelikheid bestaan heeft en niet alleen in iemands fantasie. In verband met 'n werkelik merkwaardige overeenkomst van motief tussen deze plaats en 't spel van 't Coren dat Professor Kalff in zijn bundel *Trou moet blijcken* heeft uitgegeven, las ik dit noch 's na en acht 't niet onmogelik — a l s er veranderd moet worden — dat er hier *versoldert* te lezen is, — men zie die bundel p.p. 228 r. 208 vv. en p. 242 r. 613 vv. voor 't motief en in 't bizonder p. 244 rr. 679 en 698 (in verband met p. 242 r. 629) voor 't idee *versoldert.* Maar 't is zeer wel mogelik dat er niets te veranderen is. Ik geloof dat *T*(gepersonifieerde) *Goet* eenvoudig zou kunnen zeggen dat « hij » hier *versukkeld* (1) ligt, dwz. geplaagd (zie van Dale « hij laat zich niet als een sukkel, met minachting behandelen »).

Om de noot niet a l te lang te maken ga ik nu niet op deze hypothese in — voor meer geef ik 't niet uit — 't was

(1) Wat de vorm betreft — *versokkelen : versukkelen* — is 't voldoende op te merken dat b.v. Kiliaen *sockelen* en *suckelen* als bijvormen kent, — hoewel in een andere betekenis.

er mij om te doen aan te tonen dat men maar niet zonder meer tot « emendatie » zijn toevlucht nemen moet.

Vermost is « verborgen, verstopt » zegt D[r] de Raaf. Ik geloof niet dat daarmee 't woord hier voldoende verklaard is. Ja, — Oudemans geeft die betekenis (in de laatste plaats) maar, gaat men zijn plaatsen na, dan wordt het duidelik dat het op alle drie iets meer betekent n.l. door vuil, schimmel bedekt (en dus bij uitbreiding van betekenis pas: verborgen). En Kiliaen heeft *vermossen* = fracere, situm contrahere, dus beschimmelen, roesten (1). Vergelijkt verder voor *vermost* en *vermostelic :* Everaert, p.p. 90, 39 ('t bier smaakt « *vermostelic* »); 253, 327 : *(eenen pennync vermostelic);* 275, 360 *(Et dynctmer riecken zo vermostelic)* 289, 146 *(Ic worde ghescuut ghelijc vermostc thiende)* en 441, 66; 469, 162; en (misschien) 525, 82 waaruit de betekenis *beschimmeld* enz. wel duidelik zal blijken. Ook de Roode Roos 107, 802 *Hij mach oock vermost, vervuylt in sijn sonden sterven* is interessant wegens de collocatie *vermost, vervuylt.* Er is hiervoor geen equivalent in 't Engels. Daarentegen is het Latijn zeer merkwaardig. *Muscosa** ziet er n.l. uit alsof Ischyrius bij *vermost* aan *mos* gedacht had. Maar waar haalt hij *tineis lacerata edacibus* van daan? Kan hem bij de lezing van zijn origineel tegelijkertijd *vermot* voor de geest gekomen zijn? Zie Kiliaen : *vermotten : sentire tineas, pati tineas* enz.

Vertast = opgehoopt : 't Eng. *pyled.* Zo heb ik 't ook opgevat (denkende aan *tas* = hoop) maar ik kan tot mijn spijt er ook geen verdere plaatsen voor geven. Aangezien 't niet zéker is waaraan *sacked in bagges* beantwoordt, (zie hierboven) mogen we ons (zodra El. = Ev. vaststaat) afvragen of de Engelsman bij *vertast* ook aan *tasch* dacht en daaruit zijn *sack* en *bag* te voorschijn toverde. Te beoordelen of men bij *vertas*(ch)*t* aan 'n betekenis *in zak-*

(1) Men zal zien dat ook hier van Gennep weer dichter bij Dorland dan bij Ischyrius staat (zie v. G., r. 1080 en 1082) als men n.l. de verklaring van de tekst aanneemt.

ken gestopt kan denken — men herinnere zich 't motief uit « 't Spel van 't Koren » — laat ik aan Batavisten over. Oordeelt men dat dit hier in den samenhang goed te pas komt dan vervalt daarmee de steun die de El. = Ev. hypothese uit de consideratie zou winnen dat er van *sacks* en *bags* géen sprake kan zijn. Durft men 't Goet hier niet zo weinig als persoon op te laten treden, dan komt ook *sacked in bags* niet te pas en wint El. = Ev. in waarschijnlikheid door de beschouwing van deze plaats.

Hoe *vervuylt* hier volgens Dr de Raaf niet passen kan is mij een raadsel. 't Zal hem uit wat hier voorafgaat — o.a. de plaats uit de Roode Roos — wel gebleken zijn dat *vervuylt* goed is en er geen reden is *vervult* te lezen dat dan noch N. B! door hem zelf als een « min gelukkige » term wordt gebrandmerkt (1).

gesmoert. Prof. Kalff wil lezen *gesnoert* op grond van 't Engels : *In packes low I lye.* (Zie voor 'n parallel voor deze uitdrukking, Brandl's *Quellen* p. 599 l. 15). D[r] de Raaf vindt dit niet nodig omdat *ghesmoert* zich als opgepropt laat verklaren. Heeft hij bij deze consideratie *tsamen* niet over 't hoofd gezien? Is aan den andere kant 't rijm (in moderne spelling) *gesmoort : voort* niet voor te trekken boven *gesnoert : voort?* El. 191, 2 : *moet, doot* en El. 586, 7, *doen, scoon* zouden doen denken dat Dorland daar geen aanstoot aan nam. De zaak is van belang met het oog op de interpretatie van El. 586, 7 (zie de noot aldaar).

Ik mag hier de opmerking niet achterwege laten dat hij die El. = Ev. aanneemt, niet voor 't verrassende feit staat dat 'n vertaler zo merkwaardig zijn origineel weet samen te persen. Iedereen die n.l. vertalingen met hun

---

(1) Tengevolge van het tijdelik verloren gaan van een aantekening zie ik nu pas wat Kalff hierover in het Mus. 5, 180 gezegd heeft. Kalff's *Agitari* = versockelt, schijnt mij niet te passen. *Fracere* in Kil. zal wel geen drukfout zijn voor *fracescere*. Zie de *Synonymia Latino-teutonica*, ed. Spanoghe II, 41. Ook hier maakt d. R. dus weer gebruik van zijn eigen emendatie (pejoratio!) om de Ned. tekst te verkleinen.

origineel vergelijkt weet hoe moeilik dit is. Aangezien 't n.l. dikwels zo moeilik is een juist equivalent voor een eigenaardig woord te vinden gaat 'n vertaler er licht toe over twee of meer uitdrukkingen er voor in de plaats te zetten die elkaar tot zekere hoogte aanvullen.

Ev. 400. *For of councell I must desyre the.*

Zie over deze constr. Mätzner II 3e uitg., 260 en Franz, Shakespeare-Grammatik p. 244. Zie noch andere voorbeelden op p. 140 van mijn uitgave van The English Faust-book of 1592 en vele andere. De constructie is zeer gewoon. Zie Ev. 490.

El. 368 (Sp. 356). *Tes al een ander smette.*

Men vgl. Ev. 403 en ook El. 381 met Ev. 413, El. 493 met Ev. 528 en El. 510 met Ev. 546. Als Dr de Raaf deze plaatsen met elkaar in verband had beschouwd (in plaats van er slechts twee te bespreken op p. 10 en p. 14; en dan noch zonder die met elkaar te vergelijken) dan zou hij zich wel driemaal bedacht hebben voor hij uit de hier 't eerst aangehaalde regels een van zijn zeven bewijzen voor de prioriteit van Everyman putte. Aan *smette* beantwoordt eéns *spottes*, wat uitstekend is, eéns 't woord *wrong* (Ev. 413 even vrij als *iniquiora* van Ischyrius); eéns *dysease* waar geen bezwaar tegen te formuleren is (1) en eens *smarte* Ev. 528. Zeer terecht merkt Dr de Raaf op (p. 10) dat *smarte* hier niet onverklaarbaar is. Maar heeft Dr de Raaf opgemerkt dat Ischyrius hier voor 't Nederl. *suueren van smetten* d o l o r i s immunem heeft? Wat een

(1) Wel is waar vindt Dr de Raaf op p. 14 dat *smet* niet past maar op p. 10 lees ik dat *smet* gebruikt is " met 't oog op de geestelike reiniging „. En die zelfde verklaring zou in El. 368 niet passen?! Zie voor deze betekenis b.v. Spelen v. Zinne 1539, I. 2, v° : *Ic vinde my besmet tot allen stonden dan es in my de heerschappije der zonden.*

merkwaardige coincidentie tussen Ischyrius en « het origineel » van diens origineel! *smarte* wordt (Ev. = El.) door *smette* vertaald en dat wordt weer door *smart* (dolor) weergegeven. Dr de Raaf zal mij waarschijnlik tegenwerpen dat *smart* en (ziele-)*smet* dicht bij elkaar liggen (waarvoor ik hem door de verwijzing naar mijn noot op El. 468 een mooi argument aan de hand doe!) ;dat 't toeval de wereld noch niet uit is en toen wel niet geweest zal zijn, en dat we op zoo'n enkel gevalletje niet af mogen gaan. Maar wat zegt hij dan van Ev. 413 = El. 381? Daar heeft het origineel (Ev. = El.) *wrong*. Dorlandus « vertaalde » dat met *smetten* en Ischyrius — wat 'n flair moet die man gehad hebben! — wist daar werkelik weer 't « oorspronkelike » *wrong* in te herkennen want hij vertaald *iniquiora*. (Men zie ook vooral de noot op El. 381).

Hij die daarentegen in El. = Ev. gelooft heeft hier niets geen moeite. *Smette* van El. 493 stond in de oudere tekst waaruit én de Engelsman én Ischyrius vertaalden als *smerte* (misschien ook in El. 368 wegens Ev. 403 en Lat. vs. 699 *discrutior*, maar dit is volstrekt niet zeker) en beide vertaalden *smerte*. En zo goed als Ischyrius *smetten* in zijn context als *iniquiora* kon weergeven (zie de noot *ib.*) zo goed kon de Engelsman dit doen.

Ev. 407. *Jupiter.*

Voor deze naam van de *oversten heere* (El. 373) zie de noot van Ward op zijn 4^e uitgave van Dr Faustus, p. 137 en vele gevallen in de *Time's Whistle* (ed. E.E.T.S n° 48) l.l. 53, 90, 112 etc.

Vgl. El. 458 en 480 waar dezelfde uitdrukking telkens weer een ander equivalent in de Eng. tekst tegenover zich heeft.

El. 375 *kintsch.*

Dit wordt door Dr de Raaf onder verwijzing naar 't Mnl. Wdb. verklaard als *dwaas, dom*. Deze betekenis zou *m.i.*

alleen passen als Elckerlijc al gemerkt had dat ook 't Goet hem niet wou helpen, maar dat blijkt hem pas later (zie r. 382). *Kintsch* is hier eenvoudig : in de dagen mijner jeugd.

El. 381 (Sp. 369.) *Want 't goet kan suueren smetten claer.*

Zie de noot op El. 368 over 't woord *smetten*. Aan 't woord *goet* hier heeft — zeer terecht — niemand getornd ! 't Is hier natuurlik volkomen op zijn plaats en ik merk op dat 't hier als dramatis persona in 'n modern werk met Hoofdletter zou geschreven staan. Zie r. 378 en 382 *(ic.)*. De Engelsman heeft *money*, — waardoor 't schijnt alsof we hier weer met een van die gevallen te doen hebben waarover ik in de allereerste noot — de Dramatis personae — gesproken heb. Maar vergelijkt men Ischyr. vs. 704 *Pecuniae enim obediunt omnia* en van Gennep r. 1097 : *Want gelt kan al ding maken klar* dan komt men tot de konkluzie dat er in een andere tekst *'t gelt* gestaan heeft. Was dit nu de goede lezing dan zou er wegens *d i t* woord tegen Ev. = El. geen bezwaar te maken zijn : *money*, = *gelt*, = *pecunia*. Maar ook al op zich zelf is *'t Goet* onberispelik en vooral in verband met de moeilikheid van *smetten* zal 't wel duidelik zijn duidelik dat zowel Ischyrius als de Engelsman naar 'n drukfout *'t gelt* vertaalden (zie ook de noot op El. 359). Men kan zich voorstellen dat Ischyrius — en misschien ook wel de Engelsman — dachten aan het spreekwoord : « 't Geld dat stom is maakt recht recht dat krom is. Ndl. Wdb. IV, 1063.

El. 385 (Sp. 373) *te wors.*

Voor de vorm *wors* in 't Mnl. zie van Helten Gr. § 321 (p. 424) en verder *Heim-d. Heim.* 756, 1707, 1852; *Moriaen* 1043, 1491, 2289; *te wors* ib. 901, 1145, 1874. Deze plaatsen zijn mij door D[r] W. L. de Vreese meegedeeld.

El. 391 (Sp. 379) *mits minen schouwen.*

De door D[r] de Raaf opgegeven betekenis (= schuld) had ik ook 'n ogenblik voor de juiste hier gehouden, maar ben er spoedig van terug gekomen. Dat naast *schuld* 'n vorm *schout* voorgekomen kan zijn, wil ik niet ontkennen; ook niet dat men dus m i s s c h i e n reeds toen *schouden* (= *schulden*) als *scouwen* zou hebben uitgesproken evenals wij nu van *houwen* = houden, spreken. Maar als we bedenken hoe zulk 'n vorm nu noch als de schrijftaal onwaardig wordt aangezien, zal ik wel mogen aannemen dat toen *schouwen* = schulden door Dorland niet gebruikt kan zijn. Ik vat *schouwen* hier op = kijken, zien, dus: zo ver ik zien kan is uw rekening niet in orde. Zie de Jager Tlk. Mag. II, 291 *na min schouwen* (apud Oudemans *in voce*). 't Goet heeft n.l. juist gezegd dat zijn *pampier verweert* is dwz. bedorven, (zie een plaats uit Anna Bijns bij Oudemans 7, 598) dus: onleesbaar.

Als men mij, tegen mijn verklaring van *schouwen* misschien de Eng. tekst voor de voeten zou willen werpen, met de opmerking dat die toch op de verklaring *mits mijn schuld* wijst, = *by cause on me* Ev. 418 en *for the loue of me* (for my loue, B) Ev. 421, dan wijs ik er nog eens op dat *schuld* en 't Eng. equivalent hier minder goed of niet past, want 't is niet aan *'t Goet* te danken dat Elckerlijc's « papieren » niet in orde zijn, maar aan Elckerlijc zelf en knoop ik er de vraag aan vast hoe men deze plaats in verband met Ev. = El. meent te moeten verklaren. Bij El. = Ev. is geen moeilikheid. De Engelsman zou dan — m i s s c h i e n (zie boven) door een « colloquial »-uitspraak van schulden : schouden : schouwen verleid, maar hoé dan ook : — *schouwen* verkeerdelik als *schulden* blijken opgevat te hebben.

El. 393 *ga wi mede.*

Als deze lezing juist is moet *mede* de betekenis hebben van *samen*, evenals in 't Eng. *let* us *go... to gyther*. Maar

deze betekenis vind ik niet in 't Mnl. Wdb. Is *wi* een drukfout voor *ghi*, of moet men met D[r] de Raaf *gadi* lezen? D[r] de Raaf doet mij hier weer 'n mooi argument voor El. = Ev. aan de hand, want (bij Ev. = El.) zou *let vs go* = *gadi* = *gawi* (als corruptie!) verdacht zijn; daarentegen zou men (bij El. = Ev.) *us-to gyther* als 'n vertaling van 't verkeerd begrepen origineel op kunnen vatten. Maar hier is niet a l te veel gewicht aan te hechten want op zich zelf is de Eng. lezing n i e t o nmogelik.

El. 394 *onbranlijc.*

B heeft *oubrankelijc,* dat wel voor *onbrankelijc* zal staan.. In mijn uitgave heb ik een gissing van Prof. Vercoullie vermeld dat *onbran*(c)*lijc* door een soort prefix-substitutie misschien uit *inébranlable* zou kunnen blijken geadapteerd te zijn. Een d e r g e l ij k e adaptatie van een frans woord neemt de uitgever van een bundel rederijkersgedichten aan als hij (Broeckaert p. 9) *vailhandicheyt* uit *fr. vaillance* verklaart. De rederijkers waren tot alle woordspel in staat; — en dit zou tot zekere hoogte ook een spelen met woorden zijn — onmogelik is 't dus niet maar meer voorbeelden zouden gewenst zijn.

Mijn vraag of we ook misschien *onwankelijc* moeten lezen beantwoordde D[r] de Raaf met 'n entoesiasties ja! Professor J. W. Muller vroeg mij of er ook *te cranclijc* te lezen is. Deze lezing vindt een steun in 't Engels *to bryttell.* Altans voor hem die in Ev. = El. gelooft.

Ev. 427 = El. 396. *Alas I haue the loued.*

Deze opvallende, ongewone woordorde in verband met 't Nederlands *ik heb v... ghemint* brengt er de onderzoeker noodzakelikerwijze toe te vragen of hier ook de Eng. constructie door invloed van 't Nederlands te verklaren is, — in welk geval het 'n bewijs voor El. = Ev. zou zijn. Met des te meer recht mag men op die vraag ingaan als we zien dat zulk een constructie noch minstens

drie keer voorkomt. Men vergelijke Ev. 263 *Who hath you these tydynges brought;* met El. 242 *Wie heeft v die bootscap ghebracht.* Verder noch : Ev. 431 *yf thou had me loued* met El. 400. Maer haddi mi [*ghemint* zie de noot op El. 400] en Ev. 632 *Ye haue me made* met El. 608 : Ghi hebt *mi ghemaect.*

Ik heb deze woordorde opvallend, ongewoon genoemd. Vgl. Mätzner III 3e uitg., 599 waar de hem bekende voorbeelden opgesomd zijn van het verschijnsel — « weniger verbreitet und mehr poetisch » dan de accusatief vooraan de zin — dat het voorwerp tussen het onderwerp en 't werkwoord staat; dit is ons geval hier; Mätzner noemt spesiaal de persoonlike voornaamwoorden en 't feit dat ze « zwischen die Bestandtheile der umschriebenen Verbalformen » komen. Waar 't nu op aankomt voor we in de voorbeelden uit Everyman een bewijs van Nederlandse invloed kunnen zien is dit : zijn er andere plaatsen te vinden waar het pronominaal voorwerp tussen de tijden van het samengestelde werkwoord staat zo dat dit even min als in Ev. 427 en Ev. 632 geexpliceerd kan worden door het rijm of wegens het rhytme. En zijn er andere voorbeelden te vinden waar zo als in Ev. 263 dit pronomen in de datief staat? Om dit laatste dadelik even te behandelen zeg ik dat Mätzner, hoewel hij van *die Kasus* dus *in plurali* spreekt, geen voorbeelden van de datief aanhaalt. En ongelukkig kan ik de acht door Mätzner gegeven voorbeelden die hier in aanmerking komen — uit Rob. of Gloucester, P. Plowman, sir Gawayne en Layamon niet in hun samenhang onderzoeken. 't Enige voorbeeld van het pronomen uit de moderne periode is uit Milton's Paradise Lost 10, 162 dat ik hier in de volle samenhang citeer :

To whom sad Eve...
Bold or loquacious, thus abash'd replied :
The serpent me beguiled, and I did eat.

't Is duidelik dat hier 't rhytme de schuldige is! En in Ev. 632 — de plaats waar ik 't meeste gewicht aan hecht

— kan dit zéker de rede niet geweest zijn. *You haue made me hole and sounde* zou uitstekend geweest zijn als metrum en — als Engels! En in l. 427 had 't rythme *Alas the have I loued* toegelaten.

Het *mehr poetisch* dat ik zo even uit Mätzner aanhaalde mag ons niet in de war brengen. Dit mag n.l. niet zo opgevat worden dat deze woordorde iets tot de dichterlike schoonheid bijdraagt van het stuk waarin het voorkomt,— alleen dat die uit den aard van de zaak in g e b o n d e n stijl g e t o l e r e e r d moet worden, m.a.w. alleen, waar de gewone constructie wegens rijm of rhytme niet gebruikt k a n worden d.w.z. waar de dichter die niet weet te vermijden. Alleen voorbeelden uit M.E. 16[e] eeuwse proza zouden in staat zijn te bewijzen dat 't gewoon Engels was. En ik betwijfel of we die vinden zullen. Ware het niet dat, zo als ook Mätzner impliceert, deze inversie niet zeer algemeen schijnt geweest te zijn dan zouden we aan de opmerking meer gewicht moeten hechten die Dr Stoffel me in overweging gaf, dat misschien « deze inversie in poezie zoo gewoon was dat *versifiers* niet aarzelden ze te gebruiken ook waar rijm of rhytmus hen er niet toe noodzaakten ». Nu komen de plaatsen mij zeer verdacht voor.

El. 400 (Sp. 388) *haddi mi bi maten.*

Professor Muller en Kalff hebben beide (in brief en zie T. & L. 4,124) *ghemint* er in gevoegd; zie Ev. 431. Een *lectio certissima*. Ook Holthausen H. Arch. 92, 412 stelt die voor. Even als D[r] de Raaf neem ik die natuurlik over.

Ik weet niet goed wat met *duryinge* aan te vangen. Als de regel niet al te lang er door werd, zou men *my life* of zo iets er voor uitgevallen kunnen achten. Zie de N.E.D. *in v.* sub. 1.

El. 404 (Sp. 392) = Ev. 435. *Ic ken dat 't waar is.*

« Ik erken dat wat je zegt volkomen juist is » past zeer goed in de samenhang. *(Non queo refragari* vs. 719 ver-

taalt Ischyrius dit, ook zeer begrijpelik). Met 't Engels is dit m.i. niet 't geval. Dit betekent (ik geef hier de verklaring in D[r] de Raaf's eigen woorden, p. 7, zo dat ik zeker ben dat 't standpunt waarop ik me stel me niet betwist zal worden) : « Zie ik was bedrogen voor ik er op bedacht was ». Maar er kan dunkt mij geen sprake zijn van er al of niet op bedacht te zijn. Men lette op, dat Dr de Raaf dit natuurlik ook op wat er onmiddelik vooraf gaat, dus op de woorden van *Goodes* laat slaan. Maar a l s er sprake van kan zijn (en Dr de Raaf meent blijkbaar van wél) dan moet zijn pas opgedane ondervinding Elckerlijc toch wel hebben doen zien dat zulk een dergelijk onthaal hem hem hier wel weer's kon wachten. En dan zou hij hier juist zeggen dat hij er niet op verdacht was!

Komt het nu mijn lezers, mét mij, ook verdacht voor, dan zullen ze wel zien dat we hier weer inderdaad in de richting van de hypothese El. = Ev. worden gedrongen. Want volgens Ev. = El. zou Dorland, door 't verkeerd begrijpen van een verkeerd woord *(ware)* een goed passend woord *(waer)* gevonden hebben. Dit k a n men natuurlik — als men absoluut wil — ook aannemen. Niets is n.l. onmogelik.

Ev. 437.

Men vergelijke El. 404. Zie de consideraties noot p. 41.

El. 407 v. (Sp. 395) *claer alst is voer oghen Hoe ghi sult in weelden poghen.*

Dit is de lezing van H en L. D[r] de Raaf leest met B *proeft claer* enz. en verandert *poghen* in *doghen* met de verklaring : « hoe gij, in weelde levende zult moeten lijden » (p. 80). 't Zou me niet verbazen als dit werkelik de goede lezing was. Ik meen zelfs een echo van dit *doghen* in het *naufragantur* van de Lat. vertaling vs. 721 te vinden, hoewel die hier zo afwijkt dat we niet met grotere zekerheid kunnen spreken. Hoe daarentegen D[r] de Raaf

uit een vergelijking van deze regel met Ev. 441 leert (p. 80) dat we hier met een « zoogenaamde vertaling » te doen hebben en wat een « zoogenaamde vertaling » hier betekent begrijp ik niet, zelfs na studie van de bladzijde, (19) waarnaar hij zijn lezers verwijst.

Met *claer* enz. vgl. El. 434 (Sp. 421).

Ev. 445 seq.q. *From this worlde nay verely*, etc.

Te vergelijken met El. 413 en 414 die terecht door Dr de Raaf tot een regel gemaakt zijn (Sp. 401). Men merkt op dat er in Ev. geen rijm voorkomt op *thefe*. Met 't oog op El. 414 (Sp. 401) *Om dat ic v oyt hadde so lief* ligt 't voor de hand aan te nemen dat er in de Eng. tekst *Still thou wast me lefe* of iets dergelijks uit gevallen is. Maar ik kan deze conjectuur niet geven zonder er aan de andere kant op te wijzen dat ook 't Latijn niets heeft dat aan El. 414 beantwoordt. En ware het niet dat Ischyrius hier in 't algemeen zeér sterk afwijkt — wat El. 413 (Sp. 401*a*) betreft, kan men hoogstens beweren dat Ischyrius er in 't algemeen mee overeenstemt — dan zou hier meer gewicht aan te hechten zijn.

El. 415 (Sp. 402). *Daerom 't goet kenne ic der sielen dief.*

Dr de Raaf verklaart *kenne* als « erkennen als » (p. 80). Dan zou de regel betekenen: Daarom 't goet (mutata persona; dus vocativus) *erken ik* (wie?) als de dief van de ziel, 't geen niet zeer duidelik schijnt. Of: Daarom erken ik 't goed als de dief der ziel, 't geen zin heeft, maar een vrij onmogelike eigenaardige konstruktie doet veronderstellen.

Misschien is er voor *ken* (lezing van B die in H. L. pas tot *kenne* werd) *ben* te lezen. Noch 't Engels noch 't Latijn (vs. 731) noch v. Gennep (r. 1122) geven uitsluitsel. Daarenboven staat v. Gennep (r. 1123. v.) weer zeer dicht bij El. 416 vv. (Sp. 403 vv.) terwijl Ischyrius afwijkt.

El. 420 *in v net beuaen.*

Zie Ischyrius vs. 721 *irretiti* dus in een passage die eigelik meer beantwoordt aan El. 406 (Sp. 394). Een interessante anticipatie.

El. 427 (Sp. 414) *wien sal ict dan c l a g h e n mede te gaan.*

Op een zeker ogenblik de tekst die ik had afgedrukt (dus de uitgave van Vorsterman) inziende, zonder op de varianten te letten, had ik bij deze lezing aangetekend: lees *vraghen.* Ook D[r] de Raaf neemt aanstoot aan *claghen* en leest met B. en H.: *ghewaghen.* We zijn het dus samen in zo ver eens dat *claghen* hier niet past. De lezing *ghewaghen* schijnt mij daarentegen minder goed te passen: wie zal ik 't z e g g e n, v e r m e l d e n, m e d e t e g a a n zou toch niet anders kunnen betekenen dan: aan wie zal ik zeggen dat hij mede m o e t gaan. En dat past hier niet. De oorspronkelike lezing zal wel *ghevraghten* geweest zijn.

Hoe dit zij, — *claghen* is niet in orde, — D[r] de Raaf zal me dit toegeven. En dat doet me des te meer plezier omdat hij dan door de korresponderende regel van 't Engels noch eens goed te bestuderen, wel tot de konkluzie zal gedwongen worden dat zijn hypotese Ev. = El. zo langzamerhand in de positie van *'t Goet* komt, dat zich niet *verporren* kon (El. 363, Sp. 351) en van *Duecht* die *niet alleen en konst ghestaen* (El. 463; Sp. 449). Want hij vergist zich ter dege als hij (p. 80) de lezing *ghewaghen* steunt door Ev. 463 *mone.* Dit betekent zo als elk Eng. woordenboek hem zal leren: kermen, steunen, betreuren, bejammeren, — en *to lament, to deplore* = weeklagen, beklagen. En zie Ev. 496 waar *mone* noch eens voorkomt = 't *gheclaecht* van El. 459 (Sp. 446).

Wil men nu hier de hypothese Ev. = El. volhouden dan moet men ten eerste aantonen dat *mone* hier in die zin past, 't geen met moeilikheden gepaard zou gaan — *to*

whom shall I make my moan for to go = tegenover wie zou ik moeten kreunen, of : jammeren enz. past al e v e n m i n als *claghen*. En dan zou men moeten aannemen dat dit niet passende *moan* door Dorlandus met *ghewaghen* zou zijn weergegeven en dat zou naderhand, merkwaardiger wijze, weer in *claghen* zijn veranderd, dat v o l g e n s Dr d e R a a f z e l f niet past. Alles kan men aannemen maar of dit waarschijnlik is? Daarentegen zijn er met El. = Ev. geen bezwaren. Dorland schreef *ghewaghen* (1), — onder de invloed van *beclaghen* (El. 426) misschien, werd dit tot *claeghen* en in Ev. 463 vinden we dientengevolge *moan*.

Naschrift op deze noot. Nadat de noot al geredigeerd was zo als ik die hierboven heb laten staan, vergeleek ik Ischyrius. Zonder verder kommentaar schrijf ik hier de korresponderende plaats uit : *Quid? hic emoriar, an aliquo pergam Subsidii gratia, q u ae r e n d i s suppetiis.* (vs. 749 seq.q.).

El. 431. *Mer achterna sloech hi mi niet hout.*

Deze regel is reeds meer dan eens besproken. De eerste om over deze uitdrukking te vallen was Professor Kalff die (T. & L. 4,124) de uitdrukking niet begrijpende, voorstelde *niet* in *met* te veranderen ! Prof. van Helten (apud de Raaf p. 80) vermoedt dat er oorspronkelik *swike* gestaan heeft. *Hout* zou dan « spoedig » betekenen. Dr de Raaf neemt die emendatie over en Kalff hecht er (Mus. 1897, col. 179) naar 't schijnt zijn goedkeuring aan.

Van een pak slaag, zo als Dr de Raaf terecht opmerkt kan moeilik sprake zijn; maar ook de verandering van

---

(1) Om niet in de fout te vervallen mijn priorieteits bewijzen op mijn eigen conjecturen te steunen werk ik het met 't materieel van mijn tegenstander. 't Spreekt van zelf dat als ***ghevraghen*** de oorspronkelike lezing moest blijken te zijn, mijn hypotese in waarschijnlikheid wint. Maar al met ***ghewaghen*** alleen werkende komt men tot de bovenaangegeven konkluzie.

Professor van Helten schijnt mij wel is waar zeer ingenieus maar, minstens genomen overbodig omdat we toch niet veranderen moeten, als de lezing te verklaren is.

En ik geloof wel dat dit 't geval is al kan ik geen enkele plaats aanhalen waar j u i s t dezelfde uitdrukking voorkomt.

De samenhang eist : « Maar naderhand werd hij mij afvallig », — hij die mij eerst alles beloofde (El. 430; Sp. 417) werd mij naderhand niet gunstig gestemd. Welnu, — zou er dat misschien ook staan? — *Hout* i s = gunstig. De enige vraag is of *sloech* = w e r d kan zijn. En ik meen te kunnen aantonen dat hier tegen geen bezwaar is. Dat *houde slaan* = gunstig gestemd worden, niet voor schijnt te komen kan, hoe vreemd ook, toch niet als een o n o v e r k o m e l i k bezwaar gerekend worden.

Denken we n.l. aan zulke moderne uitdrukkingen als : dit slaat op mij; uit den aard slaan; op de vlucht slaan; de hoek omslaan; rechts afslaan; op hol slaan; aan 't hoesten slaan enz., dan blijkt daaruit zo duidelik voor 't moderne Nederlands juist die betekenis die we hier nodig hebben : (van de ene toestand in de andere o v e r g a a n, dus :) w o r d e n, dat we moeilik *a priori* de plaats als bedorven kunnen verklaren.

Van 't meer actieve *slaen* in *Dat ick mijn jonste zou t'uwaerts slaen* (Hand. Amoureusheyt. III. T. 5 r° ed. 1621) is de overgang naar een (voor zover ik weet niet voorkomende uitdr.) *jonstich slaen* = iemand gunstig gestemd zijn — waarmêe dan *hout slaen* gelijk te stellen zou zijn — niet zeer groot. *Daer sla* houde *toe* kan voorgekomen zijn, even als *daer sla geluck toe* (Siecke Stadt 5. v°; zie noch : *Daer wil gheluck toe slaen;* M.s. Brussel, 21648, f° 15 r°) (1).

---

(1) Aangezien ik natuurlik niet aannemen mag de zaak buiten twijfel gesteld te hebben en ik dus verwachten moet dat andere hun krachten noch op deze crux zullen beproeven geef ik hier in de noot noch enige

Ik geloof dat we onder deze omstandigheden beter doen onze energie te besteden aan 't zoeken naar meer hier mee overeenstemmende plaatsen dan aan 't uitdenken van — ik ben er van overtuigd — overbodige emendaties.

El. 435 (Sp. 422). *Ten eynde vandic als ghedwas.*

Niet als 'n n o o d z a k e l i k e emendatie (want niets in samenhang of vertaalde tekst noopt ons tot 'n verandering) maar alleen als een, zeer in de verte m o g e l i k e lezing heb ik hier aan *alfs ghedwas* gedacht. Hadden we eenmaal reden dit als de lezing te beschouwen dan zouden we misschien daarin 'n kiem kunnen vinden voor de eigenaardige addities in de tekst van Ischyrius die vlak onder de hiermee korresponderende plaats 'n personage *Laruicola* = 'n daemon, aankondigt (cf. Ischyrius ed. Roersch p. 33 v.v.) hoewel die pas later (*ib.* vs. 1200) optreedt. Dat 'n *alf* 'n humanist als Ischyrius (die steeds de klassieke wereld voor de germaanse substitueert) aan 'n *daemon*, 'n spook, zou kunnen doen denken, spreekt van

---

plaatsen op die hier alle, e n i g s i n s altans, bij te pas kunnen komen. Zie ook de noot op El. 613.

Noch is daer die Luije coortse toeghesleghen (Velerh. Geneuchl. Dichten, etc., p. 110, cf. ib. p. 189); Jase om reynicheyt te bekumen Dat herte in v accoort ghesleghen is, (Sp. v. M. D. 1. v', cf. ib. E. 7. v°); mijn hope moghenze niet te neder slaan (Sp. v. Z. 1539, B. 3. v°); Ons werck wilt jnde beste voude slaen (Everaerts p. 102, v. 509, 515 = ib. r. 512 : willet ten beste keeren); mijn zinnen zijn op hu ghesleghen fijn (ib. p. 293, r. 308; misschien ib. 294/378, 321/79, 332/111); Ende sy is van onghenuechte ghesleghen Aen enen die daghelijcx drinkt (Sp. v. M. 1577 f° 111 r°); Och hier leyt een suyverlijcke maecht in onmacht gheslaghen (ib. f° 136 r). Naast dit *slaen* komt *vallen* voor, cf. Daer ghy in onmacht laecht ghevallen (Sp. v. M. 1577, f° 65 r° — v.g.l. ib.) Dies menich minnaer valt desperaet (ib. f° 67 r°); eert valt te laet, Ms Ultraj. 279, p. 33. V.g.l. over dit vallen (behalve 't Vlaams : de klok is stil gevallen). Taal en Letteren 1900, p. 95, v. en 1901, p. 484. — Behalve in 't Nederlands heeft *slaan* ook noch die neutrale betekenis van *worden*, *gaan* in 't Deens, — cf. *slaa an* = sukses hebben; slaa til, genoeg zijn, uitkomen (navnet slaar i altfald til, Ibsen Saml. Vaerker I, 304); slaa ind paa = ergens inslaan, enz.

zelf. Maar ik geef dit alles alleen als een gissing die misschien naderhand 's zou kunnen dienen.

El. 448-449 (Sp. 435). *Och en sal ic haer nyet toe dorren spreken Wil ic? neen ick! ick sal nochtans.*

In mijn uitgave had ik voorgesteld de woordorde van *dorren spreken* om te keren en dan *se nochtans porren* te lezen in pl. v. *nochtans*. Onafhankelik van elkaar naar 't schijnt stelden Professor Muller (in een brief) en Prof. v. Helten (apud de Raaf p. 80) voor *spreken an — nochtans* (met B) te lezen. Zeer mogelik is 't dat deze laatste konjektuur beter is dan wat ik — bedoelde! De kwestie is n.l. dat ik *se* bij vergissing in mijn tekst heb ingevoegd. D[r] de Raaf heeft gelijk dat hier van : « ik zal ze aansporen » geen sprake kan zijn, — maar « ik zal toch voortgaan, mij in beweging zetten » (zie Oudemans *in voce* en vgl. El. 363, Sp. 351) zou hier best passen. Hoe of D[r] de Raaf daarentegen aan *porren* aanstoot kan nemen wegens de *metriek* begrijp ik niet. Er komen toch waarlik in de door hem toegelaten verzen wel voor met vijf heffingen! Zie hiervoor p. 82. Het Lat. en v. Gennep geven geen uitsluitsel. Zie een parallelplaats in de *Handel d. Amour.* IV sign. Bb. 1 v° : *Het beste waer dat ick se spreke, meen ick / Wil ick 't avontueren? ja ick, nochtan neen ick.*

El. 452 (Sp. 439) *vercrepelt ende al ontset.*

Voor *ontset*, hier = ontwricht « in plaats van op de ledematen op het geheele lichaam toegepast » (de Raaf p. 81) en *vercrepelt* (vgl. *vercrepelt van der gycht* dat Oudemans uit *Matthaei Analecta* citeert), twee ongewone woorden, vinden we geen equivalent in 't Engels.

El. 454 (Sp. 441). *So hebdi mi geuoecht mit uwen misdaden.*

Dit moet betekenen : Je hebt me door je misdaden in zulk een toestand gebracht (zie Mnl. Wdb. 2, 1826, dwz.

Zo heb je mij « toegetakeld » door je misdaden. Het Engels is op zich zelf wel te verklaren maar ik moet het even, zonder op deze plaats enige nadruk te leggen als b ewijs, er o p wijzen dat bij El. = Ev. we zien dat de Engelsman dan *geuoecht* blijkbaar in de zin van *binden, verenigen* (zie Verdam *ib.)* opvatte. Vgl. Ischyrius vs. 773 *Afflicta.*

Hieruit blijkt al dat Dr de Raaf ten onrechte het *gheuoecht* van El. 466 (Sp. 451) in *ghenoecht* wilde veranderen. Daar kan n.l. ook deze betekenis passen : Had je mij geheel en al in orde gebracht, — (Mnl. Wdb. 2, 1825). Stond deze betekenis voor deze regel geheel vast ('t Latijn : *confecisti* vs. 787 maakt 't zeér waarschijnlik) dan zou evenals bij El. 454 volgens El. =Ev. blijken dat de Engelsman ook dit verkeerd had opgevat. *Chered* is n.l. niet = *gheuoecht* in d i e zin. Dr de Raaf die blijkens p. 81 *gheuoecht* in *ghenoecht* veranderde w e g e n s 't Eng. *chered* had blijkbaar niet bedacht dat *gevoegen* de betekenis « genoegen, behagen » heeft. Toch had 't Mnl. Wdb. (col. 1827) door hem zo dikwels geciteerd, hem dit kunnen leren.

Ik geloof dat *geuoecht* in beide gevallen *in zekere toestand brengen* betekent in El. 454 van wanorde, verkeerde toestand, in El. 466 van orde in verband met *volcomelic.* Alleen in dit laatste geval is *ghevoecht :* aangenaam geweest, niet onmogelik.

El. 464 (Sp. 450) = Ev. 498; El. 595 (Sp. 578) = Ev. 619; El. 602 (Sp. 585) = Ev. 626.

Voor dit motief van de abstractie die hier niet op z'n benen kan staan vgl. men o.a. Towneley Mysteries ed. E.E.T.S. 373/188 : *ffaithe* and *trowthe, maffay, has no fete to stande.*

El. 468 (Sp. 453) *weyn.*

Kiliaan geeft het woord *weyn* met *dolor* weer. Vergelijkt men nu plaatsen als : Trou moet blijcken p. 41. r. 315 :

En stelt u selven vuyt allen weyn en Eerste Bliscap, l.l. 1505, 1506 : *Elc sondaer sal... Hem mogen suveren van allen weyne*, dan blijkt dat *weyn* ook noch iets anders kan betekenen n.l., de iemand door zonde aanklevende smet, misschien wel zonde zelf. Dat kan hier ook wel passen. Zie Ev. 505. Men ziet hoe dicht deze twee begrippen bij elkaar liggen. Zie de noot op El 368.

El. 471 (Sp. 456). *Men siet hier een letter niet die reyn es.*

Vgl. Ev. 507. Ik heb indertijd gemeend hierin een aanduiding te kunnen vinden die voor El. = Ev. spreekt. Alles draait om de vraag — zie de Raaf, p. 7 — of Ev. 507, *For one letter herein can I not se* ongewrongen verklaard kan worden als « Ik kan er geen (enkele) letter van zien » ofwel alleen als « Eén letter kan ik er niet van zien » op te vatten is. De gevoelens hierover kunnen verdeeld zijn. Een kenner van 't Engels als Dr Stoffel meent b.v. dat die (eerste) opvatting volstrekt niet uitgesloten is. Onder die omstandigheden wordt de vraag z o subtiel, dat ik 't niet nodig vind, die verder te onderzoeken. De prioriteitsvraag zal ook zonder deze plaats wel uit te maken zijn.

Vgl. voor El. 473 (Sp. 458) v. Gennep r. 1351 : *Das ist an meinem g a n g e wol schein.* Mijn *ghesonde* = de (slechte) staat van mijn gezondheid; zie El. 494 en 520 (Sp. 482 en 504) en vgl. de noot op El. 534 (Sp. 518).

El. 479-480 (Sp. 464). *Helpt mi mijn rekeninghe sluyten*
Hier voer den hoochsten here.

Dr de Raaf maakt van deze twee eén regel. 't Is niet duidelik hoe hij dit en 't voorkomen van andere regels met zes heffingen (zie p. 22) in overeenstemming brengt met zijn opvatting dat de metriek b e d o r v e n is als een vers v ij f heffingen heeft (p. 80 *n* op Sp. 435). Zowel het Engels (511, 512) als het Latijn hebben twee corresponderende regels. Er kan een regel uitgevallen zijn met een rijmwoord op *sluiten*.

Ev. 514. *Eueryman I am sory of your fall.*
= El. 481 *ghi deert mi seere.*

Fall is hier zeker niet letterlik op te nemen maar eerder in de figuurlike betekenis van lot. Zie de N.E.D. onder *20*. 't Nederlands heeft : *ghi deert mi* (El. 481; Sp. 465). Vergelijkt men 't Latijn (urges; vs. 804) dan vraagt men zich af of Ischyrius ook de lezing *dringt* voor zich had = in 't nauw brengen; zie Mnl. Wdb. 2, 408 en Kiliaen p. 123 *dringhen* : urgere en *dringhigh* vrgens. — Maar het is onnodig deze plaats verder te onderzoeken want *deert* (= boezemt me medelijden in) kan hier volkomen goed zijn; zie Mnl. Wdb. 2, 130. Verdam heeft slechts één bewijsplaats voor deze betekenis.

Ev. 520. *Called knowlege which shall with you abyde.*

't Rijm is hier in de war, altans niet zo regelmatig als anders. Te lezen : *which shall with you be abydynge* maakt de regel misschien te lang? Misschien is 't rijm schema voor 520-525 hier a. b. a.a. b.b.

Ev. 526 *creature.*

't Rijm is hier weer niet in orde. *Creature* = creator is bekend genoeg (zie de N.E.D.) en aangezien *creature* (= creatura) in de spelling *creater* al voor de 14 en 15[e] eeuw opgeteekend staat zou men misschien *creater* op *there* laten rijmen. Maar dit is toch verdacht, al ware 't alleen maar d a a r o m, dat 't voor de hand ligt *there* in *thither* te veranderen met 't oog op *togyther* (529) dat anders geen rijmwoord heeft. Zie over deze *-er -ure* spelling Elze's uitgave v. *Hamlet* 1882 p. 114 en 254 en M. L. Quarterly IV, 90.

El. 491 (Sp. 475). *Gods lof moeter in gheëert wesen.*

Dr de Raaf slaat *ghemeert* voor. 't Is niet onmogelik dat dit juist is, hoewel me *lof gheëert* wel ongewoon maar

niet onmogelik voorkomt. Noch 't Eng. noch 't Lat. noch v. Gennep nopen tot verandering. Vgl. El. 541.

El. 492 (Sp. 476). *Als si v gheleyt heeft.*

Deze lezing *gheleyt* is door mij en Dr de Raaf uit B. opgenomen. Behalve de samenhang wijst ook Ev. 527 *(brought)* zo als D[r] de Raaf terecht opmerkt op 't juiste van deze lezing. Maar Ischyrius heeft (vs. 820) *eloquar.* En 't is interessant en leerrijk in het latijn na te zien hoe een vertaler aan zulk een foutieve lezing door 't veranderen van die samenhang een schijnbaar passende draai weet te geven!

El. 496 (Sp. 480) *zommeren.*

D[r] de Raaf vergelijkt *sommen* uit de Vlaamse Rijmkroniek dat *voordragen* betekent. Ik zie niet goed hoe dat hier zou passen. Is hier aan fr. *sommer* te denken, n.l. om U « bij 't sommeren » te helpen, om U te helpen als ge *voor den oversten heere* gesommeerd wordt? Kiliaan geeft *sommeren* = citare, interpellare, in ius vocare. Eerder zal men moeten denken aan 't andere *sommeren* dat Kiliaan geeft n.l. in summam redigere, summam conficere, dus = fr. sommer, faire le total de (plusieurs quantités); zie Hatzfeld et Darmestetter, 2055. Zo zal de plaats kunnen betekenen : Om te helpen uw « som » op te maken dwz. uw rekening op te maken en wel zo dat dit door mijn tegenwoordigheid « tot uwer vruecht » uitkomt.

Deze regel beantwoordt aan Ev. 530 : *For to make the ioyfull at the harte.* Hij die de context nagaat van die Eng. regel zal enige moeite hebben die te verklaren. Ev. 529 is ongewoon lang. De plaats was al verdacht — zo als men hiervoor p. 90 v. kan zien, — deze konsideraties hier maken 't niet duideliker. Ik merk op dat 't eigenaardige, in elk geval ongewone, *zommeren* niet vertaald, altans niet letterlik vertaald schijnt.

El. 501, 502 (Sp. 485, 486). *Wt reyner bestier* enz.

De woorden *Wt reyner* (zie de varianten) *bestier* in alle drie de bestaande oude uitgaven, gesproken door Elckerlijc, worden door Dr de Raaf in de vorm *Met reynen bestier* aan *Kennisse* toegedeeld en verklaard als « met een zuivere onderrichting » En in plaats van : *daer* en *beyden* leest hij *haer* en *beden*. Hier is wel 't een en ander bij op te merken. Ten eerste dat in de tekst die Ischyrius voor zich had liggen, die woorden, blijkens diens vertaling, ook aan Elckerlijc waren toegedeeld. Zie Ischyrius vs. 835: *Ex animo perplacet*. De gehele context alleen zal 't duidelik maken dat dit de korresponderende woorden zijn. En ook de korresponderende woorden in 't Engels (Ev. 537) worden door *Everyman* gesproken. Dit bewijst nu noch niets want dit kan op een gedachteloos naschrijven van de twee vertalers Ischyrius en Dorlandus (Ev. = El.) of de Engelsman (El. = Ev.) berusten. Maar 't geeft ons toch te denken. En zou de opvatting van Ischyrius die 't dus weergeeft door « Dat doet me veel plezier » (in ververband met 't Engels « Ik ween van genoegen ») werkelik verkeerd zijn, dwz. in de mond van *Elckerlijc* niet passen? Natuurlik wel. Nu erken ik dat voor mij de j u i s t e betekenis van de woorden niet vaststaat maar ik geloof dat zo goed als Ischyrius daaruit te recht of ten onrechte *ex animo perplacet* kon distilleren zo goed kan de Engelsman 't door (El. = Ev.) *For ioye I wepe* hebben weergegeven. Daarentegen moeten we bij Ev. = El. verklaren, hoe *For ioye I wepe*, die volkomen goed in de mond van Everyman passen, zouden kunnen worden weergegeven door woorden die (wat ze dus ook mogen betekenen) door *Kennisse* gesproken worden (altijd in de veronderstelling dat we ze met Dr de Raaf aan *Kennisse* moeten toedelen) terwijl Ischyrius ze weer aan Homulus gaf en er ook weer die zelfde betekenis uit wist te halen. Mij dunkt Dr de Raaf zal wel met mij inzien dat de waarschijnlikheid hier wijst op een betekenis die dichter bij *Ex animo perplacet* staat dan zijn verklaring : « met een zuivere onderrichting »

en ook daarop dat ze door Elckerlijc gesproken worden.

Wil hij mij dit niet toegeven, — welnu dan geeft de Anglist de Batavist natuurlik gelijk, maar d a n blijkt hieruit ook t e n d u i d e l i k s t e (wat anders voor sommige t o c h wel 't geval zou kunnen zijn!) dat Ev. = El. geen steek houdt. Want 't gaat niet aan te veronderstellen dat *Everyman : For ioye I wepe* vertaald worden zou als *Kennisse :* « Met zuivere onderrichting » en dit weer als *Homulus : Ex animo perplacet.*

Wat nu de woorden *wt reyner bestier* betreft, — moet men bij *bestier* denken aan *leiding* in de zin van *leidende* gedachte bij het « bestier » dwz. kan de betekenis zijn : « met 'n zuivere bedoeling »? Ik geloof het wel.

De verandering *beyden* in *beden* zal wel wegens 't rijm *salicheden* voorgesteld zijn. Hier is geen bezwaar. Daarentegen zal d.R. zich wel twee maal bedenken v o o r hij zijn conjectuur *haer* voor *daer* volhoudt. Want door zijn konjektuur krijgt zijn eigen hypotese Ev. = El. weer 's een kleine knauw! Daar staat n.l. *there* (Ev. 537) en dus dan zouden we weer aan moeten nemen dat zijn origineel *there* had, dat dit door Dorland met *haar* werd vertaald en dat dit dan weér toevallig in *daer* werd ver-korrumpeerd. Alles is natuurlik mogelik!

En *wt* moet natuurlik blijven staan. Er is geen de minste reden dit met Dr de Raaf in *met* te veranderen.

Ev. 539 *that holy* vertue *confessyon.*

De lezing van B. en L. *man* in plaats van vertue zal wel de ware zijn. Daar mee komt *hym* in l. 541 en *he* in l. 544 beter overeen. Elckerlijc heeft voortdurend *si, se* slaande op biechte (El. 500-508; Sp. 484-492).

Ev. 503 (Sp. 487). *Int huys der salicheden.*

Vgl. *huus des toevluchts* (Sp. van Zinne 1539 A. 3.); *huis van payze (ib.* B. 2. v°); *Die boom des geloofs is so guedertieren / Want hij wil elcx stieren // tottet huys van*

vreden (M.s. Brux. 21649 f° 12 v°); *huis van weelden* (Siecke Stadt, f° 8) en verder uitdrukkingen als *dlogijs (dlogijsken) der sonden* / Roode Roos *passim*, b.v. 84, 117; 87, 195 etc., etc. Vgl. de aant. op El. 619.

Ev. 542. *That shall vs cumforte by goddes grace.*

Van 't oudere gebruik van *shall* en *will* — dwz. van de juiste tijd waarop 't moderne gebruik zich vast zette, weten we niet genoeg af om met volkomen zekerheid te spreken en te zeggen dat *shall* hier niet « goed » k a n zijn. Zeker is dat men hier in 't moderne Engels *will* o f *may* gebruikt zou hebben. En een dergelijke konsideratie is genoeg om onze aandacht meer bizonder op zulk een plaats te vestigen. Wij merken op dat deze regel in de Engelse tekst aan *Knowlege* gegeven is terwijl de twee korresponderende regels in de Nederl. tekst (505, 506; Sp. 489, 490) door *Elckerlijc* gesproken worden. Zien we van de mogelike moeilikheid in *shall* af, dan kan er, op zich zelf, noch tegen de toedeling aan Knowlege n o c h tegen die aan *Elckerlijc* iets ingebracht worden. Mogen we eenmaal met El. = Ev. rekening houden, dan verklaart zich *shall* als een vertaling van *moet* (dat hier *may* betekent; vgl. ook de conjunctivus *remittat* in Ischyrius vs. 842) opgevat als *must*.

El. 509 (Sp. 493). *O gloriose bloome.*

In plaats van *bloome* leest Dr de Raaf *borne* met 't oog op Ev. 545 *fountayne*. Ischyrius heeft *bloome* voor zich gehad blijkens *lilium* en *floscule* zie vss. 846, 848. Op p. 85 verklaart Dr de Raaf dit wel is waar als een « verknoeide » lezing, maar hij had ons toch wel eens mogen vertellen w a a r o m dit niet goed is?

Dat de moeder Gods aangesproken wordt blijkt o.a. (als 't nodig is dit te vermelden) uit rr. 506 en 508. En even als b.v. Everaert, Christi lichaam implicite bij 'n bloem vergelijkt door 't (Everaert 341, 468) *zoetghuerich* te

noemen en even als Broeckaert (Reder. l. 103) *Mensche* tegen de *Gratie Gods* laat zeggen : *Ick wil al lijen Om U, reijn edel blomme*, zo wordt ook Maria dikwels genoeg bij een bloem vergeleken! Zie Verdam Mnl. Wdb. 1,1311 *Maria, die roze bloeme*, waar men zien kan dat deze betekenis uit die van *'t beste in zijn soort* voortgekomen is. In 't Leven o. H. noemt Maria Jesus *bloeme (ib.)*.

Dat er in 't oorspronkelike *borne* gestaan zou hebben is dus alleen waarschijnlik als Ev. = El. bewezen zou kunnen worden. Bij El. = Ev. is 't alleen maar waarschijnlik dat de Engelsman *borne* in zijn tekst vond maar dit is niet noodzakelik als de oorspronkelike lezing aan te zien.

diet al; die al is misschien, als de lezing van de oudste tekst (B), te verkiezen.

Over *verclaert-clarify*, zie de noot op El. 626.

Ev. 549. *Redempt (with herte).*

Dat dit, zo als ik eens meende (zie mijn uitg., p. 97) voor *Repent* in de tekst zou zijn geraakt m.a.w. dat *repent* de goede lezing zou zijn durf ik nu niet volhouden. Altans kan ik *repent* in de samenhang niet verklaren. Wel is waar is *redempt* vreemd — en dit zal wel de oorzaak zijn geweest dat ik er in 1892 aanstoot aan nam — maar daarom is het noch niet zonder meer te verwerpen! Zo goed als vele Latijnse p.p. op *-atus* eenvoudig als een Eng. part. op *-ate* werden overgenomen, (zie de N.E.D. 1,532 en *The History of Language* bij Messrs Strong, Logeman & Wheeler p. 220) zo kan ook *redemptus* als *redempt* (1) over genomen zijn; vgl. *content* = contentus, etc. Ik geloof dat dit waarschijnliker wordt door vormen als *redemptible* en *redemptive* uit 't oudere Engels waaraan geen klassieke vormen *redemptibilis* en *redemptivus* schijnen te beantwoorden. Altans vind ik die niet in mijn woordenboek. En Ducange geeft 't laatste in 't geheel niet en voor 't eerste slechts eén plaats uit 1538.

(1) Dr Stoffel, wie ik deze gissing mededeelde, wijst me op *exempt*.

In Hatzfeldt komen ze niet voor. De waarschijnlikheid pleit er dus voor dat ze op Engelse grond gevormd zijn en dan van een als Engels gevoeld *redempt* (door *-ible)* afgeleid zijn.

En dit geeft tenminste zin, al kan ik geen verdere plaatsen voor (redempt) *with heart* aanvoeren. De bedoeling zal wel zijn : ik kom met Knowledge om gered te worden (Ev. 548) terwijl ik wat mijn hart betreft al « redemptus » ben.

Ev. 553. El. 520 (Sp. 504) *for my petyous exclamacyon.*

Een lamlendige uitdrukking die juist genoeg past om niet te kunnen zeggen dat die absoluut o nmogelik is. Die gene mijner lezers die al door het voorafgaande overtuigd zijn dat we met El. = Ev. rekening mogen houden zullen er geen bezwaar in vinden dit wegens rijmnoot op *salvation* (waar de vertaler zich door El. 519 aan gebonden voelde!) te verklaren. De ongelovige Thomassen zullen (en kunnen ongetwijfeld) 't verklaren als een stoplap.

El. 520 (Sp. 503) *brieven.*

Dit zijn de stukken die anders *pampieren* of *rekening* genoemd worden. Als « zedelijk schuldregister » komt 't woord meer voor. D[r] de Vreese verwijst mij naar A. Bijns (ed. Bogaers) 284 en 363 en vergel. 't Ndl. Wdb. 3, 1318 en vlg. Hier komt in aanmerking 2. *b.* schuldbrief, zie bepaaldelik col. 1323.

El. 524, 525 (Sp. 508, 509) *alleene.*

Volgens D[r] de Raaf (p. 14) is dit een « stopwoord, door den vertaler gebezigd ter wille van 't rijm ». Hij zal het wel met mij eens zijn dat 't even goed beschreven zou kunnen worden als een « stopwoord, door de schrijver gebruikt ter wille van 't rijm ». En daarom vervalt deze plaats als *bewijs* voor Ev. = El. (Zie T. & L. 8, 141).

Vgl. de volgende parallelplaats voor 't mystiek gebruik van *iuweelken :*

(Een *pastoor* spreekt :) *Nu sal ic v begiften met een iuweel Dat de caneel sal sijn der godtliker syrope.* (De *man* antwoordt :) *hue eest geheten?* Pastoor geeft hem een vrou*ken* geconterfeyt in pampier met gevouwen han*den* genaemt volmaecte hope seggende : *maer, volmaecte hope* enz. Ms. Brux. 21649 f° 11 v°.

El. 526 (Sp. 510) *termijnen.*

Prof. Moltzer veronderstelde de mogelikheid (Spectator 1892 n° 9 dat er voor *termijnen* wel 's *trahijnen* gestaan zou kunnen hebben. Dr de Raaf neemt *trahijnen* als conjectuur op. Er is inderdaad veel voor te zeggen. Ook Ischyrius heeft n.l. *piabis* zo dat we al vast mogen konkluderen dat én de Engelse tekst en de Lat. op *trahijnen* (Oudemans 7,109) in de Nederlandse tekst wijzen. De betekenis van *termijnen* — zie mijn noot op p. 93 mijner uitgave — schijnt hier minder goed te passen. Dat *termijnen wanderen* is te vergelijken met 't Eng. *Limitour,* wel bekend uit Chaucer (b.v. *Prol. Cant. Tales* l. 209).

El. 528-540 (Sp. 512-524) = Ev. 561-572.

Over *gheesselen* zie de noot op El. 749; over *strang* die op El. 757. Over *duecht werden spoedich* in r. 534 dat ook niet in orde schijnt te zijn vgl. men — liefst v o o r deze noot verder te lezen ! — hieronder de aantekening op El. 533 vv. Dr Kalff heeft in Ev. 565 *scape* een bewijs menen te vinden voor de prioriteit van Elckerlijc. Zie T. & L. 4, 119. *scape* = escape zou hier onzin bevatten en hier zou dus te vermoeden zijn dat de Engelse vertaler zijn origineel niet begrepen had. Professor van Helten (apud de Raaf) en Dr Holthausen (H. Archiv 92, 411) vinden blijkbaar ook *scape* aanstotelik en ze veranderen dit respektievelik in *stape* en *start.* Merkwaardig dat ze geen van tweeën er aan gedacht hebben dat de variant *(B) : pass* goede zin op te leveren schijnt. Dit kan n.l. een

ongewone spelling voor *pace* zijn. Zie b.v. de Enc. Dict. in v. *pace* vb. voor de betekenis; *ib.* in voce *pace* sb. Voor *s*-spellings = *c* mijn *Faustus Notes* (Gent, 1898) p. 7, omgekeerd voor c = s(z). 't Is mogelik, maar niet z e k e r.

Want de vraag is o f we veranderen moeten. Ik geloof n.l. dat *scape* hier hoe vreemd schijnbaar ook, e n i g s i n s zou kunnen passen. Zou n.l. *Confessyon* hier niet kunnen zeggen: Dat moet jij ook doen (n.l. je geselen) als je van d i e tocht af zoudt willen komen, 't in 't midden latend of hij er af komen z a l? Ik erken dat deze, — hoe zal ik 't noemen? — deze voordegekhouwerij wat vreemd klinkt! Hoe dit zij, bij deze onzekerheid beschouw ik dit liever niet als een bewijs; vooral ook omdat ik de hypothese van Professor Kalff moet steunen door een — konjektuur op de Nederlandse tekst en omdat ik wat een bewijs voor El. = Ev. bevatten kan, niet daarop m a g steunen.

El. 532 *recht voer* schijnt mij n.l. vreemd. Hoorde El. 532 bij El. 533 = Kennisse houdt Elckerlijc *in desen ganghe* voor hij, Elck., zijn pelgrimage begint, dan zouden we verwachten die twee regels in omgekeerde orde te vinden. Voor *recht* (= *juist, vlak*) zie Oudemans 5,805. Maar ik geloof dat r. 532 bij 531 te trekken is: *Peyst dat ons here oeck was geslaghen met geesselen, dat hi woude verdragen r e c h t e v o o r t* (onverwijld; zie Oud. 5,808) *z ij n* (n.l. Christi) *pelgrimage stranghe*. En zo zou *voer* = *or* (Ev. 565) verdwijnen. Volkomen terecht wijst Dr de Raaf er p. 20 op dat *pelgrimage* in 't Eng. en 't Nederl. in 'n enigsins andere toepassing gebruikt worden.

Wij komen nu aan r. 536 *want* — enz. Aan dit *want* beantwoordt *for* in 't Engels. Daar is natuurlik op zich zelf niets bij op te merken. *Want* en *for* als conjuncties « dekken » elkaar volkomen. Maar...... er is een m a a r!

El. 535 v. = Vertrouw steeds op God — zonder dat godsvertrouwen kom je er n.l. niet — *want* je tijd is spoedig om. « Wees verzekerd van genade » staat er daarentegen in 't Engels, — « want je tijd is spoedig om ». Ja, als er *make* sure stond! Dus past *want* wel in de samenhang, maar *for* niet!

Ev. 571 bevat een uitdrukking die mij volstrekt onduidelik is n.l. *to* bind *with the scourge of penaunce.* Als men daarmee blijkens 't hele stuk i e t s uitvoeren kan is het juist het tegenovergestelde : *ont*binden, n.l. zich door geselen van zijn zonde ontdoen. Als El. = Ev. eenmaal vast staat voor mijn lezers zullen ze aan de mogelikheid willen denken dat de Engelsman in El. 537 *binden* las in plaats van *vinden*. (Dat *vinden* 'n niet letterlik equivalent heeft in *graunt* van Ev. 570 hoeft geen bezwaar te zijn; een vertaler geeft 'n uitdrukking wel 's tweemaal weer). Dr de Raaf vindt daarentegen (p. 21) een steun voor zijn opvatting juist in deze regels omdat de « mooie symbolische fraze (Ev. 570) die de woorden van Confessyon zoo goed besluit, bij de vertolking niet veel meer dan alledaagsch proza geworden » (is) en omdat El. 539, 540 een herhaling is van El. 532, 533. Dit laatste betekent niets omdat de zelfde aanmerking dan ook op 't Engels te maken zou zijn waar Ev. 572, ten minste volgens de redenering van onze Doktor, de zelfde gedachte van Ev. 565, 566 weergeeft. Ik voor mij erken dat Ev. 572 niet kwaad is, — mooi zelfs als ik daar Dr de Raaf genoegen mee kan doen; b i z o n d e r origineel is de uitdrukking *oil of forgiveness* in elk geval niet! Maar er is zo weinig overeenkomst tussen Ev. 572 en El. 539, 540 dat ik ze in mijn handexemplaar beide aangetekend vind als zonder equivalent in de andere tekst. Er is dus hierin geen bewijs van Ev. = El. te vinden.

El. 533, v. (Sp. 517, v.) *Kennisse hout hem in desen ganghe So sal sijn duecht werden spoedich.*

Even min als ik in mijn uitgave hebben de Heren Kalff en de Raaf gezien dat deze plaats hoogstwaarschijnlik niet volkomen is overgeleverd zo als Dorlandus die schreef, — en wel niettegenstaande er o p z i c h z e l f niets tegen in te brengen is. Bij *spoedich* is n.l. zo als de plaats hier staat niet aan het adv. te denken maar aan het adj. waarvoor Kalff mij op de volgende plaats uit de Teuthonista

wijst: « spuedich to volbrenghen des he vurhanden nempt » efficax » (ed. Verdam p. 369. b.)

Men vergelijke nu 't Engels : *Knowlege hym and kepe hym in this vyage* (B. en L. lezen : *Knowlege, kepe hym* etc. wat goede zin geeft, maar in verband met El. 533 zal hier wel *hold him* te lezen zijn; Holthausen, H. A. 92, 412). *And by that time good dedes wyll be with the.* Wat betekent dat hier : *will be with the?* De deugd z a l bij hem komen? Nee, de moeilikheid zit 'm niet daarin dat de deugd er n i e t i s, maar dat de deugd zich niet kan bewegen, omdat d i e t e z w a k i s, (zie Ev. 619, 620). En dan : *by that time?* Op d a t ogenblik? Op wélk ogenblik? Dit ziet er noch al verdacht uit, — bijna zou men denken dat deze adverbiale uitdrukking van tijd de « korrespondent » was van *spoedich* in de zin waarin we zagen dat 't n i e t opgevat moest worden!

Ischyrius heeft merkwaardiger wijze ook een tijdsadvertium n.l. *repente!* (vs. 875). Maar als nu Ischyrius die een Nederlander was *spoedich* als adverbium opvatte, dwz. als we dus van spoedig *efficax* abstraheren, dan blijkt de plaats verder niet in orde. D a n eist de samenhang dat er een woord bij zou staan dat 't zelfde weergeeft als wat Ischyrius uitdrukt door (reuirescet virtus) *robusta,* n.l. sterk, genezen, of (Zie El . 473 en 520; Sp. 458; 504) gezond. En op verrassende wijze wordt die konjektuur bevestigd door v. Gennep die hier Elckerlijc voor zich had liggen, want daar lezen we 1409 v.): *Behalt in doch in der rechter strassen, so wirt sein dugt dan werden g e s u n t.* Onder die omstandigheden zal 't mijn lezers wel waarschijnlik voorkomen dat er inderdaad vroeger iets anders gestaan hebben zal n.l. *So sal sijn duecht g h e s o n t werden spoedich.* Want zo alleen hebben we in 't origineel van Ischyrius een equivalent van beide uitdrukkingen die ik behandeld heb.

Maar 't al of niet aannemen van deze emendatie heeft geen invloed op de volgende consideraties. Of men n.l. spoedich als adv. of als adjektief opvat, — of men *ghesont* inlast of niet, — in elk geval blijft Ev. 567 moeilik of

niet te verklaren. Gelooft men nu niet aan El. = Ev. dan moet men hier op de ene of andere wijze een touw aan Ev. 567 vastknopen en b.v. zeggen dat we dit niet zo letterlik op moeten nemen, dat dit te verstaan is alsof de deugd dan weer bij hem zal komen d.w.z. dan weer van hem zal zijn, dat hij dan weer de deugd zal hebben d.w.z deugdzaam zijn, of zo iets dergelijks — wat ik niet graag als de juiste verklaring zou willen opgeven.

Daarentegen verklaart 't zich volgens El. = Ev. als een volkomen begrijpelike woordelike vertaling van een tekst die o f verkeerd overgeleverd was (als men mijn emendatie overneemt) o f verkeerd opgevat werd door de Eng. vertaler.

Ev. 575, 576. *This hath reioysed and lyghted my herte Though the knottes be paynfull and harde within.*

Men vergelijke hiermee El. 543, 544 (Sp. 527, 528): *Want dlicht heeft mi verlicht van binnen Al sijn dese knopen strenghe ende hardt.* Over strenghe = *paynfull* zie men de noot op El. 757. Terecht merkt D[r] de Raaf (p. 20) op dat *lyghted* en *verlicht* « woorden van de zelfde vorm » in een geheel andere betekenis gebruikt worden. Heeft nu (Ev. = El.) Dorland zijn Engels origineel verkeerd begrepen of (El. = Ev.) de Engelsman Dorland? Op zich zelf beschouwd, schijnt geen van deze twee gevallen uitgesloten. Toch merk ik op dat we dan (bij Ev. = El.) tot de konkluzie moeten komen dat 'n vertaler er hier een mooie mysties-symboliese fraze in-vertaalde wat D[r] de Raaf (blijkens p. 21; zie de noot op El. 538) niet aan schijnt te nemen. Maar dit is tot daaraantoe. Van meer belang schijnt mij de konsideratie dat *van binnen* in 't Nederl. volkomen op zijn plaats is. 't Goddelik licht is i n h e m gaan schijnen en daarom al is 't ook pijnlik (El. 544) zal hij zich geselen. De Engelsman laat daarentegen *Everyman* zeggen dat die *knopen* hem *van binnen* pijn doen! Hij die Ev. = El. aanneemt moet dit weten te verklaren. Ik kan 't niet. Vgl. Ischyrius vs. 886.

El. 549 (Sp. 533). *O leuende leuen*, enz.

Vgl. Sp. v. Minne ed. 1577 : f° 128 r° : *Och leuende leuen, Ter herten en quam nooit meerder drucken.*

Vergelijkt men wat hier volgt met de korresponderende regels in Everyman dan ziet men dat zo als dikwels de overeenstemming niet letterlik is; toch is 't b.v. duidelik dat *o godlic wesen* de « korrespondent » is zo als Dr de Raaf 't noemt van *o goodly vysyon*. *Goodly* klinkt nu al heel vreemd, maar de ironiese betekenis is modern, — 't kan dus hier goed geweest zijn of anders kan men 't beschouwen als 'n fout voor *godly*. En aangezien *godlic* minstens evengoed past als *goodly* is uit *goodly* = *godlic* geen argument te putten voor of tegen Ev. = El.

Vysyon schijnt mij daarentegen minder goed passend dan *wesen*. Ook is er geen rijmwoord voor *vysyon* maar dit kan toeval zijn. En van die *vysyon* lezen we dat die *descended down* in de maagd Maria. 't Nederlands *gheresen* = daalde neder; vgl. Sp. v. M. A. 3. r° : *Certeyn naer den natuerlijcken ganck Van liefden in ionsten neder te rijsene*. Op dit *gheresen* slaat dus *wesen* uitstekend; maar *vysyon* ook? *He* in Ev. 584 zal waarschijnlik wel een drukfout zijn voor *ye*. *Whiche* in l. 585 kan, zoo 't oorspronkelik is, niet anders verklaard worden als slaande op de in de voorgaande woorden geïmpliceerde zin : *the redemption* of Everyman, want 't werkwoord *forfeyted* verbiedt 't op Everyman te laten slaan en als *whom* op te vatten, tenzij we *forfeit* hier in verband met de N.E.D. in voce sub. 3 b. = desinherited mogen opvatten? Daarenboven slaat *die* van El. 554 (in verband met *onterfde*) volkomen goed op *Elckerlijc*. Voor *wt sijns vaders schoot* is geen equivalent in 't Engels. Schoot schijnt hier voor te komen = kring, omgeving; vgl. de schoot zijner familie; altans Ischyrius vat het zo op : *a paternis regalibus sedibus* (vs. 955).

In 't Engels zou men als equivalent *bosom* zo gebruikt verwachten. Zie N.E.D. in v. 5, b. Vooral met 't oog op *vysyon* is de Engelse tekst dus zeer verdacht.

El. 554 (Sp. 538) *bi yeuen rade.*

Voor de spelling *Yeuen* = *Euen* vgl. passim de *Eerste Bliscap* b.v. r. 153, 182 enz. Volkomen terecht oordeelt Dr de Raaf dat in deze spelling en in de afwezigheid van een equivalent voor deze uitdrukking in 't Engels, géen b e w ij s gevonden kan worden v o o r El. = Ev. 't Is h o o g s t e n s een *hinweis,* m.a.w. wat ik T. & L. 8, 142 « bewijsplaatsen van de tweede rang » genoemd heb.

El. 558 (Sp. 542). *O godlijc tresoer o coninclijc scat.*

Met 't oog op 't rijm leest Kalff (T. & L. 4, 124) hier *saet.* Vgl. *Trou moet blijcken* ed. Kalff p. 42, r. 334: *Ten graeve van Ninus, dat coninclijck s a e t.* Ik geloof zeker dat dit de oorspronkelike lezing is geweest, maar 't is alsof Ischyrius in vs. 961 *seq. (thesauraria plenitudo...)* 't woord *scat* reflecteert, 't geen alleen zou bewijzen dat hij de verkeerde lezing voor zich had. Ik maak opmerkzaam op *ghostly* vs. *godlijc* waarin zeker een verkeerde vertaling schuilt van Dorlandus of van de Engelsman. Men bedenke dat *ghostly* dat menigeen nu misschien vreemd klinkt, vroeger (en ook nu toch wel), *spiritual* betekende en dus niet noodzakelik fout is.

Aangezien Dr de Raaf Kalff's lezing *saet* overneemt (p. 56) brengt hij zich zelf weer in moeilikheden met zijn Ev. = El. hypothese. Hoe verklaart hij n.l. Ev. *treasure* = El. *saet?*

Volgens El. = Ev. gaven beide vertalers een korrupte tekst weer.

El. 562 (Sp. 546) *bestaet.*

B. leest hier *doerslaet* en H. *beslaet.* Deze lezing beveelt Kalff (T. & L. 4, 124) aan. Dr de Raaf neemt de lezing van H. zonder meer over. Maar aangezien *bestaan* feitelik = beslaan voorkomt (zie Ndl. Wdb. 2, 2102 II, A) is de lezing *bestaat* op zich zelf niet onmogelik, al vermeldt

Verdam de betekenis *beslaan* ook niet. *Doerslaet*, de lezing van de oudste tekst schijnt niet te passen, omdat 't volgens 't Mnl. Wdb. alleen in letterlike en niet in figuurlike zin voorkomt.

El. 563 (Sp. 547) *te spade*.

Misschien is *te* hier weg te laten. Vgl. Ev. 593 *though it late be*. Ik vraag mij te vergeefs af of — voor iemand die deze emendatie aanneemt — in de omstandigheid dat de Engelse tekst in orde is en de (overgeleverde) Ndl. niet, ook 'n argument v o o r Ev. = El. te vinden is. Maar ik geloof dat dit alleen 't geval zou kunnen zijn als er ergens in 't Engels 'n woord te vinden was dat aanleiding tot *te* zou kunnen gegeven hebben en zulk een woord vind ik niet. Dr de Raaf citeert de plaats p. 20 maar 't is niet duidelik wat hij bedoelt.

In van Gennep r. 1579 vindt men *wiewol es ist spade*, terwijl Ischyrius voor die tijdsbepaling geén equivalent heeft. Maar dit schijnt toeval te zijn want 't komt in 'n andere *speech* voor. De plaats is van weinig belang.

El. 564 (Sp. 548). *Mijn bede wilt in den troen ontfaen.*

Dr de Raaf leest : *Mijn bede* wel *in den troen ontfaet*. Vaag schijnt mij die konjectuur door 't Eng. Ev. 594 : *of thy benygnytye* gesteund te worden. 't Latijn (vss. 965 seq.q.) spreekt die niet tegen. v. Gennep heeft geen equivalent.

El. 566 (Sp. 550). *Scrijft mi int boeck des hemels blade.*

Deze lezing van B. *blade* is met 't oog op 't rijm *ghenade*, zeker te verkiezen boven *blad*er van L. en H. Welk « boeck des hemels » bedoeld wordt is niet duidelik. Dr Muller verwees me indertijd naar 't Ndl. Wdb. III, 103 en zeker is er alle reden te geloven dat we hier aan Exodus 32, 32-33 denken moeten. Maar dan zullen we in plaats van

boeck des hemels wel *boeck des levens* mogen lezen. Men vergelijke ook Ischyrius vs 969 waar we van de *volumina vitae* lezen.

Dit *boeck des levens* wordt natuurlik veelvuldig vermeld; zie behalve de in 't Ndl. Wdb. en bij Verdam 4,441 (in v. *levensboec)* aangehaalde plaatsen: Eerste Bliscap 76-79; 't spel van Trudo (Kalff, *Trou moet blijcken* p. 131) r. 1268 en vooral de Spelen van Zinne ed. 1539 G. I. waar 't in de tekst genoemd is — naar aanleiding van de uit Exodus aangehaalde plaats — en waar als « Figuere » Moses voorkomt « met een rolle » waar o. a. opstaat: *Plaent my liewer wt den bouck des leuens* enz.

In Ev. 596 lezen we: *Yet let my name be wryten in moyses table.* Maar van de tafelen der wet waarop de namen van de goeden en slechten geschreven zouden worden, kan hier toch geen kwestie zijn! Op p. 97 van mijn uitgaaf kan de lezer zien dat ik toen aan een confusie dacht. Ik heb een somber vermoeden dat *table* hier alleen gebruikt is omdat de Engelsman een rijmwoord op *abhomynable* nodig had. Holthausen (H. Arch. 92, 412), radikaal als altijd heeft 'n heel gemakkelik middeltje: « Für *moyses* ist gewiss *the lyfes* zu lesen ». Maar hij vergeet *table* te verklaren. Want ook in de door hem aangehaalde plaatsen (Phil. 4,3 en Openbaringen 17,8 en 20, 15 is er sprake van het *boek* des levens: the *book* of life en natuurlik niet van *table.*

Hij die niet aan El. = Ev. gelooft, moet aannemen dat een oorspronkelik schrijver zich die nonsens over *table* zou kunnen permitteren en dat Dorland dit in zijn vertaling verbeterd zou hebben tot *boeck*. 't Is n i e t onmogelik maar dat is dan ook alles wat men er van zeggen kan.

Ev. 598. *Me for to helpe at my endynge.*

Op zich zelf is dit volkomen in orde, zie b.v. de noot op Ev. 5. Hier kan 't *dood* of *eind* betekenen. Maar in verband met El. 569 (Sp. 553) *ter noot* geloof ik dat de emendatie

nedynge voor de hand ligt. En wel, onafhankelik van de prioriteits kwestie. Want *eind* = *noot* is even onwaarschijnlik als *noot* = *eind*. 't Woord is zo zeldzaam dat Bradley-Strattmann 't (als substantief!) niet kent. Daar vindt men 't alleen als adverbium. Halliwell geeft 't als substantief = *trouble*, maar zonder bewijsplaatsen. In een van de volgende afleveringen van de N.E.D. en de E.D.D. (1) zullen er zeker voorbeelden van te vinden zijn.

El. 574 (Sp. 558) *onrachtich.*

Reeds in mijn uitgave vroeg ik of 't = *onrechtig* op te vatten was. Uit het Mnl. Wdb. 5,864 zie ik nu dat *racht* naast *recht* voorkomt 't geen de veronderstelling al iets waarschijnliker maakt. Aangezien Verdam mijn noot niet vermeldt, zijn de twee suggesties onafhankelik van elkaar en hebben dus voor andere daarom noch iets meer waarde.

El. 576 (Sp. 560). *So dat ic in sijn passie bade.*

Baden hier gebruikt in 'n mystiese toepassing = *verkwikken*. Zie de Raaf, p. 81.

't Engels heeft hier ...*his passyon I it* craue (603), 't geen misschien niet absoluut nonsens is, maar toch wel vreemd: Ik vraag er om door middel van *(by the meane of)* zijn passie. Past dat « door middel van » wel goed in de samenhang?

En wat heeft (Ev. = El.) die Dorland dat netjes in orde gebracht! Een mysties voor zulk een prozaïes woord!

Volgens El. = Ev. zou de Engelsman *bade* foutief opgevat hebben als of 't met *bidden* in verband stond.

---

(1) Wat de E.D.D. betreft, is deze hoop door de intussen verschenen 16e aflevering teleurgesteld.

Ev. 606. *My flesshe therwith shall gyue a quytance.*

De lezing van B. *haue acquaintance* is veel beter dan *gyue a quitance* wat toch moeilik van 't flesh gezegd kan worden. De lezing *gyue* kan er onder de invloed van Ev. 605 en 607 ingeraakt zijn.

Ev. 608 *god gyue you tyme and space.*

Zie El. 581 (Sp. 565). Voor *tyme and space* = tijd, gelegenheid (i. e. *spacie* in Dorlandus) zie o. a. Nature I. l. 56, 668; Darius l. 513; Respublica III, 2, 2 en waarschijnlik wel Heywood's Play of Loue l. 56 (waar *place* wel in *space* te veranderen zal zijn); alles uit Brandl's *Quellen*.

Voor 't Nederl. *spacie* = tijd b.v. Houwaert Amoureusheyt ed. 1621, p. 101; ib. II. 37.

El. 582 (Sp. 566). *So gheuicx v in den naem ons heeren.*

Dr de Raaf wijst (p. 20) op deze regel in verband met Ev. 609: *Thus I bequethe you in the hands of our sauyoure,* om op *gheuicx* en *bequethe* opmerkzaam te maken. Zeker is (zie p. 19) *bequethe* op 'n hele andere wijze te pas gebracht. Maar Dr de Raaf schijnt niet te zien waarom. Kennisse geeft Elckerlijc de geselen aan waar Elckerlijc om gevraagd heeft en Kennisse doet dit *in den naam ons heeren*. De Engelsman beveelt Elckerlijc *in the handes of our Savyoure*. En aangezien 't God *de Vader* was voor wie Elckerlijc rekenschap moet afleggen wordt, blijkens *daer* in El. 583, met de *heer* in El. 582 ook God, *de* V a d e r bedoeld. Ev. 609 is niet absoluut fout. Men zou wel is waar niet verwachten dat e e n a n d e r iemand aan Christus aanbeveelt (Everyman doet 't b.v. zelf in Ev. 880) maar dat heeft toch geen ernstig bezwaar. Maar hoe komt die kranige Dorland er dan weer toe dit alles zo met een enkele pennestreek — door dat prachtige woordje *daer* enz. z o in orde te brengen dat de Nederlandse tekst presies

zegt wat hij zeggen moet. Men leze nu Ev. 609 *Thus I bequethe you* enz. in de samenhang na, en vrage zich af of 't daarin past. (In Ev. 610 is voor *Thus* wel met B. en L. *Now*(e) te lezen).

Wisten we nu maar dat we met El. = Ev. rekening mochten houden dan zouden we *Savyour* en *bequethe* begrijpen als 'n verkeerde vertaling van *heere* als de zoon in plaats van de vader.

Een b e w ij s is dit natuurlik niet voor El. = Ev., maar ik ben D[r] de Raaf toch dankbaar dat hij mij op deze plaats gewezen heeft.

El. 587 (Sp. 571) *dat ghi waert scoon.*

Prof. Moltzer (in zijn Spect. recensie) vraagt de verklaring van *scoon*.

Zonder verdere explicatie, slaat D[r] de Raaf *so coen* voor te lezen in plaats van *scoon*. Het rijm schijnt er hem toe gebracht te hebben, maar een noot zou niet overbodig geweest zijn. Hoe meer ik n.l. de plaats na aanleiding van *so coen* bestudeer des te meer kom ik tot de konkluzie dat inderdaad i n d e s a m e n h a n g *scoon* niet past. *Neemt het* (n.l. de geseling; zie de randglosse in Ischyrius bij vs. 988) staat er, omdat je zo *schoon* was mij « in den wech der plaghen » te brengen? Mij dunkt de emendatie van D[r] de Raaf *s'impose!* Men zal zich misschien er over verbazen dat ik blijkbaar zo aarzel die over te nemen, — de zaak is : ik heb nu eenmaal de taak op me genomen de prioriteitsvraag o b j e k t i e f noch eens te onderzoeken en ik moet hier alle mogelikheden die tegen zijn emendatie zouden kunnen spreken, uitputten, omdat dit een van de belangrijkste plaatsen is en de prioriteit van Elckerlijc ten duidelikste blijken zal aan hem die de lezing *scoon* met Dr de Raaf verwerpt!

Ik maak dus opmerkzaan op twée consideraties die de lezing *scoon* s c h ij n e n te steunen. 1° Het feit dat we in El. 191, 192 een rijm *moet* = *doot* vinden; zie de noot op El. 363, 364 *(gesmoort* = *gesnoert)*, 2° dat er in El.

r. 70 van gesproken wordt dat Elckerlijc *dus moey* aan komt lopen. Ik voor mij geloof wel is waar dat daardoor de oorspronkelike lezing *scoon* in El. 587 slechts dan gesteund worden zou als de moeilikheid niet in de konstructie zat. Of ziet men kans te lezen :

587 *Neemt 't lichaem voer dat ghi waert scoon!*
Mij te bringhen in den wech der plaghen
Daerom enz.

m.a.w. om El. 588 met 589 te verbinden? In dat geval zou alle bezwaar tegen *scoon* verdwijnen. Wat 't *moey* van El. 70 betreft voeg ik er echter bij, dat 'n ongedwongen interpretatie van de plaats mij die schijnt te zijn welke *mooi* op 't uiterlik van Elckerlijc laat slaan. Altemaal redenen waarom Dr de Raaf zich niet zo gemakkelik van deze plaats had mogen afmaken, nu hij die eenmaal geemendeerd had! Hij heeft n.l. zeker met *so coen* gelijk!

Maar nu leze men 't Latijn waar — vs. 989 seqq. — van *pulchritudo* en *tua formosita*(s) enz. gesproken wordt! Dus Ischyrius vertaalde naar een tekst waar *scoon* voorkwam, een tekst die dus met Dr de Raaf als corrupt te beschouwen is. Men leze 't Latijn in den samenhang en men zal zien dat Ischyrius met dat *scoon* geen weg wist; hij had de perspicaciteit van Dr de Raaf niet om hier de oorspronkelike lezing als bij intuitie, te vinden! *Superba Pulchritudo,* lezen we, *dignas accipe grates,* enz. Dus die vertaler toverde er de Dramatis Persona *Pulchritudo* bij! Dat noemt men er 'n mouw aan passen.

En nu leze men 't Engels! Even als aan *moey* in El. 70 *gayly* in Ev. 86 beantwoordt, vinden we hier in Ev. 614 *gaye and fresshe.* Zal iemand kunnen ontkennen dat dit *gay* niet evenzeer op *scoon* als « korrespondent » wijst? Als Ev. 614 niet duidelik de uitdrukking bevatte die met *scoon* korrespondeert, zou men voor *for the synne of the flesshe* (Ev. 613) desnoods aan *so coen* kunnen denken. Nu gaat dit moeilik aan. En in verband met vroegere dergelijke konsideraties mag ik er wel aan wanhopen van Dr de Raaf een oplossing te krijgen van de moeilikheid

waarin hij zich hier met zijn Ev. = El. hypothese gewerkt heeft. Want dan zouden we moeten veronderstellen dat Dorlandus *gaye* door *so coen* weergegeven had, — dat dit gecorrumpeerd werd tot een lezing die met 't origineel *gaye* overeenstemde en dat die tekst door Ischyrius in 't Lat. vertaald werd. Volgens El. = Ev. zie ik in *so coen* = *scoon* = *gayly* = *formositas* geen de minste moeilikheid.

El. 588 (Sp. 572) *in den wech der plaghen.*

Moesten we bij *plaghen* alleen aan de moderne betekenis denken, dan zou *dampnacyon* (Ev. 615) zo veel beter passen dat we de vraag naar Ev. = El. hier op moesten werpen. Maar *plaghe* = *ziekte*, en met toepassing op de ziel : *verderf* enz. Ischyrius vertaalt 't dan ook door *labem* (vs. 990). Aangezien het Mnl. Wdb. noch niet aan *plaghe* toe is, mogen de volgende plaatsen welkom zijn. Spelen v. Zinne 1539 A. 3. v°, Spieghel van Minne ed. 1577 f° 126 r° *(Wanhope dat is 't fenijn der doot Dat siele ende lijf mach brenghen in plaghen)* en *ib.* f° 137 v°. In M. de Casteleyn, *Pyramus en Thisbe* (D. VII. r°) komt 't *werck der plaghen* voor in betrekking tot Thisbe die door de leeuw verscheurd is, dus in de meer algemene betekenis van : die treurige daad, gebeurtenis.

El. 591 v.v. (Sp. 575, 576). *Ay broeders waer soe mochti Door penitencie waen.*

Zeer plausibel schijnt de emendatie van Dr de Raaf die deze woorden als éen regel opvat en die *penitencie* van El. 593 in *pelgrimage* verandert. Ook met *waert* voor *waer* zal hij hoogstwaarschijnlik wel juist gezien hebben. Maar hij schijnt niet opgemerkt te hebben dat op die wijze *ghewarich* van El. 590 (Sp. 574) noch geen rijmwoord heeft. Is er een regel uitgevallen die aan Ev. 618 — zie hieronder — beantwoordt? Of aan Ischyrius vs. 994 : *Quod molliter persuasisti pessuma?*

« De gedachte, gelegen in *door penitencie waen* (waden)

is ontleend aan Ev. 617 :*Now of penaunce I wyll wade the water clere* » lezen we op p. 82 van Dr de Raaf's dissertatie. Ik kan mij begrijpen dat Dr de Raaf van zijn standpunt uit *waen* zo verklaarde dat hen blijkbaar e n i g s i n s verdacht voorkwam. Had hij 't Lat. opgeslagen dan zou hij gezien hebben dat daar *abluenda* staat. En dan ligt de emendatie *mochti* v *door penitencie dwaen* voor de hand. Geeft dit 'n goede zin? Me dunkt dat zal iedereen toegeven. En dan wordt die « ontleende gedachte » meer dan bedenkelik. Ja, ware het niet dat we 'n plaats uit een emendatie ontstaan niet als een bewijs mogen aanzien dan zou men hier alweer zich in de richting El. = Ev. gedrongen voelen; want dan zou *wade* enz. er uit gaan zien alsof 't aan 'n drukfout in de tekst van Dorlandus te danken was.

Wat Dr de Raaf op p. 20 met « waersoe (l. soe) » bedoelt is mij niet duidelik.

Zo stond deze noot geschreven toen ik bij Dr Roersch de lezing van de oudste tekst van Ischyrius' vertaling kon consulteren. Daar staat merkwaardiger wijze : *O fratres sic abolenda sunt commissa vitia.* Dit dwingt natuurlik tot nadenken en de vraag mag wel geopperd worden of deze lezing, die zonder enige kwestie de oorspronkelike geacht moet worden, de konjektuur *dwaen* o o k steunt. Die vraag is z o te formuleren of *abolenda* aan te zien is als de vertaling van *waen* of van *dwaen*. Mij dunkt dat *abolere* oneindig dichter bij *dwaen* staat. U i t w i s s e n, i n v e r g e t e l h e i d b r e n g e n — ziedaar een paar van de betekenissen van *abolere* die b.v. 't Woordenboek van Georges-Engelbrecht brengt en die hier niet alleen uitstekend schijnen te passen, maar die ons ook doen zien hoe een latere uitgever er toe komen kon *abolenda* in *abluenda* te veranderen. Want u i t w i s s e n en a f w a s s e n liggen wat de figuurlike betekenis betreft al zéer dicht bij elkaar.

Ev. 618. *To saue me from hell and from the fyre.*

Holhausen H. A. 92, 412 ziet in de variant *purgatory that sharp fyre* een katolieke lezing tegenover de protes-

tantse van de tekst. De opmerking zou, indien waar, tot interessante beschouwingen aanleiding kunnen geven, maar is ongelukkig, zo als mijn kollega Dr de Vreese me doet opmerken, gebaseerd op een volkomen verkeerde opvatting van katolieke voorstellingen omtrent 't vagevuur.

El. 598 (Sp. 581). *Oeck sal ic sijn weldaet clareren.*

Vgl. ook El. 600, waar met *weldaet,* blijkens de volgende regel, ten duidelikste op *duecht* gedoeld wordt. « De plaats is moeilik », schreef ik hierboven p. 12, in de noot op de *Dramatis Personae* en hij die zich die noot herinnert zal weten dat de moeilikheid niet zo zeer is *clareren : declare* zit maar in 't woord *weldaet.* Op zich zelf geeft 't Engels 'n goede zin en 't Nederlands ook. Want *Good* dedes kan volkomen goed zeggen : Ik zal Everyman helpen zijn goede werken aan te tonen, bekend te maken; zie, zo nodig, de N.E.D. *in voce.* En met 't oog op het Mnl. Wdb. in v. *clareren,* sub. 3 = « klaar of duidelik maken, verklaren, bewijzen » waar behalve deze plaats uit *Elckerlijc* noch een andere wordt aangehaald (1), kan ook aan 't Nederl. niet getornd worden. Misschien betekent het eenvoudig : nu zal ik duidelik aantonen, den volke verkondigen, dat Elckerlijc (met zijn geseling) een loffelike daad, (iets) goed(s) gedaan heeft, en in r. 600 : daarkomt nu je (geincarneerde) loffelike daad. Dan zou ik er misschien meer achter zoeken dan er in zit; men moge mij dit vergeven, als conscientieus onderzoeker na de mogemogelikheid van een bewijs voor Ev. = El. te vinden moet ik mij bij de minste kleinigheid afvragen of er misschien in 't Nederl. 'n moeilikheid schuilt die alleen door de Eng. tekst verklaard kan worden. In Ev. 622 is natuurlik met B. L. *good* (workes) te lezen.

---

(1) Vgl. noch : *int palleis der minnen met raeyen heet / willick terstond nu descendeeren / obedient na dingels clareeren;* Colyn N. E., p. 7.

Ev. 631. *For the is prepared the eternall glory.*

Er is geen rijm hier op te vinden. Met 't oog op El. 606 mag men (volgens Ev. = El. zo wel als volgens El. = Ev.) veronderstellen dat er een rijmwoord *victory* uit gevallen is. Maar vreemd is het dat 't eerste deel van El. 606 al een equivalent vindt in Ev. 630 *Blessyd be thou.*

Ev. 632. Zie de noot op Ev. 427.

Ev. 633. *stounde.*

« Still in use », zegt Halliwell. De E.D.D. zal dus wel de nodige voorbeelden brengen.

El. 613 (Sp. 596). *En slaet niet meer.*

Met 't oog op 't Engels *Be no more sad* mag men zich afvragen of er in 't Nederl. ook *En slaet niet neer* gestaan heeft. Zeker is het dat er in die tekst, die Ischyrius voor zich had *meer* stond, want hij vertaalt *Plagis abstine.* Of die mogelike lezing met *neer* de oorspronkelike geweest zou zijn waag ik niet te beslissen. Met 't oog op El. 604 (Sp. 587) s c h ij n t dit wel onmogelik, maar men bedenke dat die regel juist de aanleiding zou kunnen geweest zijn om 't oorspronkelike *neer* in *meer* te doen veranderen. Dit is zeker dat hij, die *Be no more sad* als de « korrespondent » van *En slaat niet* (m)*eer* of (n)*eer* beschouwt, de lezing *neer* wel als het door Dorlandus gebruikte woord moet beschouwen op poene van in de richting El. = Ev. gedrongen te worden. Want de vertaling van *Be no more sad* kan alleen *slaet niet neer* opleveren (niet: *meer);* vinden we dus *meer* als Dorlands woord, dan zou alleen de hypothese El. = Ev. ons uit de moeilikheid redden kunnen, maar ik wil hier niet verder op ingaan. De vraag zal wel ook zonder d e z e konsideraties beslist kunnen worden.

Voor de verschillende betekenissen van *nederslaen* zie Mnl. Wdb. 4, 2278-80. De twee volgende citaten kunnen

misschien nog te pas komen: *Als gras es mijn herte nedergeslaghen* (Sp. v. Z. 1539, G. 2. v°) en: *men seijt fortuijne is hier cortelinghe vast nedergesleghen* M.s. Brux. II, 129 f° 103 v°. Zie ook de noot op El. 431.

Ev. 637. *God seeth thy lyuynge.*

De lezing *thy* (lyuynge) waaraan ik in mijn uitgave twijfelde (zie p. 97) is volkomen in orde: thy (way of) living. Hierop maakte Stoffel mij al in 1892 opmerkzaam. Zie ook Herrigs Archiv 92, 412 waar Holthausen dezelfde juiste opmerking maakt.

Ev. 638. *Put on this garment.*

Over de (juiste) lezing *this* (garment), zie Engl. Stud. 21, 172.

El. 619 (Sp. 602). *Tcleet van berouwenissen.*

Zie Ev. 643 en de aant. op El. 503. De volgende parallelplaatsen voor dergelijke uitdrukkingen mogen hier 'n plaats vinden. Verder geeft (in v.v. *cleet* en *habijt)* geen voorbeelden.

Voor 't Nederlands: *Tcleed van innocencyen willic bewaren* zegt *Mensche* in Sp. v. Z. 1539 B.B. 4 r°; vgl. ib. c.c. 1 v° (cleedt van preeminencyen; mes van wraken); *Doet hem 't soorghens habijt vut onghelet,* Everaerts p. 63 r. 349 en vgl. 353. — In een drama uit de 16ᵉ eeuw in M.s. Brux. II 129 vind ik de volgende interessante plaatsen: 't cleet van Eyghen wijsheijt heet: « *'t berommen van deughdelicke wercken* » en *Natuerlicke begheerte* zegt: *ic decke mij seluen met schijn van deughden* (f° 39 r°). *Elck bijsonder* moet *volmaect betrouwen* aantrekken (f° 46 v°); ib. f° 47 r°: *creet der gerechticheijt; helm der salicheyt;* enz. *Creet* (sic) zal hier wel 't woord zijn dat Verdam als *kreeft* = borstharnas geeft. ib. f° 101 r° vraagt *verwaent ghepeyns: hoe heet desen tabbaert?* en *schamel*

volck antwoordt : *impatientie heet hy. Schamel volck* heeft (ib.) een *bonnet* op die *wanhope* heet, een *pasmes : ondancbaarheijt* en een schoen *den dach van heden*, — « *daer terdic op vrij van allen ghequelle* (ib. f° 102 r°). Zie verder Sp. v. Z. 1539 f° 4 v° *'t helmet der zaligheden;* Roode Roos 87, 211 en 88, 213 *(hoet van desolaetheijd; cleet van alle quaetheijd).* In een ander M.s. van Brussel vind ik (n° 21649 f° 11 r°) dat een pastoor zegt tegen *cleyn betrouwen : werpt weg dees naem c. b. 't godtelic bedouwen || sal op v sincken ende ic sal v weder om schincken desen huet bequaem* (man :) *hue heet dese huet (pastoor :) perfect geloof is sijnen naam.* En als de man dan bij de vrouw komt zegt deze : *wat ou man wat huet is dit en wat staeter aangeuest. hier staet dalderbest || perfect geloof gescreven.* Men ziet hieruit dat dergelijke namen op de personen aangeschreven stonden ! Zie de Vlaamse School 1901, p. 73.

Voor 't Engels citeer ik *the garment of innocence* uit Medwall's Nature l. 438 en zie Bang in de E.Stud. 28, 212 *n* voor uitdrukkingen als *pillow of idlenesse* (vgl. *bread of idlenesse* in de A. V. Proverbs 31, 27 N.E.D.) Interessant is 'n plaats uit *Hickscorner* te lang om hier uit te schrijven. Zie Dodsley vol. I p.p. 187, 188, 193.

Volgens Creizenach, *Gesch. d. Neueren Dramas* 2, 155 komt dit zelfde motief voor in de *Euripus* van Levin Brecht (1546). Zie ook ib. 2, 169.

Voor de Bijbelse oorsprong van deze uitdrukkingen verwijs ik naar Jesaja 59, 17 : Want Hij trok geregtigheid aan als een pantsier, en den helm des heils zettede Hij op zijn hoofd, en de kleederen der wraak trok Hij aan tot kleeding en Hij deed den ijver aan als eenen mantel. Vgl. Jes. 61,3 en 61,10. Verder naar Efeze 6, 13-17 : Daarom neemt aan de geheele wapenrusting Gods...... borstwapen der geregtigheid... schild des geloofs... helm der zaligheid. Vgl. I Thess. 5,8.

Ik mag hier de vraag niet achterwege laten of met dit al de plaats in 't Engels wel in orde is? Kan er van een *garmente of sorrow* (Ev. 643) sprake zijn? De hele alle-

gorie brengt toch mede dat het kleed, dat hij nu om krijgt, zijn n i e u w e toestand zal symboliseren, — zie de bovenstaande voorbeelden. En waarom dit *garment of sorrow* hem van alle pijn zou *borow*, anders dan om 't rijm, begrijp ik niet goed. *Tcleet van berouwenissen* — *pœnitentiae vestem* — past daarentegen uitstekend. Mogen we nu aannemen dat Dorland (Ev. = El.) er die allegorie ingewerkt zou hebben? Onmogelik is dit niet, maar wel onwaarschijnlik. En als er dus in wat dan 't origineel is, oorspronkelik geen allegorie zou zijn geweest, wat moeten we d a n met de hele uitdrukking *garment of sorrow* doen? Daarentegen verklaart alles zich volgens El. = Ev. gemakkelik genoeg. De Engelsman snapte de fijne puntjes van de allegorie niet, gaf — wie weet, misschien wel brutaalweg op de klank af — *berouw* met *sorow* weer en, voelende dat dit toch niet klopte met wat er volgt: *het sal gode altewel behaghen*, vertaalde hij 't noch eens door *contrycyon*.

In Ev. 647 zal voor *well* met 't oog op 't rijmwoord *hele* misschien *wele* te lezen zijn.

El. 626 (Sp. 609) *hebdi ons rekeninghe claer*.

Dat *claer* h i e r = gereed zou zijn zo als ik in mijn uitgave p. XXXIII meende te mogen aannemen wordt me al minder en minder k l a a r. Zie over dit woord T. & L. 4, 117 en 10, 536 (1). Met wat Professor Muller daar over w ij n k l a r e n zegt, vgl. men de geschiedenis van Eng. *claret*. Dat zo als de Heren Kalff en Muller beweren het woord *claer* in 't geheel niet in het Mnl. = gereed voor zou komen is mij minder waarschijnlik. Ten eerste vindt men in Kiliaen voor *afklaeren* o.a. de betekenis *perficere*

(1) Zie ook T. en L. 8, 141. Ik vestig de aandacht op 't woord *voorlopig*, met de nederige bijvoeging dat ik beter gedaan had, die opmerking anders te redigeren. Het moet de indruk geven van een drenkeling die zich aan een strohalm vast houdt. En die zou niet aan de werkelikheid beantwoorden.

't geen toch in elk geval op een betekenis gereed voor k l a a r duidt en bovendien ligt de betekenis die Verdam in 't Mnl. Wdb. 3, 1483 geeft: geheel, volkomen, er z o dicht bij dat men toch wel verwachten mag die ook noch 's te vinden. Misschien — maar 't is niet zeker — heeft *claer* die betekenis in Everaert I p. 41. r. 151.

Uit Sewel's Wdb. (1708) in voce *maakelaar* blijkt dat in elk geval toen de betekenis al lang bekend was.

Maar, zo als ik zeide, al wordt voor *claer* = gereed ook een onomstotelike bewijsplaats gevonden, — hier zullen we alléén met *claer* = helder rekening moeten houden. Zie El. 520 *verclaert* mijn brieven en vgl. Ev. 898 en Ev. 914 en vgl. Ischyrius vs. 1055 (integer... ordine bono); v. Gennep r. 1643 en vooral 1645. Zie ook de noot op El. 650.

Ev. 656 seq. Kyndred. *Nay* etc.

Deze twee regels worden bij vergissing in de Engelse teksten door *Kindred* gesproken in pl. v. door *Knowledge.* (Ook in de Hazlitt-uitgave p. 129, 130). Zie de noot op Ev. 670.

El. 633 (Sp. 616). *Noch moetti hebben sonder becliuen.*

D[r] de Raaf leest *soudi becliven* voor *sonder becliven.* Ook Prof. Moltzer scheen hier indertijd moeilikheden in te vinden; de plaats behoeft verklaring, — zie zijn Spectator aankondiging. Aangezien *becliven,* via bestendig zijn, bijblijven: b l ij v e n is gaan betekenen, zal D[r] Kluyver ongetwijfeld gelijk hebben als hij deze uitdrukking (Ndl. Wdb., 2, 1604) met *sonder bliven* vergelijkt en als z o n d e r (weg blijven =) m a n k e r e n, o n g e t w ij f e l d verklaart.

De twee volgende plaatsen mogen hier opgetekend worden: *te zijnen beclijfue* Everaert p. 99 r. 398; en Sp. v. Zinnen ed. 1539, *om een beclyuen* (HH. 4. v°) en *gods ontfermigh beclyuen* (KK. 1. v°).

El. 634 (Sp. 617). *V vijf sinnen als v beraders.*

Dr de Raaf steunt *beraders* door de Eng. tekst en door de Lat. die beiden 'n meervouds vorm gebruiken. Hij zal na al wat er voorafgaat hieraan wel geen b e w ij s kracht meer willen toekennen omdat we nu al zo dikwels gezien hebben dat de lezing van de beide teksten met 'n f o u t i e v e lezing van Elckerlijc overeenkomen. Hij heeft daarentegen volkomen gelijk als hij beweert dat met de lezing en opvatting *berader* een zéer grote rol toegekend wordt aan de allegorie. Waarom nu *beraders* geen assonance met *gader* zou kunnen vormen, zo als ik als mogelik aannam, wordt door Dr de Raaf niet nader toegelicht. Bij *becliven ghecrighen* neemt hij wel assonance aan.

Uit de lat. bewerking blijkt dat Ischyrius (vs. 1077) zich de Fortitudo ook als een *nympha* voorgesteld dacht.

Ev. 670 Beautye. *Here at your will* etc.

Deze regel wordt door *Beautye* en Ev. 675 door *Strength* gesproken. In 't Nederlands en 't Latijn is 't juist *Cracht (Fortitudo)* die de eerste en *Schoonheijt (Pulchritudo)* die de laatste spreekt. In de woorden zelf vond ik niets dat ons de keus gemakkeliker maakt. Ook v. Gennep stemt met 't Nederl. overeen.

El. 638 (Sp. 619). *Mijn vrienden coemt alle op mijnen dach.*

Voor *dach* in de minder algemene betekenis (die Dr de Raaf er terecht aan toekent, Mnl. Wdb. 2, 6) van dag waarop iemand voor de rechter verschijnen moet, — Dr de Raaf had naar El. 328 kunnen verwijzen, maar zie mijn noot *ib.* — voor dit *dach* is er geen equivalent in de vertaling van Ischyrius. Ja, een vertaler laat zulke fijnigheden wel 's uit!

Ook in 't Engels is er geen equivalent te vinden.

El. 640 (Sp. 621). *tot uwer minnen.*

Van liefde kan in dit geval geen sprake zijn. Naar mogelike bewijzen voor de prioriteit van Everyman zoekende, moet men zich dus afvragen of deze plaats wel in orde is. En dan blijkt uit een in 't Mnl. Wdb. 4, 1629 aangehaalde plaats uit 't *Arch. v. Buren* (mij door Dr de Vreese aangewezen) dat *te minne* = *te gevoege* dus *tot uw' dienst* voorkomt. Maar véel plaatsen zijn er niet! Prof. Verdam had er deze wel bij op mogen geven in zijn in 1897 verschenen aflevering. De regel blijkt dus volkomen in orde te zijn.

Ev. 680. *Strength dyscressyon beaute and fyue wyttes.*

Evenals de korresponderende woorden in El. zijn deze woorden te beschouwen als objekt van 't werkwoord in de voorgaande regel. En toch zijn ze nodig ook alweer als objekt om *lac I nought* (= not) te verklaren. Die laatste woorden zijn wel als een van de ergste stoplappen te beschouwen daar de Engelsman zich aan schuldig heeft gemaakt. En voor 's mans reputatie hoop ik dat we tot de konkluzie zullen komen dat 't een vertalingsstoplap is, want dan is 't hem iets minder kwalik te nemen.

El. 650 *ende mijn duecht met kennisse claer.*

Claer zal hier wel een adv. zijn = 't soms zo weinig, soms bijna niets zeggende « ontwijfelbaar », waarover men het Mnl. Wdb. 3, 1483 sub. 7 vergelijken kan. Want Ischyrius zal zich wel vergissen wanneer hij 't = schijnend opvat en door *Candida* weergeeft (v. Gennep heeft dientengevolge *schon*, 1682), hoewel deze betekenis niet geheel uitgesloten is. *Clere* in Ev. 681 k a n dus ook *bright* betekenen hoewel er mij weinig reden schijnt te zijn dit aan te nemen. Voor de hand ligt dat de Engelsman 't gebruikt heeft o f als adj. in de betekenis *beautiful* (N.E.D. 4 c.) of = illustrious (*ib.* sub 5) of als adv. = completely,

quite, thoroughly, (N.E.D. on v. adv. sub. 5). Een bewijs voor of tegen Ev. = El. is hier dus niet uit te putten.

Ev. 683 seq. *I desyre no more to my besynes* etc.

Zie supra p. 11 noot 1, over het woord *cumpany* dat hier op zich zelf volkomen op zijn plaats is. Maar *All be in cumpany* in de samenhang is vreemd. *Busynes* van l. 683 is niet volkomen 't zelfde als *(te minen) verdoene* van El. 652 maar daar de betekenissen zo zéer dicht bij elkaar liggen, laat zich een argument voor of tegen Ev. = El. hier niet uit halen.

Ev. 690-693. *Everyman aduyse you* etc.

Er is in deze plaats geen één woord « verkeerd », — geen een woord dat een konjektuur nodig heeft. Hoogstens kan men vragen of men — o.a. met 't oog op El. 659: *i c v doe ghewach* — ook in Ev. 690 lezen moet : *I aduyse you*. En toch zal iedereen die deze passage met een beetje gevoel voor wat 'n Engelsman schrijven kan, voor hoé een Engelsman denken kan, zeggen : dit is niet in orde. Zo schrijft een Engelsman niet. Natuurlik laat zich op de indruk uit zulk een enkele plaats geen theorie bouwen, — ik mocht echter niet nalaten altans 's een enkele maal op deze omstandigheid te wijzen. Hij die 't Eng. stuk met wat diepere kennis doorleest, zal deze impressie dikwels krijgen maar zelden schijnt mij dit zo duidelik op de voorgrond te treden als hier.

Ev. 694 *My frendes* etc.

Vgl. El. 663 v.v. en de Raaf p. 11. Op zich zelf heeft zeker de vergelijking van deze plaatsen geen bewijskracht voor El. = Ev. maar Dr de Raaf mag niet uit 't oog verliezen dat Prof. Kalff deze plaats (zie T. & L. 4, 120) natuurlik alleen in verband met de andere plaatsen als van enig belang beschouwt.

El. 670 (Sp. 652) ...*dander heeft daer nae.*

Aan D[r] de Raaf's lezing *daeraen* valt, dunkt me, niet te betwijfelen.

Ev. 702. *In quyet to be returned.*

Van twee kanten werd ik er indertijd opmerkzaam op gemaakt dat de lezing *in quiet* ten onrechte door mij in mijn noot op p. 97 onjuist werd geacht. Professor York Powell wees mij op de bekende rechtsterm *in peace and quiet,* — « it makes good sense and good law » schreef hij mij. Ook D[r] Stoffel wees mij op die oude rechtsterm = als Endquittung, als Schlussentlastung. Geen van beide korrespondenten schijnen rekening gehouden te hebben met de Nederlandse tekst waarop ik in mijn noot toch uitdrukkelik had gewezen. Volgens Ev. = El. zo wel als El. = Ev. is 't toch waarschijnliker dat *I it bequeath* de « korrespondent » van *Gheuick* zou zijn, dan die oude rechtsterm waarvan absoluut geen equivalent in 't Nederlands te vinden is. Let wel : ik zeg waarschijnliker; absoluut onmogelik is 't niet. Stond b.v. Ev. = El. eenmaal vast dan zou 't weglaten van die lastige uitdrukking in de (dan) vertaalde Ned. tekst niet te verwonderen zijn. Maar zo ver zijn we nu noch niet. Bovendien is de door mij afgedrukte tekst hoogst waarschijnlik n i e t de oorspronkelike. Ik houd dus noch steeds vast aan *I it bequeath* als te verkiezen boven *In quiet.* Dat *I it bequeath* al bijna 't zelfde uitdrukt als *to be returned* zal wel niemand een bezwaar achten !

Ev. 705. *Euer after and this daye.*

Te vergeefs heb ik getracht in deze regel iets anders te vinden dan de voor de hand liggende letterlike betekenis : Hiernamaals en van daag. Dit past n.l. volstrekt niet in de samenhang al is de nuance met wat wél passen zou, al heel gering. « Uit des duivels macht (Ev. 703 v.)

verlost te worden hiernamaals en vandaag » geeft toch al heel weinig zin! Wat heeft daarentegen (Ev. = El.) Dorland dat netjes vertaald! Om uit des duivels macht « los te gaan » na (= niettegenstaande) 't (slechte) leven dat ik in dezen tijd gevoerd heb. Is mijn lezer daarentegen misschien al tot de konkluzie gekomen dat we met El. = Ev. rekening mogen houden, dan ziet hij dat de Engelsman Dorland's *nae* (= niettegenstaande) opvatte als = hierna en er *more suo* maar op los vertaalde.

El. 675 *hoort wat ick ghewaghe.*

De lezing van 't Eng. komt met die van H. en L. overeen terwijl de oudste tekst (B) *ick* v *ghewaghe* heeft.

El. 678 *olijs.*

Zie Dr de Raaf p. 82, Moltzer in zijn Spectator aankondiging en nu 't Mnl. Wdb. 5,80.

El. 693, 694 (Sp. 675, 676). *Ende tsacrament god vleesch ende bloet Huwelic* enz.

Lees *gods vleesch* en : *Penitencië Huwelic* enz. Anders zijn er geen zeven sacramenten opgenoemd. Zie ook Ev. 725. In 't Latijn zijn ze niet opgenoemd. Ook Dr de Raaf leest (zie p. 63) *gods.* Mijn konjektuur *penitencie* voor *huwelik* schijnt mij eenvoudiger dan die van Kalff (T. & L. 4, 124, 125) die meent dat er een hele regel uitgevallen moet zijn.

El. 700 (Sp. 682). *God laet v met salicheden volbringhen.*

God, zegt *Vijfsinnen* daar, moge U dit *met salicheden* laten volbrengen. God, staat er in Ev. 731 (1), moge U

(1) De schijnbare Hollandse konstruktie, — zie de noot op Ev. 427 — kan hier aan rijmnoot te danken zijn.

tot zaligheid brengen. D[r] de Raaf maakt (p. 20) hier opmerkzaam op, — zonder verdere explicatie. Heeft hij wel gezien dat Ev. 731 (in de samenhang moet dit zo wat de grond aangeven w a a r o m dit goed gehandeld is) — dat dit vers daar nu niet zo bizonder goed past? Daarentegen is El. 700 volkomen in orde. Toch is het verschil in Ev. 731, tussen wat we vinden en wat we verwachten zouden, z o gering dat er een b e w ij s voor El. = Ev. moeilik uit te halen is. Dan zou 't n.l. blijken dat de Engelsman verkeerdelik *v* dat logies 't onderwerp van de handeling is, als een logies voorwerp had opgevat, want 't Eng. komt neer op : *God will, may, save you!*

Ev. 735 seqq. *God hath to them more power gyuen.*

De schijnbaar Nederlandse constructie kan aan rijmnood (rythme nood!) te danken zijn. Ten onrechte schijnt mij Collier (H.E. Dr. P. 2[e] uitg. II p. 124 *noot*) hierin een ironiese behandeling van het onderwerp te zien. Niets zou mij anders aangenamer zijn dan hierin met hem iets te zien, geschreven « in the... spirit of (the) reformation » want dan zou hieruit misschien kunnen blijken dat 't stuk geschreven was, onder de invloed van de reformatie. En dan zou de priorieteit van 't stuk moeiliker vol te houden zijn. Maar dit k a n altijd op de noch niet aanwezige reformatie duiden. V o o r Luther werd er genoeg geklaagd. Zie ook El. 730 v.v.

Ev. 744. *Thou arte surgyon*

Met B. zal hier wel *thou art* the *surgeon* te lezen zijn.

Ev. 753. *The same sacrament.*

Terecht merkt Holthausen H. Arch. (92, 412) op dat er voor *same sacrament : seuen sacraments* te lezen is; ib. wijst hij aan dat Petrus die woorden in de Handelingen der Apostelen 8,20 spreekt.

El. 726 (Sp. 708) ...*sinte peter lijdt.*

Zie over het rijm de aantekening op El. 338.

Ev. 760. *Theyr chyldren sytteth by other mennes fyres.*

Wat of er voor ergerlijks in steekt dat die kinderen bij 't vuur van andere zitten? Of moeten we dit opvatten dat die, gewekt in overspel, door iemand die de vader niet is, opgevoed worden? Dat de kinderen van priesters zich zelfs in de tempel vertonen (El. 731) kan werkelik aanstoot geven. 't Rijm van deze regel ontbreekt. Wegens *quaet* laat zich *bad* niet veranderen. En voor *herde* weet ik niets te substitueren.

Ev. 763 = El. 734 (Sp. 716). *These be with synne made blynde.*

Vergelijkt *synne* met *sins* (El. 734), — hierin schuilt zo goed als zeker een bewijs voor of tegen de prioriteit van Elckerlijc. Van de Engelsman of van Dorlandus is 't *a bold shot!* De beslissing wie hier die brutale schutter geweest is laat ik, zo als steeds, aan mijn lezers over. 't Komt er eenvoudig op aan te zien of *synne* hier in zijn samenhang past al of niet. Buiten twijfel schijnt mij nu de uiting in El. in orde te zijn dat zulke priesters niet recht bij hun verstand zijn moeten om zich aan zulk een leven over te geven. Dat is wel 'n charitabele poging van een katoliek, die 't slechte van de toestand in ziet, om zijn vereerde priester te redden. Zulk een pleidooi — de vraag naar de responsabiliteit van een misdadiger — kan men noch dageliks horen opwerpen!

En 't Engels? Met 't *blind* dat boven in de noot op Ev. 102 besproken is hebben we hier niet te maken. Ook niet natuurlik met de gewone betekenis. Men kan hier alleen denken aan blind = morally blind, — zie de N.E.D. sub II. 2, vooral 't citaat voor 1594. En dan vraag ik me af of er reden voor was in deze samenhang om van die

priesters te zeggen dat ze waren *destitute of moral light* of dat ze niet hadden de vereiste *true knowledge of God.*

En die zelfde vraag richt ik tot mijn lezers.

El. 739 (Sp. 721). *Daer wi alle in behoet werden.*

D[r] de Raaf's konjektuur *(van* voor *in)* is verleidelik maar ik ben niet volkomen overtuigd dat verandering nodig is. Kan de door Verdam Mnl. Wdb. 1, 742 sub 3 genoemde betekenis (D[r] de Raaf denkt aan die sub 1 *b* opgegeven) niet hier overdrachtelik gebruikt zijn: Daar *in* (n.l. in, door 't feit dat zij onze herders zijn) vinden wij onze bescherming?

El. 740 (Sp. 722). *Laet dit wesen niet meer vermaen.*

Volkomen terecht merkt Dr de Raaf (p. 83) op dat 't niet nodig is met B. *vermanen* te lezen zo als ik in mijn uitgave (p. 94) had gemeend. Hij steunt dit gevoelen door 'n verwijzing n. h. Mnl. Wdb. 1, 1296. Men vergelijke liever Everaerts ed. Muller & Scharpé p. 121. r. 88 *uut een goet vermaen* (ib. p. 220 komt de vorm *vermaente* voor) en *Charon* ed. de Vreese r. 497. Ook Prof. Moltzer had blijkbaar al gemeend dat *vermaen* niet veranderd hoefde te worden; hij verwijst (Spect.) naar Sacr. van Nyervaert r. 1218.

Er is hier 'n verwarring op te merken in de aan de verschillende *dramatis personae* toegedeelde woorden. Ev. 769 gesproken door *v. Wyttes* korrespondeert met El. 741 gesproken (evenals de overeenstemmende regel bij Ischyrius en v. Gennep) door *Duecht.* El. 740 dat geen equivalent heeft in 't Eng. of hoogstens daar door *Peas* van Ev. 769 gerepresenteerd wordt en dat in beide teksten door *vijf sinnen* gesproken wordt, vindt een vage weerklank in 't Latijn vs. 1199 *nec verbum amplius addam*, gesproken door *Cognitio!* En ook v. Gennep heeft, hoewel hij Elckerlijc hier voor zich had liggen (cf. El. 741 en v. G. 1788) weer twee regels die ook aan *Bekentnis* gegeven zijn (1742, 1743).

Ik zie niet dat de zaak van enig prakties belang is, dat er n.l. een besluit uit te trekken valt. Maar ik wil 't toch opmerken. Een ander komt misschien hierdoor op 't spoor.

Ev. 772. *Now Ihesu cryst be your alder spede.*

Of hier en in Ev. 780 met de varianten respektievelik *our* en *your* te lezen is voor *your* en *our* is niet gemakkelik uit te maken.

Ev. 774. *And thou myne extreme vnccyon.*

Met B. zal hier *thou* wel uit te laten zijn. Holthausen (H. A. 92, 412) leest *then* in plaats van *thou*. Dit vindt een zwakke steun in *mede* El. 746.

El. 749. *Slaet aen dit roeyken allen u hant.*

De eerste die in druk op deze plaats gewezen heeft als misschien 'n argument tegen de prioriteit van de Nederlandse tekst bevattende, was Kalff in Taal en Letteren 4, 122 (1). *Roeyken* zou n.l. schijnbaar alleen onder invloed van 't Eng. *rodde* verklaard kunnen worden = *kruis* in welke betekenis 't blijkens de Latijnse tekst: *Omnes hanc manibus contingite* Crucem (vs. 1313), wel zou moeten worden opgevat. D[r] Kalff konkludeert, dat, al

---

(1) Ik spatieer in druk omdat mij te voren reeds *privatim* dezelfde opmerking gemaakt was, n.l. door Professor van Helten, de promotor van D[r] de Raaf, zo dat ik wel aan mag nemen dat deze plaats de laatste door Prof. van Helten zal zijn aangewezen. En het kan geen kwaad hier by aan te tekenen, dat die twee schijnbaar onafhankelike vindingen (van Prof[s] K. en v. H.) in werkelikheid dezelfde oorsprong hebben. Kalff voegt er n.l. in een noot bij: Mij aangewezen door D[r] Buitenrust Hettema. Inderdaad heeft D[r] Hettema er Prof. Kalff op gewezen (n.l. op de plaats als de bespreking waard, niet als argument *contra*) zo als D[r] Hettema er door mij op gewezen werd, — toen ik hem toevallig de opienie van mijn Groningse kollega mededeelde.

is *roeyken* nu niet in 't Mnl. = kruis aan te wijzen, 't die betekenis wel gehad k a n hebben en 't dus wel gehad zal hebben en 't zou dus niet « slechts te verklaren zijn met behulp van het Engelsche woord *rodde* (rood) op de overeenkomstige plaats in Everyman ».

Dr de Raaf behandelt deze zelfde plaats daarentegen als n° 1 van zijn argumenten v o o r Ev. = El. Aangezien hier niet *virga, pertica* maar *crux* te pas komt en aangezien het « vast staat dat *rodde* naast « virga, pertica » ook « crux » betekent », vraagt hij hoe *roeyken* dan « anders in den Nederlandschen tekst (zou) zijn geraakt dan bij een vertaling van Elckerlijc uit Everyman ».

Daar had ik Taal & Letteren 8, 142, op geantwoord dat juist zulk een plaats als deze van belang kan zijn om te doen zien hoe dicht de betekenis *crux* bij die van *pertica, virga* ligt en dat we juist h i e ruit de betekenis *crux* mogen opmaken. En inderdaad is het mij noch steeds zeer waarschijnlik dat *roeycken* wel eens als *kruis* zal worden gevonden (1). Zo goed als *Dboec van den houte* feitelik « Een verhandeling over het *kruis* » betekent (2) als verkorting van een uitdrukking als *thoudt des crucen* (Sp. van Zinnen 1539. P.P. 3.) zo kan « Roeyken des cruces » voorgekomen zijn 't geen des te waarschijnliker wordt als we voor *roeyken* bedenken dat de roede van Jesse steeds symbolies voor het kruis gebruikt werd. Men vergelijke b.v. een passage uit de « Menschwordingh » (door Professor Van Veerdeghem in het *Tijdschrift*, 11, 93 v.v. afgedrukt) waar — zie l.l. p. 125 — voortdurend van Jesse's roede (*houte roeyken, d'houte roey* enz.) met blijkbare toepassing op de kruisiging van Kristus gesproken wordt. Zie Jesaiah XI, 1. — En zie Taal en Lett. 7, 321 v.v.

Maar een andere vraag, die Dr de Raaf wel 's had mogen overwegen, is, of dat *roeyken*, als het dan de betekenis

---

(1) En dat het dus hier zo k a n worden opgevat. Maar men zie hieronder.

(2) Voor *hout* = kruis v.g.l. Sp. van Z. 1539 ll. : *een houdt*; ib. I. 3. v° : *Vermaledijt es de ghene die an thout hanct.*

heeft die hij 't geven wil, — *virga, pertica* — werkelik zo « onpassend » is als hij 't tweemaal, zo bout, noemt.

Als Biechte aan Elckerlijc (zie r.r. 528 v.v.) de *ghees-selen* (waarvoor v. Gennep *rut* heeft; r. 1407) gegeven heeft waarmee hij zijn lichaam moet « trahijnen » dan wijst hij hem op om 't voorbeeld van Kristus die *oeck was geslaghen met geesselen.* En : *Accipe* — vinden wij (vs. 868 seqq. op de korresponderende plaats in Ischyrius — *Accipe chare mihi, sanandi vulneris apta Haec emplastra tibi & duros pro sorde labores. In mentemque tibi veniat crux, effusique cruoris Imber,* et *haec mors saluatoris Iesu.* De geselen — en *virga* betekent *twijg* zo wel als *gesel-roede* — herinnerden dus hier Ischyrius aan de marteling die Kristus aan 't kruis te doorstaan heeft gehad. Zo werpt deze plaats al veel licht op El. 749, — wat is daar n.l. de situatie? Elckerlijc heeft zich gekastijd en is er in geslaagd zijn Duecht beter te doen gaan (El. 595) hij heeft zijn testament gemaakt (El. 669) en is de laatste sacramenten gaan halen bij de Priester (El. 698). Gedurende zijn afwezigheid houden *Vijf sinnen* en *Kennisse* 'n gesprek over de priesterlike staat en dan komt Elckerlijc terug na zijn sacrament ontvangen te hebben. Nu *volghet mi haestelic* zegt hij, op mijn laatste tocht. Kan het nu niet volkomen passend geacht worden, dat hij zijn vrienden de hand laat slaan aan 'n konkreet voorwerp dat zijn genezing voor hem symboliseert n.l. de (gesel)*roede* waarmee hij zich geslagen heeft? Wat is daarvoor onpassends in? En dan blijkt ten duidelikste dat Ischyrius hier met zijn *Manibus contingite crucem* interpreteert even als hij, zo als we hier boven zagen, meer heeft gedaan. Dit wordt nog waarschijnliker als we zien dat even als we bij Ischyrius vs. 1313 = El. 749 de randglos *Habebit Homulus crucem in manibus* vinden, zo staat er bij Ischyrius vs. 868 = El. 528 v.v.: *Tradit Confessio Homulo crucem in manum.*

Dus : *roeyken* = virga is volstrekt niet onpassend en daarmee wordt deze plaats als bewijs voor Ev. = El. al meer dan bedenkelik.

Maar er is meer!

Wij hebben gezien dat Dr Kalff en Dr de Raaf beide Eng. *rodde* mir nichts dir nichts = rood *i.e.* k r u i s opvatten. Tot mijn spijt heb ik indertijd bij de recensie van Dr de Raaf's werk de gelegenheid voorbij laten gaan er op te wijzen dat dit maar zo gemakkelik niet gaat. Wel zijn de twee woorden oorspronkelik misschien één geweest — *rodde* zou met 'n enigsins onregelmatig verkortte vokaal ook (evenals *rood* regelmatig) — uit 't Oud Engels *r o d* stammen (1) — maar daarom zijn die twee vormen maar niet a l t ij d op dezelfde voet te beschouwen. Terwijl n.l. *rood* steeds in de betekenis *virga, pertica* én in die van *crux* voorkomt, zelfs noch in 't moderne Engels, al is daar de laatste dan ook de gewone — komt *rodde* zo ver ik kan zien nooit in die van *rood* = kruis, voor! Voor *rodde* vind ik b.v. in het Promptorium parvulorum: *Contus, pertica.* Bradley-Strattmann kent het alleen = *rod, staff.* (zie p.p. 510 en 707) enz. (2) We zien dus dat ook 'n juiste studie van 't Engels de onhoudbaarheid van deze plaats als bewijs voor Ev. = El. aantoont.

En nu alleen noch dit: neemt Dr de Raaf nu mijn laatst gegeven mogelike verklaring van *roeyken* = virga over? Dan is *roeyken* = *rodde* (3) en bewijst de plaats n o c h voor Ev. = El. noch voor El. = Ev.. En mocht 't

(1) Maar deze verklaring van Skeat is niet zonder bezwaar.

(2) Henry Bradley antwoordt mij op mijn vraag of in het materiaal van de N.E.D. ook misschien voorbeelden van *rod(de)* = *cross* te vinden zijn, als volgt: The N.E.D. material has *no* instances in which *rod* or *rodde* means " cross „ except that a badly spelt document of 1556 has *rodde* and *roode* in consecutive sentences. Onder die omstandigheden zal wel niemand met *rod* = *rood* rekening durven houden.

(3) Volkomen terecht hebben Dr Kalff l.l. en Prof. Kölbing (E. Stud., 21, 172) tegen de bizarre interpretatie van Goedeke geopponeerd. Maar Kölbing begaat dezelfde vergissing *rodde* = kruis " zu nehmen „. Om n.l. iets te nemen moet't er eerst zijn. En Pollard (die toch als Engelsman beter moest weten) heeft zich door Kölbing's oppositie tegen zijn (P's) eerste interpretatie: *rod, staff* laten verleiden, dit nu in zijn laatste uitgave van de Miracle Plays in *rood* te veranderen. Een *staff* was 't niet, maar wel 'n *rod*!

ooit duidelik bewezen worden dat *roeyken* = kruis, in het Mnl. voorkomt (1) dan zou de plaats ook niets bewijzen nu we gezien hebben dat in de samenhang de betekenis *virga* even zo goed past als *crux*.

El. 757 (Sp. 739). *Och dits een pelgrimagie seer strange.*

De lezing van B. *hart ende strange* in plaats van *seer strange* zal wel de oorspronkelike zijn; vgl. El. 222 en zie Ischyrius vss. 1330 seq. die zelfs drie adjectiva heeft voor de twee van El. Van Gennep heeft eenvoudig *ein swar reis* (r. 1150). Elckerlijc moet dus een moeilike pelgrimage, — dwz. een zware tocht ondernemen, een die hem hard zal vallen.

In 't Engels (Ev. 784) lezen we : al is die reis ook noch zo « *strong* ». Van *strong* = *strange*, vreemd waaraan zich in Ev. 562 = El. 529 altans een ogenblik laat denken hoewel 't zeker niet in de samenhang zou passen, — van strange kan geen sprake zijn. En dan blijft er dus alleen dat woord over dat in 't mod. Engels *strong* luidt = Ndl. sterk. Die betekenis past nu in 't geheel niet! Moeten we nu met die betekenis rekening houden dan ligt hierin zeker een bewijs voor de prioriteit van Elckerlijc, want dan zien we dat de Engelsman eenvoudig sufte en *stranghe* kalmweg en regardless of sense, translitereerde als *strong*.

't Is zeker niet onmogelik dat dit de toedracht der zaak zou zijn maar een verdere studie van 't woord leert ons toch dat deze consideraties alleen El. = Ev. steunen kunnen maar dit niet bewijzen. Want *strong* had in 't M.E. behalve de bij Strattman-Bradley opgegeven betekenissen *strong, severe, powerful, brave,* — ook die van

---

(1) Zie Taal en Letteren 10, 540 waar Dr Muller de mogelikheid bespreekt dat een plaats uit Maerlant's Strofiese Gedichten met behulp van *roede* = kruis te interpreteren zou zijn.

cruel, *bitter* en zelfs *difficult* (1). Zie Skeat, Chaucer's Works, vol. 6, p.p. 250 en 340). De vraag is dus nu of die betekenis d i f f i c u l t, bewezen voor de tijd van Chaucer, ook voor ongeveer 1500 aan te nemen is. En als ik dan bedenk dat s t r o n g = s e v e r e (dat zo heel dicht bij d i f f i c u l t ligt) noch op 't eind van de 16ᵉ eeuw voorkomt (2), zo niet later, dan durf ik aan deze plaats, hoe suspect ook voor 'n modern Engels oor, geen gewicht meer hechten.

El. 760 (Sp. 742). *Streck vroem* enz.

Ongetwijfeld is hier met B. H. *sterk* te lezen in plaats van *streck* van L. Zie, zo nodig, noch 't Latijn vs. 1338. Zie ook v. Gennep r. 1812.

El. 762 (Sp. 744). *Dat si gaen bouen voer den gru.*

Zeer terecht hebben de Heren Moltzer & Kalff opgemerkt dat mijn verklaring (p. 94) van deze regel geen steek hield. Kalff stelde *beven* voor; Moltzer *bogen*. Beide lezen *doer* met B. H. voor *voer*. Ook Prof. Muller (in een brief in 1892) gaf mij *beuen* als de waarschijnlikste lezing op. Prof. Kalff geeft in een noot op dat *bogen* hem « dichter bij de waarheid » schijnt dan *beven* aangezien *bogen* dichter bij 't Engels staat.

Voor hem en andere die in El. = Ev. geloven, hoeft deze omstandigheid — hoe juist ook op zich zelf : *bogen*

---

(1) Dʳ Stoffel, op wiens bereidwilligheid en uitgebreid materiaal men nooit tevergeefs een beroep doet, zond mij noch enige plaatsen uit voor Chauceriaanse schrijvers, waarna ik hier verwijs: Morris and Skeat Specimens, I, p. 25 (Old Engl. Hom. l. 114), ib. I, p. 111 (Ancren Riwle, l. 16), I, p. 157 (Genesis and Exodus l.l. 2056 seq.); ib. I, p. 214 (A Moral Ode, l. 310); ib. II, p. 2 (Rob. of Gloucester, l. 5) en Havelok ll. 540, 541.

(2) Zie (uit een gedicht uit die tijd) in 't Athenæum van Dec. 28, 1901, p. 874 : ***A harde winter and stronge.***

= *folde* — geen reden te zijn om *bogen* d a a r o m als de oorspronkelike lezing te beschouwen. Want, zo als we al dikwels gezien hebben kan *folde* de vertaling zijn van een niet-oorspronkelik *bogen* dat in de plaats van *beven* kan zijn gekomen.

Maar hoewel mij *beven* in verband met El. 761 iets waarschijnliker lijkt als *bogen* (of verbeeld ik mij dat bij een gevoel van z w a a r t e i n de ledematen die eerder zullen t i n t e l e n dan d o o r b u i g e n?) laat zich verder hierop geen argument gronden.

Ev. 790. *Frendes let vs not turne agayne to this lande Not for all the worldes golde For into this caue must I crepe And turne to the erth and there to slepe.*

Deze passage m o e t, om altans enigsins verstaanbaar te worden, z o geinterpreteerd worden dat Ev. 791 als uitwerking van *not* in de vorige regel te beschouwen is. Men plaatse er dus een punt of puntkomma of uitroepingsteken achter; *to this lande* is een hevige rijm-stoplap. *Turne to the erthe* kan niet goed zijn, — met L. zal dan ook wel *turne to erthe* te lezen zijn waardoor dit gedeelte dan in orde komt. Maar met *For* weet ik geen weg. Het verschil van *nuance*, hierdoor aan de uiting gegeven, is zeer delikaat en ik verzoek mijn lezer de plaats uiterst aandachtig door te lezen, voor dat hij deze noot verder bestudeert. Niet voor al 't goud in de wereld wil Everyman *turne agayne to this lande* w a n t hij moet in die put (= graf) af dalen. Klinkt dat niet als of hij zich op die afdaling v e r h e u g d e? Daarentegen is de korresponderende plaats in El. 765 volkomen in orde. Daar slaat *Elckerlijc* de toon van resignatie aan. Niet waar, lieve vrienden, wij willen — dat insinuerende *willen* is hier niet kwaad! — nu niet hiervandaan weg gaan? Terecht zet Dr de Raaf achter *nu* in El. 763 (Sp. 745) een dubbele punt. Hij heeft n.l. heel goed gevoeld, wat met mijn punctuatie (een punt) minder goed uitkomt, dat wat op El. 763 volgt als 't ware de reden inhoudt w a a r o m

Elckerlijc insinueert dat zij niet terug zullen keren. Zal ik namelik — zo zouden we de kracht van Dr de Raaf's dubbele punt in woorden kunnen brengen — « mijn pelgrimagie betalen (1) » d a n moet ik hier in afdalen en daarom hoopt Elckerlijc dat de andere nu met hem mee zullen gaan.

Hij die noch steeds in Ev. = El. gelooft, zal zijn bewondering van Dorland's gave voelen aangroeien om recht te maken wat krom is. Daarentegen moet men helaas volgens El. = Ev. tot de konkluzie komen dat de Engelsman zijn voorbeeld weer 's verknoeid heeft, want dan blijkt het dat het mysterieuse *for* in Ev. 792 te danken is aan de Nederlandse tekst: Niet waar, lieve vrienden? — wij deinzen nu niet terug? W a n t, zal ik mijn pelgrimage kunnen volbrengen dan moet ik in 't graf afdalen en zo als Everaert 't een van zijn personages, p. 142, eigenaardig uit laat drukken) « ghaen duuckene bij de mollen ».

Ik wil hier noch even bij opmerken dat er geen de minste reden is van de Eng. teksten af te wijken wat betreft 't toedelen van de verschillende *speeches* aan de *Dramatis personae*, zo als in de uitgave van Hazlitt-Dodsley is geschied. Bij hem wordt Ev. 793 door *Beauty;* 794 door *Everyman;* 795 door *Beauty;* 796 evenals de volgende weer door Everyman gesproken.

Ev. 795 *more and lesse.*

De interpretatie van Pollard p. 204: *great people and little* wordt gesteund door El. 768.

El. 767 *van desen waerden.*

Deze lezing is op zich zelf niet onmogelik (behalve dat in elk geval met B.H. *deser* te lezen is). Maar uit 't Latijn

(1) pelgrimagie betalen = volbrengen, zie M.n.l. W.d.b. I, 1141.

vs. 1352 en volgende *(tellure)* blijkt dat Ischyrius *van deser aerden* las. En dit kan wel de oorspronkelike lezing geweest zijn. Zie ook v. Gennep r. 1824, v. maar dit gaat op *tellus* terug.

Ev. 801 = El. 772 (Sp. 754) *ic schoer mijn scout.*

Dr de Raaf, in zijn jeugdig enthusiasme voor al wat nieuw is, grijpt met beide handen een hem door Prof. Bülbring aan de hand gedane verklaring aan van de lezing *tap* in Ev. 801 zonder 't nodig te oordelen mijn verklaring van *cap* te onderzoeken of zelfs maar te vermelden. Een klein beetje minder haast zou hier beter geweest zijn. Ik wil de mogelikheid van Bülbring's uitlegging niet ontkennen, — de verwijzing naar Jamieson's Schots Wdb. is zeker interessant en k a n tot de ware verklaring leiden. Maar voor men daarmee, zo als Dr de Raaf doet, als de énig mogelike rekening mag houden, moet aangetoond worden dat mijn verklaring: « I doff my cap (so deep that it comes) into my lap » niet juist k a n zijn. En dan zou ik b.v. graag verklaard willen zien hoe *tap* dat in de bedoelde betekenis alléén Schots schijnt te zijn hier in dit Engels stuk voorkomt (1).

Dr de Raaf's *snoer mijn somme* — volkomen afgezien natuurlik van 't feit dat hij 't op Bülbring's verklaring van *tap* steunt — wil er bij mij niet in. Maar ik weet niets beters. Alleen wil ik er noch bijvoegen dat de zelfde *playful spirit* waar ik mij (uitg. p. 97) ter verklaring op beriep ook elders in 't stuk voorkomt. Zie b.v. El. 823 (Sp. 804). Vervolgens geef ik in deze samenhang noch enige plaatsen die alle op de ene of een andere wijze de lezing *cap* schijnen te steunen.

Saluting me in such sort as if he meant to make cleane my Boots with his lips. (Jew of Malta l. 1714 seq.); *By your fayth haue ye nother cap nor kne? Not one of you that*

---

(1) Zie de noot op Ev. 883.

wyll make curtsy? Brandl, *Quellen* p. 220; *and thou must cursy downe to the grounde, ib.* p. 459. En vergelijk de N.E.D. *in v.* onder 4. *g* en *q*.

El. 775 (Sp. 756) *Al mocht mi baten alder werelt schat.*

Het is mij niet recht duidelik waarom Dr de Raaf op p. 83, zonder meer naar mijn konjektuur *Al mocht der werelt schat mi baten* verwijst, en dan op p. 66 veel stotender: *Al mocht mi alder werelt schat baten* lezen wil.

Ev. 809. *Thy game lyketh me not at all.*

Dat *thys* voor *thy* hier niet de waarschijnlike oude lezing is, zo als Kölbing E.Stud. 21, 170 wilde, is reeds door Holthausen (ib. 449) opgemerkt.

Ev. 819. *I repente me that I hether came.*

hether is hier volkomen op z'n plaats. *Heden* (El. 793 = Sp. 774) dat er machtig veel van heeft als of er 'n reminiscentie in zat aan 't klankgelijke *heden* (of omgekeerd) past veel minder! Dit is hier laf. Wil men hier een argument voor Ev. = El. uithalen? Ik meende eerst dat hier enige betekenis aan te hechten viel. Maar men bedenke dat *hether* = *er (icker)* evenals Ischyrius *huc* heeft = *er*. Dus blijft alleen de vraag over of *heden* zo gehéél onpassend is dat 't niet 't oorspronkelike kan zijn. Ik kan hier met de beste wil van de wereld niet ja op antwoorden. Dus zal hij die aan El. = Ev. gelooft aan moeten nemen dat de Engelsman hier 's zijn origineel verbeterd heeft.

El. 787 *nauel wt crijten.*

Een eigenaardige uitdrukking, bij Verdam 4, 2224, niet vermeld. Geen letterlike vertaling in 't Engels *(harte,* l. 814.

Ev. 821 *promyse that is dette.*

Zie de noot op Ev. 248.

El. 796 (Sp. 777). *Ende gaet int doncker huys.*

In verband met vorige noten (zie b.v. p. 41) merk ik op dat aan de twee helften (die elk lang genoeg zijn om als een volle regel aangezien te worden; zie de Raaf p. 22) van deze regel in 't Engels een volle regel beantwoordt (1) die op elkaar rijmen. Het is mij niet duidelik wat Prof. Lecoutere (in zijn aankondiging van de Raaf's werk in het Musée Belge) voor verschil ontdekt, tussen de Raaf's verklaring (p. 83; r. 777) en wat hij er voor in de plaats zet : « een dergelijke handeling had ik van U niet verwacht ». Ischyrius heeft : *meliorem tui fidem habui* (vs. 1411).

El. 798 (Sp. 779) *Si vliet alst mist doet*

Ik ben het daarentegen met Prof. Lecoutere (zie vorige noot) eens als hij *(l.l.)* opmerkt dat de Raaf ten onrechte *als* voor *alst* wil lezen. Het eigenaardige beeld hier had wel een plaatsje bij Verdam 4, 1739 verdiend!).

El. 805 v.v. (Sp. 789).*Hoet v van dien ic wils mi wachten.*

Het rijm is hier niet in orde. Dr de Raaf leest daarom *wachten mede* in El. 805 (*rührend* rijm op *mede* van r. 806) en *naer* voor *nae* in El. 808. Dit laatste ligt voor de hand. Maar het eerste schijnt mij twijfelachtig. Toch weet ik er niets beters, dwz. niets minder-onpassends op! Ischyrius en v. Gennep geven geven licht.

Aan *vroetschap vroetschap* 1^e helft en *Ick en wil niet mede,* 2^e helft van r. 806 beantwoorden weer 2 volle regels in 't Engels (met rijm) en in 't Latijn.

Voor *tes verloren ghevroescapt claer* — wat Dr de Raaf

(1) Even als in de Latijnse vertaling, vss. 1404-1411.

p. 84, goed verklaart, behalve dat « blijkbaar » daar geschrapt moet worden — is geen equivalent in 't Engels te vinden. Daarentegen vinden we op de korresponderende plaats : (Ev. 835, 836) *For whan strength goeth before I folow after euermore.* In 't Engels staat dus een heel heel gewone uitdrukking die een vertaler niets geen moeilikheid kan opleveren. In 't Hollands daarentegen één die als eigenaardig gekenmerkt mag worden. Zie hierover Kalff, T. & L. 4, 120 *sub* 3° en hieronder p. 165.

Voor *ghevroescapt* zie El. 819, 822 waar 't zelfde idee anders uitgedrukt gevonden wordt en vgl. El. 264.

Voor de formatie van dit woord vergelijke men 't Ndl. *soebatten* = altijd 't woord *sobat* in den mond nemen (zie Vercoullie in voce) en Nederlandse *slang*-uitdrukkingen als « dat gedonder », « dat gebliksem », « dat geduveljaag » die ik niet beter te verklaren weet, dan door aan te nemen dat die uitdrukkingen oorspronkelik betekend hebben : dat onaangename (iets) dat iemand er altijd toe brengt de woorden *donder* enz. in de mond te nemen. En tot zekere hoogte analoog voel ik ook 't verschijnsel dat in een bekende passage uit de *Romeo & Juliet* zijn duidelikste uitdrukking vindt. Als Juliet (III, 5, 146 seq.) gezegd heeft dat ze niet *proud* is maar dat ze haar vader b e d a n k t voor wat hij juist gezegd heeft, dan antwoordt Capulet : *Thank me no thankings and proud me no prouds,* dwz. loop nu maar niet met die woorden te koop, neem die nu maar niet steeds in je mond.

't Is misschien de plaats waard hier enige voorbeelden bij te voegen van dit verschijnsel dat semasiologies van belang is.

Vgl. *R. & Jul.* IV. 5. 114 : *I'll* re *you, I'll* fa *you* (waar achter *re* en *fa* waarschijnlik een woordspeling zit) *Richard* II, II, 3, 78 gec. door Abbott *A Shakespearian Grammar*, p. 203. En verder :

foe mee no foes Sh. Libr. (Hazlitt) V. 119; *ground no ground* Hazlitt-Dodsley II, 355; *swear me no swearing,* ib. III. 242; *Tush, private me no privates,* Heywood's *English Traveller* III, 2; *Founder me no foundring,* Brandl

p. 291 l. 50; *Hange me no hanging*, ib. p. 506; *Tinke me no tinks*, ib. p. 606; *parcell me no more of your parcels* Mabbe's *Celestina* ed. Fitz Maurice-Kelly, p. 102.

Uit Oehlenschlägers *Aladdin* (waarin zo als ik hier in dit verband wel bij moet voegen, merkwaardige reminiscenties aan Romeo & Juliet voorkomen) citeer ik ook een paar gevallen: *God Aften, Fader!* zegt Aladdin. En Mustapha antwoordt: *Jeg skal godaftne dig, din lange slyngel.* En verder: Aladdin: *det er dog skiönt at være skræddre.* Mustapha: *Ja, jeg skal skræddre dig. ... kieltring.* Aladdin: *Det er ei godt At spise kirsebær med store Folk Saa faaer man stenene i Oinene.* Morgiane: *Ja, jeg skal stene ham og Oine ham!*

El. 809 (Sp. 790) *den gront.*

Dat Ischyrius *gront* (waarmêe dan de grond van 't graf bedoeld zal zijn) voor zich had ís duidelik uit zijn *capuli fundum.* 't Kan toeval zijn dat èn de Engelsman èn van Gennep hier *graf* (graue: grab; v. G. 1893) hebben. Maar, volkomen onafhankelik van de prioriteits kwestie, is aan de mogelikheid van de lezing *het graf* te denken.

El. 817 (Sp. 798). *Ende volghen den anderen die u ontweruen.*

Op p. 95 van mijn uitgaaf heb ik de veronderstelling geopperd dat *den anderen* een glos zou zijn die verkeerdelik in de tekst zou zijn ingedrongen. Dr de Raaf vindt deze veronderstelling niet 'n bespreking waard. 't Vers wordt door hem (mét die woorden) op p. 22 als een met zés heffingen opgegeven. Onder die hij daar opgeeft, vind ik er enkele, die ik moeilik anders dan met zeven heffingen kan lezen. Zo hier: *Ende vo'lghen den an'deren die U' ontwe'ruen Oc'h, lie've vijf si'nnen.* 't Is jammer dat Dr de Raaf zijn scansie niet opgeeft.

Hoe dit zij, ik merk op dat als eenmaal men de oorspronkelike tekst terug mocht vinden en *den anderen* zo

als ik vermoed daar mocht ontbreken, we hier een argument v o or El. = Ev. krijgen, — iets wat ik vroeger niet gezien heb. Want Ev. 846 heeft *the other* wat dus d a n slechts als 'n vertaling van een korrupte tekst te verklaren zou zijn. Ik wijs er nog op dat *for* in Ev. 846 een eigenaardige wending aan die regel geeft die ik bijna nonsens zou durven noemen.

El. 818 (Sp. 799). *Ick en wil daer niet aen winnen.*

Dr de Raaf leest *Ghi en wilt daer niet aen winnen* 't geen (als we ten minste in dit verband dan niet *sult* voor *wilt* zouden verwachten wat ik niet durf beslissen) een goede zin oplevert terwijl ik evenmin als Dr de Raaf in staat ben, de overgeleverde lezing te verklaren. Maar ik ben niet volkomen zeker dat *Ick wil* onzin is. 't Latijn doet — zie de samenkang; vss. 1453 seq.q — *Quinisensus* ook iets van zich zelf vertellen en niet van *Elckerlijc*. 't Is waar dat dit desnoods op de korrupte Elckerlijc-tekst zou kunnen teruggaan. Ik zie er geen licht in.

El. 821 (Sp. 802) *zijt ghestelt.*

In mijn handexemplaar vind ik : lees *ghestilt*. Dr Muller zond mij indertijd die zelfde conjektuur en Dr de Raaf heeft die ook. Daarmee is de verklaring gegeven die Prof. Moltzer in zijn Spectator-aankondiging verlangde.

Ev. 854. *Thou shalte fynde me a god frende at nede.*

Die regel past hier goed; er is in 't Nederlands geen equivalent. Maar 't zelfde staat in Ev. 855 = El. 826. Een argument voor Ev. = El. — zo als ik eerst dacht — laat zich hier dus moeilik uithalen.

El. 833 (Sp. 814). *Voer dat ghi zijt daer ghi behoort.*

Vergelijk Ev. 863. Ik merk op dat hier bij *Knowledge* een enigsins ongepaste nieuwsgierigheid te voorschijn

komt, zonder daar al te veel gewicht aan te hechten. De korresponderende regel van El. is daarentegen volkomen in orde.

El. 837-853 (Sp. 818-824).

Een vergelijking van de Nederlandse tekst wat het rijmschema betreft, met het Engels is interessant. In de hier aangehaalde regels hebben we n.l. twee voorbeelden van een rondeel, n.l. regels 838, 839, 841, 844, 845 en regels 846, 847, 849, 852, 853. Vergelijkt men de overeenkomstige regels in 't Latijn (vss. 1494-1516) dan blijkt dat op een enkele uitzondering na de regels onder elkaar geheel verschillen, m.a.w. dat Ischyrius, waarom dan ook, ('t zij dat hij de rondeelvorm niet kende, 't zij dat hij die niet weer k o n of w o u geven) die rondeelvorm niet wéérgegeven heeft. Het zelfde is ook op te merken in zijn vertaling van El. 549-577 (Sp. 533-561). Daar heeft hij de regel *Want ic begheer aen v ghenade* niet als refrein opgevat en terwijl hij 't de eerste keer vrij weergeeft door *Misellus ego & exiguus homuncio* (vs 960) vertaalt hij het de tweede en derde keer niet (net zo min trouwens als 't grootste gedeelte van wat er tussen El. 567 en 577 instaat).

Men vergelijke nu uit dit oogpunt de Engelse tekst. Dan merk ik in de eerst plaats op dat er bij Ev 873 iets niet in orde is. Een vergelijking van de twee passages leert dat Ev. 873 (staande v o o r Ev. 874 die = El. 846 is) en n a Ev. 871 (= El. 842) korrespondeert met El. 846 : *Sonder mijn duecht die wil mit mi varen*. Voor juist diezelfde woorden, El. 839, vinden we in Ev. 869 volkomen korrekt : *Excepte my good dedes that bydeth truly*. En die woorden worden, alweer volkomen korrekt, door *Everyman-Elckerlijc* gesproken. Maar Ev. 873 *All fleeth* (= El. 844) *saue good deedes* (= El. 845) worden door *Good dedes* gesproken! En dit past nu helemaal niet in het lyriese schema van het rondeel waar deze herhaling uit den aard der zaak door dezelfde persoon gesproken

moeten worden als die ze de eerste maal sprak, — afgezien van het feit dat het al heel weinig bescheiden voor Deugd zou zijn — heel weinig D e u g d z a a m — zo op 'r standvastigheid te pochen! Nu zal men mij waarschijnlik vragen of ik er op tegen heb die woorden dan te beschouwen als foutievelik aan *Good Dedes* toegewezen en ze aan *Everyman* toe te delen. Ten eerste zou daarmee het schema noch niet in orde komen maar er is meer! Er volgt n.l. op *and that am I*. En dus m o e t e n ze wel bedoeld zijn als een uiting van *Good Dedes*. We doen dus 't verstandigst bij de nu volgende beschouwingen met deze regel maar geen rekening te houden.

Én dan blijkt dat van de verdere regels die de rondelen vormen telkens alleen maar de twee eerste in 't Engels een « korrespondent » vinden, n.l. Ev. 868 en 869 (= El. 838 en 839) en Ev. 874 en 875 (= El. 846 en 847).

Ook bij de Engelsman is van een rondeelvorm dus niets te merken. De Engelsman en Ischyrius staan dus wat dit punt betreft in volkomen dezelfde verhouding tot Elckerlijc wat het rezultaat betreft. En dan ligt het voor de hand te vragen of hier ook misschien dezelfde oorzaken gewerkt hebben. M.a.w. of m i s s c h i e n de Engelse tekst o o k vertaald is? Maar ik ben erg bang dat men mij hier met mooi klinkende woorden aan zal komen als : « Ook v e r s c h i l l e n d e oorzaken kunnen wel 't zelfde gevolg hebben » of : « Een *argumentum ex nihilo* is altijd gevaarlik » en dan kan ik niet anders dan toegeven dat dit principieel volkomen juist is. Maar in verband met alles wat hier voor af gaat en met de moeilikheid in Ev. 873 geloof ik dat er wel op deze argumenten gewezen mocht worden. En dan zal het blijken hoe volkomen gepast het was dat Professor Kalff in Taal en Letteren (4, 121) op deze moeilikheid wees en hoe gemakkelik D[r] de Raaf zich op p. 21 (sub C. 2[e] alinea) met zijn niets-zeggende opmerking van deze zaak heeft afgemaakt.

Zie b.v. D[r] de Vreese's noot op Charon r.r. 687-694 voor meer voorbeelden van rondelen.

El. 837-839 (Sp. 818-820). *Neemt exempel aen diet hoort ende siet.*

Terecht leest Dr de Raaf met B. *alle diet* = Ev. 867: *all ye*. Van Gennep r. 1938 heeft ook *al, die*. Dat we in El. 839 ook 'n woordje in moeten voegen n.l. *die wil* blijkt uit El. 845 (Sp. 826) en Ev. 869.

Ev. 883. *And saue me from the fendes boost.*

Het zal eenieder duidelik zijn dat de gewone betekenis *boast* = bragging hier niet past. Maar de N.E.D. zo wel als de E.D.D. geven een substantief op dat « bedreiging » beduidt. Ik geloof dat we daar hier een voorbeeld van hebben. Behalve het mogelike geval van *tap* in Ev. 801 (zie de noot op die regel; El. 772) is er niets dat op 't Noorden wijst voor de (schrijver of) vertaler van Elckerlijc. En toch geven de Heren Murray en Wright *boast* in die betekenis alleen voor *North* en *Scot.* op.

Is dit hier werkelik de enigsins eigenaardige, ongewone betekenis, dan verdient het opmerking dat er geen equivalent voor dit woord in 't Nederlands te vinden is. Zie hieronder, p. 165.

El. 854, 855 (Sp. 835, 836). *In uwen handen, vader, hoe dat si Beueel ic v minen gheest in vreden.*

Wij hebben zo dikwijls onze Engelse anonymus 'n verwijt gemaakt van zijn hevige stoplappen dat ik met een gevoel van satisfactie over mijn rechtvaardigheidsuiting hier op dit *hoe dat si* wijs, alhoewel ik vrees (voor Dorlands reputatie) dat dit niet tot het besluit leiden zal dat hij de vertaler is.

In mijn handexemplaar vind ik aangeteekend: Lees: *nu?* bij *v.* Dr de Raaf stelt ook *nu* voor (p. 71). Prof. Lecoutere (l.l.) vindt dit overbodig; het zou niet kwaad geweest zijn, b.v. door een enkel voorbeeld van dit dubbele *v -uwen*, aan te tonen d a t er geen bezwaar is. Noch

't Latijn noch van Gennep geven licht, want uit de afwezigheid van enig equivalent voor *nu* in 't Eng., 't Lat. en 't Nederduits laat zich moeilik een argument v o o r *v* afleiden.

El. 857 (Sp. 837). *Hi heeft leden dat wij alle moeten gelden.*

Voor de rijmmoeilikheid neemt Dr de Raaf — waarschijnlik onbewust; hij verwijst niet naar mijn noot op p. 95 — mijn *vreden-leden* over. Dat is dus in orde.

Over 't woord *gelden* = *endure* Ev. 888 zijn we het daarentegen niet eens. Dat *gelden* hier in dit verband geensins past zal Dr de Raaf wel niet meer volhouden, na wat Professor Kalff hierover in 't Museum, 5, 179 gezegd heeft. Vergelijke de (door Kalff aangehaalde) kol. 1205 en 1208 uit het Mnl. Wdb. waar plaatsen voor *gelden* te vinden zijn « in de opvatting sterven » en « het ontgelden » en men zal zien dat *gelden* hier veel beter past dan 't Eng. *endure*. Dr de Raaf's argumentatie zou dus te binnenste buiten te keren zijn!

Men vergelijke v. Gennep r. 2059 : *Homulus hat bezalt dar ir noch seit schuldig* terwijl 't Lat. veel verder van 't Nederl. afwijkt. Zie vs. 1519. Ook v. Gennep verstond dus *gelden* uitstekend.

El. 861 (Sp. 842) *den hemel is seker ontdaen.*

Zie de *stagedirections* op p. 209 van Kalff's bundel *Trou moet blijcken* en van Everaerts ed. Muller en Scharpé *passim* b.v. p.p. 194 en 230. Hier werd dus zeker de *troon Gods* (zie El. 1) door 't open- en toeschuiven van een Gordijn « getoochd ».

El. 869 (Sp. 850). *Daer wi alle moeten ...incomen.*

Vgl. Ev. 900. Dat de Aungell in Ev. 900 deze woorden *all ye shall come* (jelui alle die goed leven *zullen* of *moe-*

ten in de hemel komen) juist tot het publiek richt naar aanleiding van de joyeuse entrée aldaar, van iemand die ...niet wel geleefd heeft, is minstens genomen bevreemdend. En dat *before the day of dome?* Betekent het dat alleen z ij er in komen die v o o r *doomsday* goed leven? Of dat zij die goed leven er alle v o o r *doomsday* in zullen komen? In beide gevallen is het al zeer niets-zeggend! Nu, stoplappen komen wel meer voor! Maar wat heeft die Dorland dat (Ev. = El.) weer netjes in orde gebracht. Hij vertaalde juist dat aanstotelike *shall* letterlik door z u l k een woord dat het — in een heel andere betekenis! — uitstekend past: daar wij allemaal groot en klein in komen m o g e n! Ischyrius heeft dan ook *cupio* (vs. 1539).

Volgens El. = Ev. daarentegen zullen we zien dat *moeten* = mogen bedoeld door de Engelsman = moeten (shall) werd opgevat. En toen de Engelsman dat voor zich zag begreep hij dat 't toch wat al te gek was te zeggen dat iedereen in de hemel komen *moet* en voegde er toen bij: als je n.l. goed leeft, zonder te bedenken dat 't zo ook — zie boven — noch niet volkomen klopte. Men zal opmerken dat het voor de Engelsman voor de hand lag *moeten* hier door *shall* te vertalen, aangezien hij dat in El. 857 = Ev. 888 al eens (en daar terecht) gedaan had.

En nu onafhankelik van deze toepassing op de prioriteitsvraag, wil ik even opmerken dat *wi* in El. 869 al heel vreemd is. De *Enghel* zou w e n s e n (of z e g g e n Ev. = El.!) dat hij in de hemel zou komen! Natuurlik ligt de emendatie in *ghi* voor de hand en die wordt gesteund niet alleen door Ev. 900 maar ook door Ischyrius: *Quo omnes v o s peruenire cupio feliciter.* Zie ook de addities in v. Gennep's derde uitgave, ed. Norrenberg p. 40: *Nu kompt mit mir in das ewig leben.*

Die Naeprologhe.

Geen equivalent in 't Latijn; in van Gennep iets dergelijks in dezelfde toon maar zonder woordelike overeenkomst.

Hier mogen eerst een paar voorbeelden volgen van de in 't Nederlands en 't Engels gebruikte formules : *Take it* in *worth,* — zie J.G. Philol. II 339 (Watson) en *take it* in *worth* Baker's Cato Variegatus, geciteerd door Pollard, p. 204. Men zal opmerken dat beide *i n* worth hebben en niet zo als in Ev. 903 *o f worth.* (Pollard denkt dat hij n o c h een voorbeeld geeft van *o f worth* als hij de epilogue citeert van Everyman; het is *nota bene* de eigen door hem gecommenteerde plaats!)

Neemt in dank (in verschillende spellingen) is te vinden in Everaert 26, 664; en 342, 492; en in de Roevere's *Quiconque vult salvus esse* Proloog 27; *Neemt dankelijc* in Everaert 346, 39; 359, 540 en in de *Handel der Amoureusheyt* ed. 1621, I, 91; *neemt int goe(de)* in de Roevere r. 885 en Kalff, *Trou moet blijcken* 259, 1165.

There dothe he take in Ev. 907, meer of min overeenkomend met *volcht voer al* in El. 877, blijft mij duister in de samenhang. *Mercy and petye* in Ev. 913 zien er verdacht uit als of hier weer 'n paar *dramatis personae* binnen gesmokkeld waren (zie hierboven p. 13). Voor *eternam* in Ev. 915 is *eternum* te lezen. Voor *Morall playe* in de tietel van L., vgl. men de noot op Ev. 3.

In r. 874 zal wel *gaen* voor *gaet* te lezen zijn. In r. 872 en 881 is de lezing van B op te nemen *(ter* doot en *voer)* Ook schijnt mij de lezing *vergadi* die D[r] de Raaf voor *gadi* in r. 882 voorstelt de aandacht te verdienen.

Interessant is r. 887. In *Merk desen spieghel, hebten voer oghen* herkennen we n.l. de tietel van ons boekje : *Den spyeghel der salicheyt van Elckerlijc.* Merkwaardig genoeg staat de korresponderende regel in de Eng. tekst aan 't begin van de *Doctoure's* woorden. Natuurlik is n.l. in Ev. 902 met L te lezen : *this morall men may haue in mynde,* in plaats van *memoryall* dat er door ideënassociatie met *mynde* in gekomen zal zijn. Twijfelt iemand er aan dat deze twee regels overeenstemmen dan verwijs ik naar Ev. 904 = El. 888. Ev. 903 korrespondeert nu weer met El. 871, dus de eerste regel van de *naeprologhe.* Of 't oorspronkelike arrangement dat van El. geweest is

of dat van Ev. is moeilik met zekerheid uit te maken, maar er is toch iets dat voor El. pleit. Brengen we n.l. El. 887 naar voren dan moet noodzakelik, niet alleen El. 888 en 889 mee volgen, maar ook El. 885 en 886. En daardoor lijkt mij de hele gedachtengang gebroken. Eerst zou men n.l. een toespeling op de inhoud van 't stuk verwachten en dan de moraal! Zo werkt — op mij ten minste — in Ev., l. 904 ook stuitend. Ik geloof dus dat de opvolging die geweest is zoals nu in Elckerlijc. Merk op dat in Ev. 't rijm niet in orde is. Moeten we voor Ev. 903 en 905 misschien assonance aannemen? *(yonge = discression?)*

En dan zou men bij Ev. = El. moeten aannemen dat de oorspronkelike volgorde op de een of andere manier in de war gekomen is — hoe? is niet gemakkelik te beantwoorden — en dat die in de vertaling behouden is. Dat daarentegen (El. = Ev.) een vertaler niet zo goed 't belang van de oorspronkelike volgorde in zou zien als 'n oorspronkelik schrijver 't voelde, ligt voor de hand.

Is er uit het bovenstaande een konkluzie te trekken wat betreft de prioriteit van een van de beide stukken?

« 't Is wel vreemd » — schreef ik in 1898 aan 't eind van mijn aankondiging van D[r] de Raaf's dissertatie; Taal & Letteren p. 143 — « dat 'n kwestie die zo eenvoudig lijkt nog niet beslist is na al 't werk dat er door de H.H. Kalff, de Raaf en mij aan besteed is ». Misschien is de zaak niet zo vreemd als 't toen leek. En wel naar ik meen, omdat we alle een verkeerde metode aangewend hadden om de prioriteit van Elckerlijc — resp. Everyman — te bewijzen. Wij zochten alle naar een plaats die alléén verklaard kan worden als vertaling van de andere tekst en vergaten daarbij een hoogstbelangrijke en bij alle vertalingen op te merken factor n.l. dat een vertaler altijd er « een mouw aanpast », altijd zijn samenhang zo

tracht te veranderen dat, wat de plaats op zich zelf aangaat, die noch geen nonsens hoeft op te leveren. « Tracht te veranderen » is misschien in zo ver onjuist dat de vertaler zich volstrekt niet altijd b e w u s t is van wat hij voor veranderingen aanbrengt. Ik herinner me enkele overwegingen, die ik onlangs formuleerde, naar aanleiding van een Engelse vertaling uit 1588 van het eerste Duitse Faustbuch en die zo presies in mijn betoog passen dat ik verlof vragen moet ze hier af te drukken. Er is sprake van het verschil tussen iemand uit onze tijd en iemand uit de 16^{e} eeuw, wat betreft de opvatting wat een vertaling eigelik zijn moet. En dan geloof ik « that our standard of appreciation is so quite different from the older one, that we cannot possibly lay it on, in all fairness, where the accuracy of older translations has to be gauged. For according to our standard, a translation should be before all exact in every possible detail, not of course literal even to the sacrificing of idiom, but still as literal as is compatible with idiom and sense. And it must be clear from the briefest comparison between two earlier texts (original and translation) that no such ideal as ours was ever held up to any contemparary of our translator. A glance through my notes will already suffice to establish the fact that ,a bold shot at it' — a term which I am conscious of having used more than once — is really the one that most happily hits off the state of affairs. The translator did not then weigh his words carefully, if at all. At a time when Literary Property was a factor that no one had to take into account, when therefore, there was not the slightest reason why a translator should not look upon his ,original' as annexed territory and the sentences in it as slaves at his mercy and to be dealt with as he thought fit, — at such a time we cannot be astonished to find a translator omit what he would not or could not find an equivalent for and add what at the moment of writing entered into his head and all this without the slightest attempt to distinguish between his own and some one else's. And at such a time, we must expect to find him

twist the ideas or facts of his original into something different from, or even sometimes the very opposite of what his source gives, simply because it pleased him to do so, or because he did not pay attention to what he was doing, or because he did not know that he was doing so. And precisely because we have to choose between these alternatives, *i. e.* because what *we* should now consider a w r o n g translation may be owing to any of these three causes, we have no right *ipso facto* to conclude to ignorance, on the part of the translator, when we find that a word or a clause is not correctly rendered ».

Een enkel voorbeeld zal, zo al niet noodzakelik, toch gewenst zijn om dit « pasklaar maken » aan te tonen.

In dat zelfde Engelse « Faustbook » van 1588 lees ik (op p. 7 van mijn uitgave) « Doctor Faustus vpon this arose where he sate and said » waar 't Duits heeft « D. Faustus entsetzt sich darob ». Nu wéten we dat 't Engels hier niet 't origineel van 't Duits k a n zijn en dus staat 't absoluut vast dat de Engelsman hier amusant geblunderd heeft; maar stel nu dat we zo iets vonden in tèksten waarvan 't noch aangetoond moest worden welke 't origineel was. Wel is waar blijkt uit de samenhang niet d a t Faust zit — en dat hij dus op kan staan, — maar er blijkt ook niet met zekerheid uit dat hij n i e t zit. Dus zou een onderzoeker die in de prioriteit van 't Engelse stuk geloofde deze plaats als b e w ij s v o o r de prioriteit van 't Duitse stuk kunnen verwerpen op presies dezelfde gronden als waarop veel van wat hier vooráfgaat te verwerpen is v o o r h é m d i e n a a r o n z i n z o e k t als b e w ij s v o o r « vertalerschap ». Neen, een vertaler die zijn origineel — om welke reden dan ook — pasklaar maakt, doet dit zo, als hij enigsins kan, dat 't juist geen onzin lijkt. Maar wat we wel mogen verwachten is dat 't minder goed in de samenhang zal passen. En dan is er noch iets, — van veel belang. Wat kan ons in een geval als dit : *entsetzte —arose* als een b e w ij s voor de prioriteit van 't Duits gelden? Natuurlik dit, dat terwijl we terstond zien hoe een Engels vertaler zulk een vergissing

zou kunnen begaan, wij niet zo gemakkelik zien hoe een Duitser er toe zou kunnen komen *arose* door *entsetzte sich* weer te geven.

En dan kan nu onze zaak, dunkt me, niet meer twijfelachtig zijn. Steeds vonden we in de Engelse tekst plaatsen die ons in de samenhang verdacht voorkwamen; dikwels lieten die zich « zurecht legen », — met een beetje goede wil was er bijna altijd wel een touw aan de betekenis vast te knopen, — hoewel lang niet altijd. En steeds merkten we dat we de plaats gemakkelik konden verklaren als een meer of min gelukt « bold shot at » de Nederlandse tekst.

En merkwaardigerwijze — vonden we al 's een plaats in de Nederlandse tekst, die niet in orde s c h e e n, dan liet die zich door een soms zeer voor de hand liggende kleine verandering in orde b r e n g e n, — soms werd ons die emendatie opgedrongen door een vergelijking met de Latijnse vertaling van Ischyrius of de Nederduitse tekst van Jacob v. Gennep, — terwijl we zagen dat de E n g e l s e t e k s t z i c h bijna nooit l i e t e m e n d e r e n.

Wat mogen we hier anders uit afleiden, dan dat de Nederlandse tekst 't origineel is van de Engelse?

Ik geloof dan ook, na alles wat er vooraf gaat, dat 't overbodig is het betoog noch langer te rekken, — er lieten zich noch genoeg verdere konsideraties ten gunste van El. = Ev. aanvoeren. Maar op één punt wil ik nog even terugkomen, — trouwens onder verwijzing naar de voorgaande bladzijden. 't Betreft de indertijd door Dr Kalff opgeworpen vraag (Taal en Letteren, 4, 120 sub 3°) naar de « eigenaardige woorden ». Hierboven zal men, zo ik me niet bedrieg, alle door Dr Kalff opgenoemde — en noch andere — besproken vinden (1) en ik moet hier

(1) Zie o. a. de noten op pp. 50, 58, 82, 103, 107 en 151.

En hier is 't misschien de plaats om even samenvattend naar de verschillende noten te verwijzen die over de typografiese schikking handelen waarover in de tekst gesproken is; zie de index *in voce* typografiese dispositie.

volstaan met naar die besprekingen te verwijzen. Dr de Raaf heeft daarop geantwoord (zie bl. 11 van zijn dissertatie) met de opsomming van « onderscheidene eigen aardige engelsche woorden en uitdrukkingen die geen gelijkwaardige nederlandsche correspondenten hebben ». Hoe Dr de Raaf er toe komen kan de door hem opgenoemde uitdrukkingen « eigenaardig » te noemen verklaar ik niet te begrijpen. De Engelsman laat (El. = Ev.) uit zulke moeilike uitdrukkingen als *niet hout slaen* (El. 431) waar we zelf nauweliks weg mee weten, *een mensche mocht druc wt v snijden* (El. 196) enz. Geen wonder dat hij dat niet verstaat! Maar Dr de Raaf wou ons wijs maken dat Dorland (Ev. = El.) uitdrukkingen als de volgende niet verstaan had en ze d a a r o m had weggelaten (1) *beset; hevenly spere; longer layser I crave; this blynde matter troubleth my wytte; the chefe lord of paradyse; fro this vale terestyall*, enz. enz. Wat voor moeilikheden een 15e eeuwer hierin moest vinden, die dan toch, getuige de talrijke plaatsen waar de twee teksten overeenstemmen, wel iets Engels gekend zou moeten hebben (Ev. = El.), dat verklaar ik niet te begrijpen. Alleen *blynde* baart o n s nu, misschien, enige moeilikheid! Dr de Raaf zou zich hebben moeten wachten enige oudere Engelse uitdrukkingen als « eigenaardig » te verklaren en daar z u l k e gevolgtrekkingen op te gronden alleen omdat die nu niet in 't een of ander modern romannetje voorkomen. Merkwaardig is dat zijn raadslieden hem hier niet op gewezen hebben! Deze door Kalff opgeworpen moeilikheid tegen Ev. = El. blijft dus bestaan.

En hiermee ben ik aan 't eind van mijn werk gekomen.

Toen Dr de Raaf van mijn aankondiging (in « Taal en Letteren ») kennis had genomen, waar uit bleek dat ik de zaak, na zijn afbreken van mijn werk, als weer *subjudice* beschouwde — omdat ook hij niet stevig genoeg

---

(1) Om de schijn van " uitzoeken „ te vermijden, neem ik de eerste die Dr de Raaf opgeeft. Men zij zo vriendelik de plaats na te slaan.

gebouwd had; uit wat hier onmiddelik voorafgaat, blijkt dat 't aan onze grondvesten lag! — in 1898 dus schreef hij mij als volgt; en, aangezien ik zijn zeer te waarderen', wetenschappelike houding die van alle mag veronderstellen te zijn welke tot nu toe, misschien, aan zijn zijde staan, schrijf ik die verklaring als een goed *omen*, met genoegen, over :

« Wat de zaak zelve betreft : U meent, dat ze nog « sub judice » is. Me dunkt : dit is een stap voorwaarts; want uwe stelling is dus evenmin ten volle bewezen als de mijne, en wellicht kan het hernieuwde onderzoek, dat U aan de kwestie zult wijden, de waarheid volkomen in het licht stellen. Naar welken kant de schaal dan zal overhellen, dat is mij om 't even: Ons wetenschappelijk streven is immers alleen op de waarheid gericht ».

Met zulke ridderlike tegenstanders, twijfel ik er niet aan dat weldra de « vraag naar de prioriteit van Elckerlijk en Everyman », geen v r a a g meer zal zijn, omdat — al zal er wel, in détail, veel in de voorgaande bladzijden voorkomen, dat niet iedereen voetstoots kan aannemen — toch voortaan alle, die er zich mee bezighouden, die vraag in dit kommentaar beantwoord zullen oordelen.

INDEX.

De Nederlandse en Engelse woorden zijn hierin alle opgenomen, — de Engelse kursief. De verwijzing is naar de regels van mijn uitgave (Gent, 1892). De kursief gedrukte cijfers verwijzen naar die regel, waarop in dit commentaar een noot op het woord in kwestie te vinden is.

Bovendien zijn in deze Index ook de verkortingen opgenomen der verwijzingen naar enkele, door mij geexcerpeerde handschriften en oude drukken.

De cijfers achter de Nederlandse woorden verwijzen naar de Elckerlijc; die achter Engelse (dus kursieve) woorden naar Everyman, tenzij 't tegendeel aangegeven is.

De paginas van dit commentaar zijn slechts dan aangegeven als de verwijzing naar de regel niet voldoende was om de noot terstond te doen vinden.

B

C K

W

Y

Z

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES DE L'UNIVERSITÉ DE GAND.

EN VENTE :

1er Fascicule : *P. Thomas.* Lucubrationes Manilianae. 1888. — Prix : 2 francs.
2e Fascicule : *H. Pirenne.* Histoire de la Constitution de la ville de Dinant. 1889. — Prix : 4 francs.
3e Fascicule : *F. Cumont.* Sur l'authenticité de quelques lettres de Julien. 1889. — Prix : 2 francs.
4e Fascicule : *F. Cumont.* Note sur un temple mithriaque d'Ostie. 1891. — Prix : 2 francs.
5e Fascicule : *H. Logeman.* Elckerlyk, a Fifteenth Century Dutch morality, and Everyman, a nearly contemporary translation. 1892. — Prix : 4 francs.
6e Fascicule : *J. Frederichs.* Robert le Bougre, premier inquisiteur général en France. 1892. — Prix : 2 francs.
7e Fascicule : *H. Van der Linden.* Histoire de la Constitution de la ville de Louvain au Moyen-Age. 1892. — Prix : 4 francs.
8e Fascicule : *J. J. Van Biervliet.* La Mémoire. 1893. — Prix : 2 francs.
9e Fascicule : *L. de la Vallée Poussin.* Svayambhûpurâna dixième chapitre. 1893. — Prix : 1 franc.
10e Fascicule : *F. Cumont.* Anecdota Bruxellensia I : Chroniques byzantines du manuscrit 11376. 1894. — Prix : 2 fr. 50.
11e Fascicule : *L. Parmentier.* Anecdota Bruxellensia II : Les extraits de Platon et de Plutarque du manuscrit 11360-63. 1894. — Prix : 2 fr. 50.
12e Fascicule : *J. Bidez.* La biographie d'Empédocle. 1894. — Prix : 5 francs.
13e Fascicule : *L. Willems.* Etude sur l'Ysengrinus. 1895. — Prix : 5 francs.
14e Fascicule : *M. Basse.* De stijlaffectatie in Shakespeare, vooral uit het oogpunt van het Euphuisme. 1895. — Prix : 5 francs.
15e Fascicule : *H. Van der Linden.* Les Gildes marchandes dans les Pays-Bas au Moyen-Age. 1896. — Prix : 4 francs (épuisé).
16e Fascicule: *L. de la Vallée Poussin.* Textes et études tantriques I. Pancakrama. 1896. — Prix : 4 francs.
17e Fascicule : *Ch. Justice.* Anecdota Bruxellensia III : le " Codex Schottanus „ des extraits " de Legationibus „. 1896. — Prix 4 francs.
18e Fascicule : *P. Thomas.* Catalogue des manuscrits de classiques latins de la bibliothèque royale de Bruxelles. 1896. — Prix : 4 francs.
19e Fascicule : *L. Willems.* L'Elément historique dans le Coronement Looïs. 1896. — Prix : 3 francs.
20e Fascicule : *Guillaume Des Marez.* Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen-Age et spécialement en Flandre, avec plans et tables justificatives. 1898. — Prix : 13 francs.
21e Fascicule : *H. Logeman.* Faustus-Notes. A supplement to the Commentaries on Marlowe's " Tragical History of D. Faustus „. 1898. — Prix : 5 francs.
22e Fascicule : *Alfred Hansay.* Etude sur la formation et l'organisation économique du domaine de l'abbaye de Saint Trond depuis les origines jusqu'à la fin du XIIe siècle. 1899. — Prix : 4 francs.
23e Fascicule : *E. Rolland.* Une copie de la vie de Saint-Théodose par Théodore conservée dans le Baroccianus 183. 1899. — Prix : 1 fr. 50.
24e Fascicule: *H. Logeman.* The English Faust-Book of 1592. 1900. — Prix : 5 francs.
25e Fascicule : *J. Bidez.* Deux versions Grecques inédites de la vie de Paul de Thèbes. 1900. — Prix : 4 francs.
26e Fascicule : *P. De Reul.* The Language of Caxton's Reynard the Fox. 1901. — Prix : 4 francs.
27e Fascicule : *Jules Mees.* Histoire de la découverte des îles Açores et de l'origine de leur dénomination d'îles flamandes. 1901. — Prix : 4 fr.

